شىنجاڭ داشۋېئىلمىي ژۇرنىلى

XINJIANG DAXUE XUEBAO

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

1990

شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى

(يىغىمچە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

چەسىللىك ژۇرنال

1990 ـ يىل 2 ـ سان

(ئومۇمىي 42 ـ سان)

6 ـ ئايرىلما 1 ـ كۈنى

نەشىردىن چىقتى

بۇ سانىدا

ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش يۈتۈن پارتىيىنىڭ ستراتېگىيىلىك ۋەزىپىسى ..... جاڭ بىڭيۈ 1

رېئاللىزملىق ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ـ ۋازكېچىشكە بولمايدىغان ھەقىقەت ..... ھېزىم قاسىم 20

دۆلەتنى سىزدە «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ۋەيران بولۇش قانۇنى» نى يولغا قويۇشنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسى توغرىسىدا ..... ئابلىكىم ھەسەن، يولداش ھوشۇر 41

دۆلىتىمىز مەمۇرىي ئىشلار قانۇنچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا ..... تۇرسۇنئىمىياز ساۋۇر 49

ئىپتىدائىي ئېتىقاد بىلەن دىننىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ..... ئابدۇكېرىم رەھمان 59

«قېرىنداشلىق بىلىك» ھاياتىپ ئىدىيىسىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ..... ئابدۇللا ئۆمەر 72

كوررېكتورلۇق ۋەزىپىگە دائىر بەزى تېخنىكىلىق مەسىلىلەر ..... ئوسمان ئۆمەر 82

كەلپىن شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئۇچرىشىش ..... ئىسلام يۈسۈپ 98

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ھەققىدە ..... شېرىن قۇربان 106

ئورخۇن ـ يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تېپىلىشى ..... تۇرسۇن ھوشۇر 118

سۆزلەت ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە ..... ھاكىم جاپپار 126

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدىن لەتىپە ..... «خاتىرە» يېزىش گۇرۇپپىسى 135

مارکسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش پۈتۈن پارتىيەنىڭ ستراتېگىيىلىك ۋەزىپىسى

جاڭ بىگيۇ

قىسقىچە مەزمۇنى: مارکسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشى مەسىلىسى — پرولېتارىيات پارتىيەسىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشى مەسىلىسى، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ تەقدىرىگە بېرىپ تاقىلىدىغان مۇھىم مەسىلە. ھازىر مارکسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشى مەسىلىسىنىڭ جىددىي ۋەزىپە تىكە دۇچ كەلمەكتە. شۇڭا مارکسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، «پارتىيەنىڭ نەزەرىيە جەھەتتە ئۆسۈشى» ئۈچۈن تىرىشىش كېرەك. مارکسىزملىق نەزەرىيەقۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە مارکسىزملىق پەلسەپىنى ئۆگىنىش، نەزەرىيە تەنقىدى، نەزەرىيە تەتقىقاتى، نەزەرىيە تەشۋىقاتى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش، تەشۋىقات جېددىلىرىنى ياخشى باشقۇرۇش، نەزەرىيە قوشۇنىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

1

مارکسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشى مەسىلىسى — پرولېتارىيات پارتىيەسىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشى، شۇنداقلا پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرى تۇرۇشلۇق شەرت بولغان چوڭ بىر ئىش. پارتىيەنىڭ تارىخىدىن قارىغاندىمۇ، نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ياكى كۈچەيتمەسلىك بىۋاستە ھالدا پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ تەقدىرىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. پارتىيەنىڭ 11 - مۆھۆتىلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيەمىز ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتلەردىكى تارىخىي تەجرىبىلەرنى قوبۇل قىلىپ، پارتىيەنىڭ مارکسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش داۋامىدا مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ياكى مەغلۇپ بولۇش جەھەتتىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، باشقا سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ئېنىق قىلىپ، دۇنيا ۋەزىيىتىدىكى تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى تەتقىق قىلىپ، پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىسادقا ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزم قاتارلىق ساھەلەرگە دائىر بىر قاتار ئىلمىي

نەزەرىيىۋى نۇقتىسىنەزەرلەرنى كەڭ بايان قىلىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشنىڭ نەزەرىيىۋى ھۆللىنى قۇرۇپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشنىڭ يولىنى تېپىپ چىقتى. بۇ نەزەرىيىۋى نۇقتىسىنەزەرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى يولداش دېڭشياۋپىڭ باشچىلىقىدىكى مەركىزىي رەھبەرلىك يادروسىنىڭ كوللېكتىپنىڭ ئەقىل-پاراسىتىگە، تاپىنىپ، پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئەمىلىيەتتە تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلىگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا كەڭ نەزەرىيە خادىملىرىنىڭ قېتىرقىنىپ ئىلىپ بارغان تەتقىقاتلىرىنىڭ نەتىجىسى. بۇ نەزەرىيىۋى نۇقتىسىنەزەرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا، پارتىيىمىز سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلىشنىڭ ھەرىكەت قىبلىنامىسىگە ۋە پروگراممىسىگە ئاساسىغا ئىگە بولدى. بۇ، پارتىيىمىزنىڭ ماركسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشى جەھەتتە يېڭى مىۋۇەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

لېكىن، ماركسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى يەنىلا كىشىنى خاتىرجەمسىزلەندۈرىدۇ. نەزەرىيە قۇرۇلۇشى ھازىر ئىنتايىن جىددىي ۋەزىپىگە دۇچ كەلمەكتە. بۇ يەردە ئىككى گەۋدىلىك بولغىنى تۆۋەندىكى ئىككى خىل جىددىيلىكتۇر.

بىرىنچى خىل جىددىيلىك شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بىقىنقى بىر قانچە يىللاردىن بۇيان، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەر ماركسىزمغا غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلدى، ماركسىزم قاتتىق ئىغۋاگەرچىلىككە دۇچ كەلدى. ئىچكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، پارتىيىنىڭ نەزەرىيە قۇرۇلۇشىدا ئەگىرى-توقايلىق كېلىپ چىقتى. پارتىيىنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش جەھەتتە تازا ئىزچىل بولالمىدى، ماركسىزمنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىشنى بوشاشتۇرۇپ قويدى، ئىدىيىۋى-سىياسىي ساھەدىكى كۈرەشكە سەل قارىدى، نەتىجىدە بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۇرۇش ئېقىمى ئۇزلۇكسىز تۇرىدە يامراپ، پەيدىنپەي يېقىرى كۆتۈرۈلۈپ، بارغانسېرى كۈچىيىپ كەتتى. پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى 10 يىل ئىچىدە بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۇرۇش ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 4 قېتىم مەيدانغا چىقتى. بىرىنچى قېتىم 1979 - يىلى چىقتى، بۇ چاغدا بەزى كىشىلەر «ئىدىيىدە ئازاد بولۇش» شۇئارىدىن پايدىلىنىپ بۇرژۇئاچە كىشىلىك ھوقۇقىنى تەرغىب قىلىپ، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ئىنكار قىلدى. ئىككىنچى قېتىم 1983 - يىلى چىقتى، بۇ چاغدا ئاز ساندىكى كىشىلەر مەنىۋى بۇلغىنىش پەيدا قىلىپ، كومۇنىستىك پارتىيىگە ۋە سوتسىيالىزمغا ئىشەنمەسلىك كەيپىياتىنى شەكىللەندۈردى، ھەر خىل-

هەرەكەتكى بۇرژۇئازىيە ۋە باشقا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ قالاق ئىدىيەسىنى تارقاتتى. ئۇچىنچى قېتىم 1986 - يىلىنىڭ ئاخىرى چىقتى. بۇ چاغدا ئاساسەن زىيالىيلار ئىچىدىكى بىر قىسىم مۇناپىقلار كۆچمەنلىك بىرىچە بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش شامىلىنى چىقىرىپ، «پۈتۈنلەي غەربلىشىش» نى تەرغىب قىلدى. تۆتىنچى قېتىمقىسى 1989 - يىلىنىڭ باھار ۋە ياز پەسىللىرىدە يۈز بەرگەن مەملىكەت خاراكتېرلىك مالىمانچىلىق ۋە بېيجىڭدىكى ئەكسىلىنقىلابىي توپىلاڭدىن ئىبارەت بولدى. بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئۇيۇنىغا ماركسىزمغا قارشى تۈرۈش ۋە ئۇنى ئىنكار قىلىشتىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي يېمې باشتىن - ئاخىر ئىزچىللاشتۇرۇلغان. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچىدە ماركسىزمغا قارشى تۈرۈش ئىدىيەۋى ئېقىمنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى خەلقئىمارادىكى چوڭ كىلىمات بىلەن باغلانغان. غەربنىڭ مونوپول بۇرژۇئازىيىلىرى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرگە قارىتا «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش» ستراتېگىيىسىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، ئىس - تۇتەكسىز 3 - دۇنيا ئۇرۇشىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق «ئۇرۇش قىلماي غەلبە قىلىش» مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار ئىدىيولوگىيە ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ماركسىزمغا چېنىقىشنىڭ بىرىچە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى دۇنيا مىقياسىدا «يوقىلىپ كېتىۋاتقان بىرخىل كۆچ» دەپ جۆيلىدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ «دېموكراتىيە، ئەركىنلىك، كىشىلىك ھوقۇقى» دېگەن نېمىلىرىنى بىزگە تېڭىپ، ئەشۇ ئەبجەق بايرىقى ئارقىلىق ماركسىزمنىڭ تەسىرىنى توسماقچى بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىرخىل خەلقئارالىق چوڭ كېلىماتىمۇ بارلىققا كەلدى، يەنى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەر شۇنداق بىر تارىخىي پەيتكە دۇچ كەلدىكى، بەزى دۆلەتلەردە ماركسىزمغا، سوتسىيالىزمغا قارشى سىياسىي كۈچ مەيدانغا كەلدى، بەزى پارتىيەلەر ھالاك بولدى. شۇنىڭ بىلەن ماركسىزم غايەت زور سىناققا دۇچ كەلدى.

ئىچكى - تاشقى دۈشمەن كۈچلەر ماركسىزمغا قارشى غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىۋاتقان ۋە ئېغىر ھالدا ئىغۋاگەرچىلىك تۇغدۇرۇۋاتقان شارائىتتا، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ۋەكىللىكىدىكى پرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرى ئىچكى - تاشقى دۈشمەن كۈچلەرگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىپ، ئۇلارنىڭ غالجىرانە ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ماركسىزمغا قارا تىقان ئېغىز ئىغۋاگەرچىلىكىگە قايتارما زەربە بەردى. يولداش دېڭ شياۋپىڭ بەرە ماركسىزم مەيدانىدا بايراق روشەن بولغان ھالدا چىڭ تۇرۇش، ئىدىيەۋى سەپتىكى بوشاڭلىق، تارقاقلىق ھالەتلىرىنى ئۆزگەرتىش، كۈرەشنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇش توغرىسىدا پارتىيەمىزنى كۆپ قېتىم ئاگاھلاندۇردى، لېكىن پارتىيەمىزدىكى بەزى كىشىلەر، بولۇپمۇ يولداش جاۋزىياڭ بۇ مەسىلىدە خەۋپ - خەتەرگە ئېتىبار قىلماي، بۇ ئىدىيەۋى ئېقىمنى گاھ ئاشكارا، گاھ يوشۇرۇن ھالدا قوللىدى، ماركسىزمنى تەشۋىق قىلىدىغان بەزى سەپلەرمۇ ماركسىزمغا قارشى

تەشۋىقات سورۇنىغا ئايلىنىپ قالدى، ھەتتا ماركسزمغا قارشىلىق كىشىلەرمۇ «چۈمۈر قەھرىمان» غا ئايلىنىپ قالدى. بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنىڭ كۈندىن كۈنگە يامراپ كېتىشىگە ئەگىشىپ، ماركسزمنىڭ ئىدىيىۋى سېپىمۇ پەيدىنپەي ئاجىزلىشىپ باردى ۋە ئاخىرىدا بېيجىڭدىكى سىياسىي ۋەقەلىك كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغان بىر مەسىلە شۇكى، پارتىيەمىزنىڭ ئىچىدە، ئەركىنلەشتۈرۈشنى قوللايدىغانلار، ئەركىنلەشتۈرۈشنە جاھىللىق بىلەن چېڭ تۇرىدىغانلار ئىنتايىن ئاز، سىياسىي جەھەتتە پاك، ئادىل بولىمايى، ئەركىنلەشتۈرۈش ئوچۇن بازار تېپىپ بېرىدىغانلارمۇ ئىنتايىن ئاز، پارتىيە ئىچىدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىدىكى يولداشلار، جۈملىدىن يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك كادىرلار جۈملىگودا بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنى يولغا قويۇشقا قارشى تۇرىدۇ. بىزنىڭ ماركسزمغا قارشى يېڭىر ئېقىمغا ۋە بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە زەربە بېرەلمەيى، شۇنى قوللىدىن بېرىپ قويۇشىمىزدىكى ئاساسىي ئۆمۈمىز ئەزەلتىن ئېنىقلىدا، ئاساسەن قورال ئاز بولۇپ قالدى، ياكى ھېچقانداق قورال بولمىدى، بىزىي يولداشلار ئوچۇن قورالنى باشقىلارغا تارتىۋېرىپ قويدى دېيىشنىڭ ھاجىتى يوق، چۈنكى ئۇلاردا ھېچقانداق قورال دېگەن نەرسە يوق. بىزىي يولداشلار ئوچۇن ماركسزملىق ئاساسى بوش دېيىشنىڭ ھاجىتى يوق، چۈنكى ئۇلازدا ئاساسىي ساۋات دېگەن نەرسىمۇ يوق. ئىككى سەپ ئوتتۇرىسىدىكى جەڭدە، بىر تەرەپنىڭ قورال-يارىقلىرى خىل بولسا، يەنە بىر تەرەپنىڭ قورال-يارىقلىرى بولمىسا ياكى بولسىمۇ خىل بولمىسا، قانداقمۇ سەپنى قولدىن بەرمەي قويمسۇن؟ باشقىلار «قايتا تۇغۇش» دېگەن نام ئاستىدا، سوتسىيالىزمنى قارىلاپ، كاپىتالىزمنى يەدەزلەپ، ئۇنى بىر «ئىدىيىدە ئازاد بولۇش» نىڭ ئىپادىسى دەپ قارىدۇق. باشقىلار كۆپ پارتىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش لازىم دېسە، ئۇنى بىز چېرىكلىككە قارشى تۇرۇش ئوچۇن پايدىلىق، دەپ قارىدۇق. ئىچىنىشلىق ساۋاقلار بىزگە شۇنى ئېنىق تونۇتتىكى، بەقەت ماركسزملا ماركسزمغا قارشى يېڭىر ئېقىمغا زەربە بېرەلەيدىغان ۋە بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئۇستىدىن غەلبە قىلالايدىغان ئىدىيىۋى قورال-يارىقىمىز، بۇ ئىدىيىۋى قورالنى ئېگە للىگەندىلا، ئاندىن بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە ناقابىل تۇرۇش ۋە ئۇنى تەنقىد قىلىش ئىقتىدارىغا ئېگە بولالايدۇ بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش خىلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئەۋج ئېلىپ كېتىۋەردى، بۇ ئاساسەن يولداش جاۋزىياڭنىڭ قوللاپ يول قويۇپ بەرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. لېكىن بۇ جەھەتتە ئۇزۇمىزنىڭمۇ ھېساب بېرىدىكە تېگىشلىك تەرەپلىرىمىز بار. مەدەنىيەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدە، ئۇنۇغۇنلىغان پىشقەدەم يولداشلار قاماقخانىدا، پېتىۋاتقان شارائىتىمىز ماركسزىم-لېنىنىزم ئەسەر-لىرىنى يوشۇرۇنچە ئوقۇغانغا، يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان يولداش دېڭ شياۋپىڭ يولداش جاۋزىياڭنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشىغا قارىماي، پۈتۈن پارتىيىنىڭ ماركسزم-

لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشتە، ئەزەلدىن ئۆگىنىشنى، بولۇپمۇ رەھبەرلىك كادىرلارنىڭ ئېھتىمالىغا ئۇيغۇن ئۆگىنىشنى لازىملىقىنى قايتا-قايتا ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، بىز نېمە ئۈچۈن يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ تەلىمىنى قوللاقتا تۇتمىدۇق؟ نېمە ئۈچۈن مارکسىزم-لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگەنمىدۇق؟ ھەتتا ئەچكى-تاشقى دۈشمەن كۆچلەر مارکسىزمغا غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قوزغىغانسىدا، بىز نېمە ئۈچۈن ئۇنىڭغا قارشى كۈچلۈك تۇردە كۆرەش قىلالمىدۇق؟ بۇ جەھەتتىكى ئەيىپ كىمدە؟ بۇ ئۆزىمىز ئۈستىمىزگە ئېلىشقا تېگىشلىك جاۋابكارلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مالىمانچىلىقتىن ئىلگىرى ئۆلكىمىزدىكى بىر قىسىم ئۆلۈكە دەرىجىلىك ئورۇنلاردا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، كادىرلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مارکسىزمنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسىگە نىسبەتەن ئېتىبارسىز قاراش پوزىتسىيىسىدە بولغان. بۇ ھەقىقەتەنمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان جىددىي رېئاللىق.

ئىككىنچى خىل جىددىيلىك شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ۋە ئىسلاھات ۋەزىيىتى مارکسىزملىق نەزەرىيىنىڭ يېتەكچىلىكىگە مۇھتاج، بىراق، پۈتۈن پارتىيىنىڭ نەزەرىيە سەۋىيىسى، بولۇپمۇ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشى بۇ ئېھتىياجقا ماسلىشالمىغان تولىمۇ يىراق تۇرماقتا. بۇ يەنە بىر خىل جىددىي رېئاللىق ھېسابلىنىدۇ. ئىگىلەپ كۆرۈشىمىزچە، ئۆلكىمىزدە بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلارنىڭ سانى 44 مىڭدىن ئاشىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ ئىنتىلىكلىرى مارکسىزمنىڭ ئاساسىي بىلىملىرى توغرىسىدا سىستېمىلىق تەربىيە ئالمىغان. يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، ئۆلكىمىزدىكى نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا ياش ۋە ياش كادىرلار رەھبەرلىك ئورۇنلىرىغا قويۇلدى، بۇ زور تۇرۇمدىكى ئوتتۇرا ياش ۋە ياش كادىرلار ئىچىدە بىرمۇنچە يولداشلار داشۋە ئوقۇۋاتقان چېغىدا مارکسىزمنىڭ ئاساسىي بىلىملىرى توغرىسىدا دەسلەپكى قەدەمدە تەربىيە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ رەھبەرلىك ئورنىغا، بولۇپمۇ بىر قەدەر يۇقىرى قاتلامدىكى رەھبەرلىك ئورنىغا چىققاندىن كېيىنكى ئەمەلىيەتتىن قارىغانىدا، مەيلى ئىدىيە ۋە نەزەرىيە جەھەتتىن بولسۇن، ياكى ئەمەلىي تەجرىبە جەھەتتىن بولسۇن، ھەممىسىدە تەييارلىق يېتەرلىك بولماسلىق مەسىلىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا، بۇ يولداشلارنىڭ بىرمۇنچىسى نەزەرىيە ئۆگىنىشتە قىزغىن ۋە ئاكتىپ ئەمەس، ئۇلار پەقەت ئۆزلىرىنىڭ كەسپىي جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقى ئارقىلىق ئىقتىسادنى گۈللەندۈرۈشكە تۆھپە قوشۇشنىلا بىلىدۇكى، مارکسىزمنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىكى مۇھىم ئورنىنى چۈشەنمەيدۇ. بۇ بىر تۈركۈم كادىرلارنىڭ رەھبەرلىك ئورنىغا چىققاندىن كېيىنكى سىياسىي نەزەرىيە سەۋىيىسى ئۇلارنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئالغان ۋەزىپىسىگە بارغانسېرى ماسلىشالمايۋاتىدۇ. بۇ مەسىلە ھەل قىلىنمىسا، ئۇلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئىدىيە ئۆزگىرىشىگە ۋە ئۆز

جەمئىيەتنىڭ ياخشى ئىشلىشىگە تەسىر يېتىپلا قالماي، بەلكى پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ چوڭ ۋەزىپىلىرىنى ئۇقتۇرۇشتىن ئالغاندا، رەھبەرلىك ھوقۇقى ھەققىدە تۇرۇپ ماركسىزمچىلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلدۇ - يوق دېگەن چوڭ مەسىلىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. شۇڭا، رەھبىرلىك كادىرلاردىن ماركسىزم نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىشنى تەلەپ قىلىش ئىشىنى بىر خىل ۋاقىتلىق تەدبىر دەپ قارىماي، ستراتېگىيىلىك ۋەزىپە دەپ قاراش كېرەك. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى، بۇ ئەھۋالغا قارىتا تېخىمۇ كۆپلىگەن يولداشلار جىددىي قارىمايۋاتىدۇ ۋە يېتەرلىك تونۇشتا بولمايۋاتىدۇ. ئەگەر ئۇلار يەنە ئۇيقۇسىنى ئاچمىسا، چوقۇم پۈتۈن پارتىيىدىكى يولداشلارنىڭ، بولۇپمۇ رەھبىرىي كادىرلارنىڭ نەزەرىيە سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە تەسىر يېتىدۇ.

2

نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىنى ۋە يېڭى ۋەزىيەتنىڭ نەزەرىيىگە بولغان ئېھتىياجىنى نەزەرگە ئېلىپ، بىز چوقۇم كېم - كېرتسىز ھالدا يولداش جياڭ زېمىننىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزى» نىڭ روھى بويىچە، ماركسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنى ھەققىي تۇرۇپ كۈچەيتىشىمىز لازىم. يولداش جياڭ زېمىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «پارتىيىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتە ئۆسۈشى — پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنىڭ توغرىلىقى ۋە ئىلمىيلىكىنىڭ تۈپ كاپالىتى. دۇنيا ۋە جۇڭگودىكى بىرمۇنچە يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلىلەرنى، پارتىيىمىزنىڭ جۇڭگودا سوتسىيالىزم قۇرۇشتا ئۇستىگە ئالغان زور مەسئۇلىيىتىنى ۋە خەلقئارا كوممۇنىزم ھەرىكىتىدە تۇرۇۋاتقان مۇھىم ئورۇنىنى نەزەردە تۇتقاندا، ماركسىزمنىڭ تۈپ نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، ماركسىزمنىڭ يېتەكچىلىكىدە ھازىرقى دەۋردىكى زور سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە مۇھاكىمە قىلىشنى بىر جىددىي ۋەزىپە سۈپىتىدە پۈتۈن پارتىيىنىڭ ئالدىغا قويۇش زۆرۈر.» يولداش جياڭ زېمىننىڭ نەزەرىيە مەسىلىسى توغرىسىدىكى بۇ ئىنتايىن مۇھىم بايانلىرى نەزەرىيىنىڭ مۇھىملىقىنى يېڭى بىر يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈپ، پۈتۈن پارتىيىنىڭ ماركسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىشان كۆرسىتىپ بەردى. ۋەزىپىلەرنى بەلگىلەپ بەردى، تەلەپلەرنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ، پارتىيىنىڭ نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى ۋە كۈچلۈك قورالى. يولداش جياڭ زېمىن ئوتتۇرىغا قويغان «پارتىيىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتە ئۆسۈشى» مۇھىم بىر ئىدىيە. بۇ مۇھىم ئىدىيىنىڭ مەزمۇنى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بىرىنچىدىن، بۇ پارتىيىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتە ئۆسۈشىنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى پارتىيە

رەھبەرلىكى يۇكسەكلىكىدە تۇرۇپ تەكتىلىگەن، ئۇ پارتىيە رەھبەرلىكىنىڭ توغرىلىقى ۋە ئىلمىيلىكىنىڭ تۈپ كاپالىتى. ئىككىنچىدىن، ماركسىزمنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش، ماركسىزمنىڭ يېتەكچىلىكىدە ھازىرقى دەۋردىكى زور سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە مۇھاكىمە قىلىش پۈتۈن پارتىيىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان جىددىي ۋەزىپە. پۈتۈن پارتىيىنىڭ ئالدىغا نەزەرىيىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە مۇھاكىمە قىلىش ۋەزىپىسىنىڭ ئەشۇنداق قويۇلۇشى پۈتۈنلەي يېڭى مەزمۇنغا ئىگە بولغان مۇھىم ئورۇنلاشتۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇچىنچىدىن، پارتىيىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتە ئۆسۈشىنىڭ تۈپ نۇقتىسى ماركسىزم-لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىلىرىنى، بولۇپمۇ ماركسىزملىق پەلسەپىنى ئۆگىنىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، ئىلمىي بولغان دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيىنى ئىگىلەش، پۈتۈن پارتىيىنىڭ ماركسىزملىق نەزەرىيە سەۋىيىسىنى، پۈتۈن پارتىيىدىكى يولداشلارنىڭ نەزەرىيە سەۋىيىسىنى ۋە سىياسىي سەزگۈرلۈكىنى ئۆستۈرۈش، پۈتۈن پارتىيىنىڭ ماركسىزمغا بولغان پوزىتسىيىسىنى توغرىلاش، پۈتۈن پارتىيىنىڭ ماركسىزمغا بولغان ئېتىقادىنى چىڭىتىشتىن ئىبارەت. ماركسىزم ئىلمىي نەزەرىيە سىستېمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى ۋە ئاساسىي ئۇرۇلىي كونىراپ قالمايدۇ. ماركسىزم بىزنىڭ ئىدىيىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان نەزەرىيىۋى ئاساس بولۇپ، ئۇنىڭ يېتەكچىلىك ئورنىنى باشقا «ئىزم»، «ئىدىيە» لەرنىڭ ھېچقاچىسى باسالمايدۇ. ماركسىزم پرولېتارىيات ئىنقىلابى توغرىسىدىكى پەن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش توغرىسىدىكىمۇ پەن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇنداق ئاساسىي ئېتىقادلارنىڭ تەكلىنىشىگە قارىتا بىزنىڭ بارلىق يولداشلىرىمىز، بولۇپمۇ تەشۋىقات-نەزەرىيە خادىملىرىمىز تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى، مۇشۇنداق بىر تارىخىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە يولداش جىياڭ زېمىن كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپلەرگە ئاساسەن، پۈتۈن پارتىيىنى، بولۇپمۇ يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك كادىرلارنى نەزەرىيە ئۆگىنىشكە، ماركسىزملىق پەلسەپە ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇش ماركسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشىدىكى دەرھال ئورۇنلاشتۇرۇشقا تېگىشلىك جىددىي ۋەزىپە. مەركىزنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، كېلەر يىلدىن باشلاپ (بۇ يىلنى دېمەكچى، — تەرجىمان)، پۈتۈن پارتىيە ۋە بارلىق كادىرلار ماركسىزملىق پەلسەپە ئۆگىنىشنى لازىم. پەلسەپىنى ياخشى ئۆگىنىش پارتىيىمىزنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئېنىق مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ماركسىزملىق ئىدىيىۋى لۇشيەنىنى مۇستەھكەملەپ ۋە قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، پۈتۈن مەملىكەت

خەلقىنىڭ جۈڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىغا تېخىمۇ ئوبدان رەھبەرلىك قىلىشىدا ئالاھىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە، بۇنى مۇنداق ئىككى جەھەتتىن چۈشىنىشكە بولىدۇ. بىرىنچىدىن، ماركسىزملىق پەلسەپىنى ئۆگىنىش ئىلمىي دۇنيا قاراشنى دۆلەتنىڭ تەقدىرىنى كۆزىتىشنىڭ قورالى قىلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تېخىمۇ ئوبدان بىلىۋېلىپ، تارىخنىڭ ئىلگىرىلەش نىشانىنى ئىگىسىلىۋېلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. مەسىلەن، پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىيەنىي ماركسىزملىق پەلسەپىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى بويىچە، تارىخىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا تۇزۇلگەن. بۇ ئاساسىي لۇشىيەندە كۆپ تەرەپلىمىلىك ۋە كۆپ قاتلاملىق دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋەت ساقلانغان. پەلسەپىنى ئۆگىنىپ، دىئالېكتىكىلىق تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىمىزنى ئۆستۈرگەندىلا، ئاندىن بۇ مۇناسىۋەتلەرنى چوڭقۇر چۈشىنەلەيمىز، پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىيەنىنىڭ تۇغرىلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز، پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىيەنىنى تېخىمۇ ئاڭلىق ھالدا تەشۋىق قىلىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، تۇرلۇك خىزمەتلىرىمىزنى پارتىيەنىڭ ئاساسىي لۇشىيەنى بويىچە ئالغا سۈرەلەيمىز. ئىككىنچىدىن، ماركسىزملىق پەلسەپىسى بىزنى ئىلمىي مېتودولوگىيە بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەيلى قانداق خىزمەت بىلەن شۇغۇللانمايلى، قانداق پەننى تەتقىق قىلايلى، بۇلارنىڭ ئۆزىدىكى كونكرېت ئۇسۇللارنىڭ ھەممىسى پەلسەپە مېتودولوگىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ. بولۇپمۇ ئەمدىلا مالىمانچىلىقنى توسۇپ، ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭنى تىنجىتىپ تۈرغان چېغىمىزدا، ئۆتكەنكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلەشكە، قوبۇل قىلىشقا، يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشقا، ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىشقا ماركسىزملىق پەلسەپىدىن باشقا، ھېچقانداق دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيە ياردەم بېرەلمەيدۇ. بەقەت ماركسىزملىق پەلسەپىلا بىزنى توغرا بولغان مەيدان، نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇل بىلەن تەمىنلەپ، مەسىلىلەرگە ماتېرىيالىستىك ۋە دىئالېكتىكىلىق ئاساستا فاراشىمىزغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئەمەلىي خىزمەتلىرىمىزدىكى سۇبېيېكتىپچىلىقنى، ئىدىيىۋى ئۇرۇل جەھەتتىكى بىر تەرەپلىمىلىكنى تۈگىتىشىمىزگە ياردەم بېرىپ، بىزنى تۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھات جەريانىدىكى تۇرلۇك خىزمەتلىرىمىزدە مۇمكىنقەدەر ئاز خاتالىشىش، خاتالىشىپ قالساقمۇ تېز تۈزىتىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ماركسىزملىق پەلسەپە ھەممىگە شىپالىق بېرىدىغان رېتسىپ ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ بىلىش قورالى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى بىلىشىمىزدە كەم بولسا بولمايدىغان دۇربۈن ۋە مىكروسكوپ، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش بىلەن شۇغۇللىنىشىمىزنىڭ ئىدىيىۋى قورالى. ماركسىزملىق نەزەريە ئۇرۇلۇشىنىڭ تەجرىبىلىرى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، پۈتۈن پارتىيەنىڭ پەلسەپە سەۋىيىسى ئۆسسە، پارتىيە ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنى ئىنتايىن زور

دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرىدۇ. يەنئىندە ئىستىل تۈزىتىش ئېلىپ بېرىلغانىدا، پۈتۈن پارتىيە ماركسىزملىق پەلسەپە ئۆگىنىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ماۋزېدۇڭنىڭ پەلسەپە ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىپ، دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم بىلەن تارىخىي ماتېرىيالىزمنى ئىگىلىدى ۋە بۇ پەلسەپە نۇقتىسىنىزەرلىرىنى يېتەكچى قىلىپ، ئىككى قېتىملىق ئەچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، كېلەچەك توغرىسىدا ئەستايىدىل ئويلىنىپ، پۈتۈن پارتىيىنىڭ بىرلىش سەۋىيىسى بىلەن نەزەرىيە سەۋىيىسىنى ئىنتايىن زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتەردى، بۇ ئىش پۈتۈن مەملىكەت بويىچە غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن پۇختا ئىدىيىۋي ئاساس يارىتىپ بەردى. دېمەك، يەنئىندە ئېلىپ بېرىلغان ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىدە زور بىر تۈركۈم كادىرلار، بولۇپمۇ بىر تۈركۈم يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلار پەلسەپىنى ئۆگىنىش، پەلسەپىنى ئىشلىتىشتەك ياخشى ئادەتلەرگە ئادەتلەنىدى. 1979-يىلدىن باشلاپ ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى مەسىلىسى توغرىسىدا چوڭ مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى، يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئۈرۈمچىدىكى بۇ مۇھاكىمە پۈتۈن پارتىيە دائىرىسىدە ماركسىزملىق پەلسەپە توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان قايتا تەربىيە بولدى. بۇ قېتىمقى مۇھاكىمە ۋە تەربىيە ئارتىلىق، بىز ماتېرىيالىزم بىلەن دىئالېكتىكىنى يېگىباشتىن ئىگىلىشىنى ئىدىئال قىلىپ، ئىدىئالىزم بىلەن مېتافىزىكىنى يەنە بىر قېتىم تەنقىد قىلدۇق. ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى توغرىسىدىكى چوڭ مۇھاكىمىنىڭ ئېلىپ بېرىلغانلىقى ۋە پۈتۈن پارتىيىنىڭ پەلسەپە سەۋىيىسىنىڭ زور دەرىجىدە ئۆسكەنلىكى ئۈچۈنلا، قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش ئىشىنىڭ غەلىبىسى، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئېچىۋېتىشتەك يېڭى تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرەلىدۇق.

ماركسىزملىق پەلسەپىنى ئۆگىنىشتە، ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ ئەسەرلىرىنى، يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ ۋە يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ بەزى ئەسەرلىرىنى سىستېمىلىق ئۆگىنىش لازىم. بولۇپمۇ يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ ئەسەرلىرىنى، يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مول پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەرلىرىنى ئوبدان ئۆگىنىش لازىم. بۇ ئەسەرلەر ماركسىزملىق پەلسەپە تەرەققىياتىدىكى نۇرلۇق مەرھىلىنى تىپىك يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ پەلسەپە ئەسەرلىرى بىزگە ئىنتايىن تونۇشلۇق بولغان «زىددىيەت توغرىسىدا»، «ئەمەلىيەت توغرىسىدا» دېگەن ئاتاقلىق ئەسەرلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ، ھازىرقى كۈندە ئۇنىڭ ھەربىي ئەسەرلىرىنىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ، مەسىلەن، «ئۇزاققا سوزۇلىدىغان ئۇرۇش توغرىسىدا» دېگەن ئەسەر ھەم ھەربىي ئىلىمگە ئائىر مەشھۇر ماكسىزملىق ئەسەر، ھەم ماركسىزملىق بىلىش نەزەرىيىسى بىلەن دىئالېكتىكىنى ئەمەلىيەت داۋامىدا تەتبىقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ تىپىك ئۈلگىسى. شۇڭا پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر ئىنتايىن

مول بولغان، هەقىقەت نۇرلىرى ھەممە يېرىدە چاقناپ تۇرىدىغان، ئەقلىي پىكىرلەر بىلەن كىشىنى قايىل قىلىدىغان بۇ ئەسەرنى ئۆگىنىش ھەممە ئۆگىنىشنى بېسىپ چۈشىدىغان ئۆگىنىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماركسىزملىق ئۇلۇمەس پەلسەپە دەرسلىكىنى بۈگۈنكى كۈندە ئۆگىنىپ، بىلىش نەزەريىسىنىڭ دىئالېكتىكىلىق ئۇسۇلىنى ئۆگىنىۋېلىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە ئىشلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ئىشلىرىمىزغا يېتەكچى قىلىش ناھايىتى رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىش. يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئەسەرلىرىدە پارتىيەنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋردە ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتىكى يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەر ساداقەتلىك بىلەن ئاتىلىرىلەنگەن، شۇڭا ئۇ ماركسىزملىق نەزەريىسىنىڭ بېيىتىلىشى ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇشى، مەملىكىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ھەربىر كەت قىلىنماسلىقى، يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىپ، چوڭقۇر سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەريىسىنى ئىگىلىگەندىلا، ئاندىن تۆت ئاساسىي پرىنسىپنا ئاكلىق تۇرۇپ، چىڭ تۇرۇپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بېرىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى، «بىر مەركەز، ئىككى ئاساسىي نۇقتا» دىن ئىبارەت ئاساسىي لۇشيەننى تىوغرا ھالدا ئىزچىل ئىجرا قىلىشىمىزغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

ماركسىزملىق پەلسەپىنى ئۆگىنىشتە بىرقانچە ئاساسىي تەلەپلەرنى ئورۇنلاش لازىم. بىرىنچىدىن، ئەسلى ئەسەرلەرنى چاپاغا چىداپ ئوقۇش لازىم، ھەقىقىي تۇردە بىلىمگە ئىگە بولۇشنىڭ بىردىنبىر چارىسى ئەسلى ئەسەرلەرنى ئوقۇشتىن ئىبارەت. لېكىن ئەسلى ئەسەرلەرنى، بولۇپمۇ پەلسەپىۋى ئەسلى ئەسەرلەرنى ئوقۇش ئۇنچىۋالا ئاسان ئەمەس، شۇڭا ئەسلى ئەسەرلەرنى چاپاغا چىداپ ئوقۇشتا ناھايىتى زور بەدەل بېرىشكە تىوغرا كېلىدۇ. ئەسلى ئەسەرلەرنى ئوقۇشتا پۈرسەتپەرەسلىك قىلىشقا بولمايدۇ، چالا - بۇلا ۋە يېرىم - يېتا ئۆگىنىپ قويۇپلا قانائەتلىنىپ قېلىشقا بولمايدۇ. پەقەت ئىچكىرىلەپ كىرىپ، بىلىم دېڭىزىدا ئەركىن ئۈزۈپ، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلارنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەندىلا، ئاندىن ئۆزىمىزنىڭ نەزەريىە ئىدىيەمىزنى ئاز - تولا ئۆستۈرەلەيمىز، ئۆزىمىزنىڭ رولىنىمۇ ئاخىرغىچە جارى قىلالايمىز. يولداش ماۋزېدۇڭ چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ: «مەن يولداشلارنى پەلسەپە ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلىمەن» دېگەن. يولداش ماۋزېدۇڭ ياشلىق دەۋرىدىلا پەلسەپىگە قىزىققان، ئۇ جىڭگاڭشەندىكى ۋاقتىدىن تارتىپ يەنىمۇ تولۇقسىز ئەھۋالدا، پەلسەپىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، پەلسەپىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ پەلسەپە ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمە نۇسخىلىرىنى تولۇق، ئوقۇپ چىققان، يەنە لى دانىڭ «جەمئىيەتشۇناسلىق پروگراممىسى»، ئەي سەچىنىڭ «ئاممىباب پەلسەپە»، «پەلسەپە ۋە تۇرمۇش» دېگەن ئەسەرلىرىنىمۇ

تولۇق ئوقۇپ چىققان، بەزىلىرىنى 10 نەچچە قېتىم ئوقۇغان، بەزىلىرىدىن خاتىرە قالدۇرغان. يولداش ماۋزېدۇڭ پەلسەپىنى ناھايىتى ئوبدان بىلگەچكە، جىڭگاڭ شەنىدىكى چاغلىرىدىن تارتىپ يەنىلا كەلگەن چاغلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا نۇرغۇنلىغان مۇھىم پەلسەپە ئەسەرلىرىنى يازدى. ئۇ پەلسەپىنى قەرال قىلىپ، جۇڭگو نىڭ ئەھۋالىنى چۈشەندى ۋە جۇڭگو ئىنقىلابىغا تاكى ئىنقىلاب غەلىبە قىلغانغا قەدەر يېتەكچىلىك قىلدى. يولداش ماۋزېدۇڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە: «ئەگەر پارتىيەمىزدە ماركسىزم-لېنىنىزمنى چالا-بۇلا ئىگەلىسەك، بەلكى سېستېمىلىق، قۇرۇق ئەمەس، بەلكى ئەمەلىي ئۇگەنگەن 100 دىن 200 گىچە يولداش بولسا ئىدى، پارتىيەمىزنىڭ جەڭگىۋارلىقى زور دەرىجىدە ئاشقان ۋە ياپون جاھانگىرلىكىنى يېڭىش ئىشىمىز چاپسانلىغان بولاتتى» دېگەن. ھازىر بىزنىڭ بىر مىليارد بىر يۈز مىليون ئاھالىسى، 48 مىليون ئەزاسى بار مۇشۇنداق بىر چوڭ پارتىيەمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، 100 دىن 200 گىچە ئەمەس، بەلكى 10 مىڭدىن 20 مىڭغىچە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك يولداشلارنىڭ ماركسىزمنى ئىگىلىشىگە تولۇا كېلىدۇ. بىز يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ تەلىمىنى ئېسىمىزدە چىڭ تۇتۇپ، پەلسەپىنى ئۇنىڭغا ئوخشاش ئۆگىنىشىمىز، ماركسىزمنى پىششىق ئىگىلىگەن تېخىمۇ كۆپ يولداشلارنى بارلىققا كەلتۈرۈشىمىز كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن بىزنىڭ ئىشلىرىمىز ئەڭ تۈپ كاپالەتكە ئىگە بولالايدۇ.

ئىككىنچىدىن، ئەمەلىيەتكە باغلاش لازىم، يەنى نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈپ، نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە باغلاشتەك ياخشى ئۆگىنىش ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇپ، پەلسەپە ئۆگىنىشنى خىزمەتلەرنى خۇلاسىلاش ۋە سۈبيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش بىلەن بىرلەشتۈرۈش لازىم، ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتىنەزەر ۋە ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئۆز تارمىقىمىز، ئۆز رايونىمىزنىڭ خىزمەتلىرىدىكى مۇھىم ۋەپپەقىيەتلىك ياكى مەغلۇبىيەتلىك بولۇپ چىققان تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ شىمىز لازىم. خىزمەت تەجرىبىلىرىنى ئۇزلۇكسىز يەكۈنلەپ تۇرۇشقا ئادەتلىنىپ، يەكۈنلىگەن تەجرىبىلەرنى پەلسەپەۋى ئەمەمىيەتكە ئىگە قىلىپ، خىزمەتلەردىكى نەتىجە بىلەن يېتەرسىز لىكلەرنى مۇھاكىمە قىلىش جەريانىنى پەلسەپىنى ئۆگىنىش، تەدبىقلاش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىغا ئايلاندۇرۇش لازىم. ئۆزىمىزنىڭ ئىدىيەۋى ئەمەلىيىتىمىز بىلەن بىرلەشتۈرۈپ پىكىر قىلىپ، ئىدىيىنالىزم ۋە مېتافىزىكىنىڭ تەسىرىنى تازىلاپ، ئىدىيە جەھەتتىن ئىلمىي دۇنيا قاراشنى ھەقىقىي ھالدا تۇرغۇزۇپ، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمغا بولغان ئېتىقادىمىزنى چىڭىتىشىمىز لازىم. «نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە باغلاش» پرىنسىپىنى بەزى كىشىلەر ھەمىشە ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدۇ، لېكىن قانداق قىلغاندا نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە باغلىغىلى بولىدۇ، دېگەن مەسىلە ئۈستىدە ئانچە كۆپ ئويلانمايدۇ. بەزى كىشىلەر نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە باغلاشنى «نومۇر بويىچە

ئولتۇرۇش»، «دىشانىڭا چەنلەپ ئوق ئېتىش» دەپ ئاددىيلا چۈشەندۈرىدە، «باغدا-
غان» ھامان «نەتىجە ھاسىل قىلىش» نى ئويلايدۇ. نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە توغرا
ۋە ياخشى باغلاش - باغلىيالماسلىق نەزەرىيىۋى تەپەككۇر سۇپىتىنىڭ قانداقلىقىغا
باغلىق، ئىنگېلس: بىر مىللەت ئىلىم - پەننىڭ يۇكسەك پەللىسىگە چىققىناقچى
بولىدىكەن، ئۇنىڭ نەزەرىيىۋىي تەپەككۇرىدىن بىرەر مىنۇت ئايرىلىپ تۇرۇشى
مۇمكىن ئەمەس، دېگەن. نەزەرىيىۋى تەپەككۇر سۇپىتى ناھايىتى ناچار بولغان كىشى
ناھايىتى ياخشى نەزەرىيىنىمۇ ئەمەلىيەتكە تەتبىقلىيالمايدۇ. دېمەك، نەزەرىيىنى
ئەمەلىيەتكە باغلاش پرىنسىپى نەزەرىيىۋى تەپەككۇر سۇپىتىنى ئۆزلۇكسىز ئۆستۈرۈپ،
نەزەرىيىۋىي تەپەككۇرگە ماھىر بولۇپ، ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتىسىنەزەر ۋە ئۇ-
سۇلغا ئاساسلىنالايدىغان، تارىخىي ۋە رېئال بولغان ئەمەلىي مەسىلىلەرنى توغرا
چۈشەندۈرەلەيدىغان، جۈملىگو ۋە دۇنيادىكى تۇرلۇك مەسىلىلەرنى ئىلمىي ئاساستا
چۈشەندۈرۈپ، نەزەرىيە جەھەتتىن شەرھلىيەلەيدىغان بولۇشتىن ئىبارەت، مانا بۇ
ھەقىقىي تۇردىكى نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە باغلاش، ھەقىقىي تۇردىكى ماتېرىيالىس-
تىك دىئالېكتىنى تەتبىقلاش ئارقىلىق ئەمەلىي مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىش ۋە
ھەل قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش لازىم. ماۋزېدۇڭنىڭ پەلسەپە
ئىدىيىسىدىكى ئەڭ جەۋھەرلىك نەرسە، ئەڭ تۈپ ئۇسۇل ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن
ئىزدەشتىن ئىبارەت. «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش» ئۇنىڭ پەلسەپە ئەسەر-
لىرىدىكى بىر تال قىزىل يىپتەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىدا بۇ ھەقتە يول-
داش چېن يون مۇنداق دېگەن: مېنىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش توغرىسى-
دىكى تەسىراتىم نەدىن كەلگەن؟ مەن يەنىدىكى چاغدا ئاغزىپ قېلىپ، زاۋيۇندە
دەم ئېلىپ يۈرگەندە، ماۋزېدۇڭنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىنى بىر قۇر ئوقۇپ چىقتىم،
بۇ ئەسەرلەرنى كۆرگەندىن كېيىن، «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش» دېگەن
بىر ئەسىرلىك تەسىراتقا ئىگە بولدۇم. يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنا-
لىشى ئۇنىڭدا بەرەز سەرخىللىك بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ھەقىقەتنى
ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپى ۋە ئۇسۇلىدا چىڭ تۇرغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر.
ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىلمىي ئۇسۇل پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى
لۈشىيەنىدۇر. تارىخ ئىسپاتلىغىدەكى، بۇ ئىدىيىۋى لۈشىيەنگە قاتتىق ئەھەل قىلغاندا
ۋەزىنىڭ ئىشلىرىمىز ئالغا ئىلگىرىلىدى، تەرەققىي قىلالىدى؛ بۇ ئىدىيىۋى لۈشىيەن-
دىن ئايرىلغاندا، ۋەزىنىڭ ئىشلىرىمىز قىيىنچىلىققا ئۇچرىدى ۋە مەغلۇپ بولدى.
شۇڭا، ۋەزىنىڭ پەلسەپە ئۆگىنىشىمىزنىڭ ئۇنۇمىنىڭ قانچىلىك ئېكەنلىكىنى تەكشۈ-
رۈشنىڭ ئاچقۇچى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت بىلىش ئۇسۇلى
بىلەن ئىدىيىۋى ئۇسۇلنى ھەقىقىي تۇرۇپ ئېگىلىگەن ياكى ئېگىلمىگەنلىكىمىزگە

قاراشتىن ئىبارەت. ئەگەر يەلسەپىنىڭ ئاتالغۇلىرى ۋە ئۇقۇملىرىنى يادلاپ سۆزدەك ئېچىۋېلىپ، ددئا لېكتىكا ۋە مېتافىزىكا قاتىدىلىرىنى شۇنداق چىرايلىق كېلىشتۇرۇپ سۆزلىگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭدىكى ئۇسۇلنىڭ نەدە ئىكەنلىكىنى بىلمىسەك، بۇ يەنىلا «پىكرىمىزنىڭ ئېچىلى» مىغا نىلىقىنى، «ئەقىل-پاراسەت» تاپمىغا نىلىقىمىزنى، «چوشەن» مىگەنلىكىمىزنى، تېخى ئۆگەنمىگەنلىكىمىزنى، ئۆگەنسەكمۇ، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلىمىگەنلىكىمىزنى كۆرسىتىدۇ.

نۆۋەتتە، يېڭى ئەھۋالىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، نەزەرىيە تەتقىدى، نەزەرىيە تەتقىقاتى ۋە نەزەرىيە تەشۋىقاتىنى مارکسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى سۈپىتىدە ھەقىقىي ھالدا چىنىڭ تۇتىشىمىز لازىم. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بۇرژۇئاچە ئىدىيىدىكى بارغانسېرى ئېغىر دەرىجىدە يامراپ كەتتى، مارکسىزم ئېغىر دەرىجىدە چەتكە قېقىلدى ۋە ھۆجۇمغا ئۇچرىدى، مارکسىزم ھەرقايسى پەنلەر بويىچە ئىنكار قىلىنىپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ ئىچىگە تىقىلغان ئىنكار قىلىنىدى ۋە قارشىلىققا ئۇچرىدى، قانداقتۇ «ۋاقتى ئۆتكەن نەزەرىيە»، «كۆپ مەنبەلىك نەزەرىيە»، «زىيانلىق نەزەرىيە»، «قاتمال نەزەرىيە» دېگەنگە ئوخشاش ھەر خىل سەپسەتىلەر ئېلان قىلىندى. بۇ سەپسەتىلەر بىر مەھەل تارازا ئەۋج ئېلىپ، قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىپ، ئىنتايىن يامان ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ۋە تۇرغۇنلىقان كىشىلەرگە مەلۇم تەسىر كۆرسەتتى. ماكسىزم يەنە داۋاملىق تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىدىيىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان نەزەرىيىۋى ئاساس بولۇش بولالماسلىقى يەرلىك كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە مەسىلە بولۇپ قالغاندەك تۇرمىدۇ. رەھىمسىز پاكىتلار بىزگە پارتىيىنىڭ ئاساسلىق نەزەرىيە گەۋدىسىنى بەرپا قىلىپ، مارکسىزمنىڭ ئىدىيە ۋە نەزەرىيە سېپىدە چىڭ تۇرۇشىنىڭ قانچىلىك زۆرۈرلۈقىنى مۇھىملىقىنى قايتا-قايتا ئۇقتۇرىدى. بۇ جەھەتتە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ئىنتايىن كۆپ، شۇنداقتىمۇ مۇنداق بىر قانچە نۇقتىنى ئالدى بىلەن چىڭ تۇتۇش لازىم.

بىرىنچىدىن، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنىڭ مارکسىزمغا قارشى ئۇقتۇمىنى زەربىلەشنى ئۆزۈل-كېسىل تەلەپ قىلىش لازىم. مارکسىزمغا قارشى ئۇقتۇمنى مارکسىزم مارقىلىق تەھلىل قىلىپ ۋە ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى نەزەرىيىۋى ۋە ئىدىيىۋى مەنبەلەرنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ نەزەرىيە ساھەسىدە پەيدا قىلغان ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ۋە يامان تەسىرلەرنى ئۆزۈلۈكسىز تازىلاش لازىم. تەھلىل قىلىش ۋە تەنقىد قىلىش، ھەق-ناھەقنى پەرق ئېتىش ئارقىلىق، ئۇنىڭغا مارکسىزمغا قارشى ناھەيىتىنى

ئېچىپ تاشلاپ، ماركسىزمغا قارشى بارلىق نەزەرىيە سۇبېكتىپ قۇرۇل قىلىۋالماسلىقىمىز لازىم. تەھلىل قىلىش ۋە تەنقىد قىلىش ئارقىلىق، جۇڭگودا زادى ماركسىزمنىڭ كېرەكلىكى بارمۇ-يوق دېگەن مەسىلىنى ھەل قىلىش لازىم، بۇ، بۇنىڭدىن 70 يىل ئىلگىرى ماركسىزم جۇڭگوغا ئەھمىيەتلا تارقالغان چاغدا يۈز بەرگەن مەسىلە ئىدى. ھازىر، 70 يىلدىن كېيىنكى بوگۇنكى كۈندە، بۇ مەسىلە تېخى ھەل بولمايۋاتىدۇ ۋە مۇشۇ مەسىلە ئۈستىدە جۇمھۇرىيىتىمىز تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان قالايمىقانچىلىق ۋە توپىلاڭ يۈز بەردى. شۇڭا، جىددىي جاۋاب بېرىشكە تېگىشلىك بولغان بۇ مەسىلىنى چوڭقۇر بايان قىلىش ۋە ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرۇش زۆرۈر. نەزەرىيە خادىملىرى بۇ زور مەسىلىدە كىشىلەرگە قۇدرەتلىك نەزەرىيەۋى كۈچ بەغىشلاش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئېلىشى لازىم.

ئىككىنچىدىن، بىزنىڭ ئىدىيىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان نەزەرىيەۋي ئاساس ماركسىزم - لېنىنىزم. بۇ — بىزنىڭ نەچچە ئون يىللىق ئىنقىلاب تەجرىبىلىرىمىزنىڭ يەكۈنى، شۇنداقلا بىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى پارلىق خىزمەتلىرىمىزنىڭ تۈپ قىلىنامىسى. ماركسىزمنىڭ بۇنداق يېتەكچىلىك ئورنىنى تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئەگەر ماركسىزم بولمىسا، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنىڭمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق خىزمەتتىمىزدە، نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنىڭ بىرلىكىدە چىڭ تۇرۇپ، ماركسىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى قۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھاتنىڭ ئەمەلىيىتىگە جىددىي ۋە ئەستايىدىل تۇردە تەتبىقلاپ، ماركسىزم نەزەرىيىسىنى يېتەكچى قىلىشقا سەل قارايدىغان پراگماتىزملىق خاھىشىنى تۈگىتىشىمىز لازىم. ماركسىزم ئارقىلىق مەسىلىلەرنى كۆزىتىپ ۋە ھەل قىلىپ، ماركسىزم ئارقىلىق كېيىلەچەكنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، ئىشلىرىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق ھالدا ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولۇشىمىز لازىم، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ماركسىزمنىڭ يېتەكچىلىك ئورنىنى ماركسىزمنىڭ ئۆزلۈكسىز غەلىبە قىلىشتىكى پاكىتلىرى ئارقىلىق ئۆزلۈكسىز مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ.

ئۈچىنچىدىن، چىڭ تۇرۇش بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش لازىم. ماركسىزم — تەرەققىي قىلىدىغان پەن، بۇ، ئەمەلىيەتنىڭ تەلىپى ۋە ماركسىزمنىڭ ئۆز ماھىيىتىنىڭ تەلىپى بولۇپلا قالماي، بەلكى ماركسىزمنى قوغداشنىڭمۇ تەلىپى، ماركسىزم ئېنىر تۇردە تەھقىرلىنىۋاتقان ۋە ھۇجۇمغا ئۇچراۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، بىز كوممۇنىستلار، بولۇپمۇ تەشۋىقات ۋە نەزەرىيە خادىملىرى تارىخىي جاۋابكارلىقىنى ئۈستىمىزگە ئېلىپ، ئاكتىپ تۇردە ئىنكاس قايتۇرماي تۇرالمايمىز. لېكىن، ماركسىزم ئەمەلىيەت جەريانىدا راۋاجلانمىسا، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىمۇ بولمايدۇ، ئۇ قاتمال دوگمىغا ئايلىنىپ قالىدۇ، ماركسىزمغا ھۇجۇم قىلغۇچىلارغىمۇ سۆز-چۆچەك قىلىدىغان دەسمايە چىقىپ قالىدۇ. شۇڭا،

مارکسزم راواجلاندۇرۇلۇشى كېرەك. مارکسزملىق راواجلاندۇرغاندىلا، ئاساسدىن مارکسزمدا چىك تۇرۇشلىك مول مەزمۇنغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. پارتىيەمىزنىڭ تارىخىدا، مارکسزم ئىككى قېتىم چوڭ راواجلاندۇرۇلدى. بىرىنچى قېتىمقىسى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە بولۇپ، پارتىيەمىز مارکسزمنى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، مارکسزمنى راواجلاندۇرۇپ، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى ۋە ئۇ ئارقىلىق جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىگە يېتەكچىلىك قىلدى، ئىككىنچى قېتىمقىسى سوتسىيالىستىك ئىسلاھات ۋە قۇرۇلۇش دەۋرىدە بولۇپ، پارتىيەمىز مارکسزمنىڭ ئىلمىي نەزەرىيىسىنى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىسلاھات ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم نەزەرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى، بۇنىڭ بىلەن مارکسزم يەنە بېيىپ تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، قۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھات ئەمەلىيىتىدە غايەت زور يېتەكچىلىك رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. ئىككى قېتىملىق تەرەققىيات ئەمەلىيىتى مارکسزمنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈنۈملۈك قىلغانلىق ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدا تېخىمۇ ياخشى ھالدا چىڭ تۇرغانلىق ئىكەنلىكىنى، چىڭ تۇرۇش بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش باشتىن-ئاخىر دىئالېكتىكىلىق بىرلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردى.

نەزەرىيە ھەرقانداق دەۋردە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپىگە غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، بۈرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش تۇرقىتىنكەزەرلىرىنى تەنقىد قىلىپ، پارتىيەمىزنىڭ مارکسزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشى ئېھتىياجىغا ماسلىشىشىنى نۆۋەتتە نەزەرىيە جەھەتتىن دەلىللەش دەۋرىنىڭ كەلگەنلىكى، نەزەرىيە خادىملىرىنىڭ ئوستىگە يۈكلىگەن مۇھىم تارىخىي ۋەزىپىسى، ھازىرقى ئۆلكىمىزنىڭ نەزەرىيە خادىملىرى بۇ خىزمەتكە تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ئاتلاندى، ئۇلار ھازىرقى ۋاقىت دەل نەزەرىيە خادىملىرىنىڭ ماھارەت كۆرسىتىدىغان پەيتى دەپ قارايدۇ، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇشنى شەرھلەيدىغان، تەھلىل قىلىش ۋە قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە بولغان ياخشى ماقالىلەر يازغۇچىلىرىنى تېخىمۇ كۆپ يېتىشتۈرۈپ، دەۋرىمىزنىڭ شانلىق بايرىقى بولغان مارکسزملىق نەزەرىيە خادىملىرىنىڭ ئىزچىل ئارقىلىق قەتئىي قىلوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

بۈرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ۋە مارکسزمغا قارشى ئىدىيەۋىي ئېقىملار بىلەن كۆرەش قىلغاندا، يەنە مارکسزمنى يېتەكچى قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ھازىرقى دەۋرىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، نەزەرىيە جەھەتتىكى مۇھىم مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىشىمىز ۋە مۇزاكىرە قىلىشىمىز، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىدىيەۋىي-سىياسىي ئەھۋاللارنى تەقسىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشىمىز لازىم. بولۇپمۇ ئۆزىمىزنىڭ ئەمەلىيىتى داۋامىدا كۆرۈلىۋاتقان ربىئال، نەزەرىيەۋي

مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشىمىز لازىم. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقات ئوخشاشلا نەزەرىيە قۇرۇلۇشىمىزدىكى مۇھىم مەزمۇن، ئۇنى ئىلگىرى پۈختىلىنىق بىلەن ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ.

نەزەرىيە تەشۋىقاتىغا يۈكسىلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى ھەقانچە تۈرلۈك كۆچەيتىش كېرەك، نەزەرىيە تەشۋىقات مەسىلىسى ماھىيەتتە ماركسىزمنىڭ جامائەت پىكرى جېپتىدىسىنى ئىگىلەش مەسىلىسى، ئىددىيەۋىي جامائەت پىكرى جېپتىدىسىنى ماركسىزم ئىگىلىمىلىرى بۇرژۇئا ئىددىيىسى ۋە باشقا غەيرى پرولېتارىيات ئىددىيىلىرى ئۈستىدىن ئېلىپ بارىدىغان مۇشۇ بىر نەچچە يىل ئىچىدە، ماركسىزم تەشۋىقاتى كۈچلەپ يېتىلمىگەچكە بۇرژۇئا چە ئەركىنلىشىۋاتقان ئىددىيىسى ئېغىر دەرىجىدە يامراپ كەتتى، نەتىجىدە جامائەت پىكرى جېپتىدىسىنى قولدىن بېرىپ قويدۇق. ماركسىزمغا قارشى بىر قىسىم گەپ-سۆزلەر بىزنىڭ گېزىت-ژۇرناللىرىمىزدا ئاشكارا ئېلان قىلىنىدىغان بولۇپ قالدى، ماركسىزمغا قارشى بەزى كىشىلەر «سەر خىل» لەر دەپ ماختىلىدىغان بولدى، قالايمىقان يىلجىرلاشلار ھەممىلا يەرگە بولۇۋاتىدۇ، ئۇنى ھېچكىم سۈرۈشتە قىلمىدى، نەزەرىيە تەشۋىقاتىدا ئوچۇق-كۆلگەن بۇ خىل ۋەزىيەتنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، نۆۋەتتىكى جىددىي مەسىلىلەرنىڭ بىرى، تەشۋىقاتىمىزنىڭ پولۇپېرۇكەك خەلق ئاممىسىغا قارىتا ماركسىزملىق تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشىمىزنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشۈش مەسىلىسىدۇر. ئۇنىڭ سەۋەبلىرىدىن كۆرۈشىمىز كېرەككى، ماركسىزمنى پەقەت پۈتۈن پارتىيە ۋە ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىكىلا قوبۇل قىلسا، كەڭ خەلق ئاممىسىغا قارىتا ماركسىزملىق تەشۋىقات ئېلىپ بارمىسا، ماركسىزمنىڭ جۇڭگوداكى ئۇلى مۇستەھكەم بولمايدۇ. شۇڭا كەڭ خەلق ئاممىسى ماركسىزملىق تەشۋىقاتىنى قوبۇل قىلىپ، ئىددىيەۋىي جەھەتتىكى «پولات ئىستىھكام» لىنى بەرپا قىلىشى كېرەك، مۇشۇنداق قىلغاندىلا تىنىچ ئۆزگەرتىشتىكى ھەر قانداق سۇيىقەست ۋە ماركسىزمغا قارشى ھۇجۇملارنى توسۇپ قالالايمىز. ئىككىنچىدىن، قولدىن كەتكەن جېنىدىلەرنى قايتۇرۇپ ئېلىشىمىز كېرەك. تەشۋىقاتتىكى كۆپ خىل ۋاسىتىلار ۋە شەكىللەرنى قوللىنىپ، كاپىتالىزمنى گۈزەللەشتۈرۈپ سوتسىيالىزمنى ئىنكار قىلىدىغان، پارتىيە رەھبەرلىكىگە قارشى تۇرۇپ خەلق دېموكراتىيىسىنى دېكتاتۇرىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ئۇرۇنىدىغان، ماركسىزمنى تەھقىرلەيدىغان تۈرلۈك سەپسەتىلەرگە قارىتا چوڭقۇر تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭغا كۆچلۈك رەددىيە بېرىپ، ھەرقايسى جامائەت پىكرى جېپتىدىلىرىنى ماركسىزمغا يېڭىباشتىن ئىگىلەتكۈزۈش كېرەك. ئۇچىنچىدىن، جېنىدىلارنى قوروش كېرەك، گېزىت-ژۇرنال، رادىئو-تېلېۋىزور ۋە مۇنبەر قاتارلىق جامائەت پىكرى جېپتىدىلىرىنىڭ ھەممىسى ماركسىزمنى تەشۋىق قىلىشتىن ئىبارەت زور مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان، بىز تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۇلارنىڭ يۆنىلىشىنى تىلغا رىلاپ، مەزمۇنىنى كېڭەيتىپ، سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، ماركسىزم

نەزەرىيىسى تەشۇقاتى ۋە تەربىيىسىنى كۈچەيتىشىمىز لازىم. جامائەت پىكرى جىنىدىسى كىشىلەر ئومۇميۈزلۈك كۆڭۈل بۆلىدىغان جاي. ياخشى بىر گېزىت، ياخشى بىر ژۇرنال بىر ياخشى ئوقۇتقۇچىغا، بىر ياخشى مەكتەپنە ئوخشايدۇ، بىز ئۇنىڭ تەشۋىق قىلىدىغان، تەربىيە بېرىدىغان، ئىلھاملاندۇرىدىغان ۋە سىگدۈرىدىغان ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. جىنىدى قۇرۇلۇشى جەھەتتە پارتىيىمىزدە ناھايىتى ياخشى تەجرىبە - ساۋاقلار بار. «قىزىل بايراق» ژۇرنىلىنى چىقىرىشنى توختىتىپ قويۇش يولداش جاۋ زىياڭنىڭ مارکسىزمدا چىڭ تۇرغان يولداشلارغا زەربە بەرگەنلىكىنىڭ، مارکسىزملىق تەشۋىقات جىنىدىسى ئاجىزلاشتۇرغانلىقىنىڭ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيىۋي ئېقىمىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەنلىكىنىڭ چوڭ بىر ئىپادىسى. ئۆلكىمىزدىكى تەشۋىقات جىنىدىلىرى تەشۋىقات ۋەزىپىسىنىڭ بۇ خىل ئېھتىياجىغا تېخى پۈتۈنلەي ماسلىشىپ كېتەلمەيۋاتىدۇ، بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەرنى تېخىمۇ كۈچەيتىش كېرەك. بەزى سىياسىي - نەزەرىيە ژۇرنالىدىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، مۇناسىۋەتلىك گېزىت - ژۇرنال رادىئو - تېلېۋىزورلاردا نەزەرىيە سەھىپىلىرىنى ۋە نەزەرىيە تېمىسىدىكى نومۇرلارنى ئىشلەيدىغان كۈچلەرنى تولۇقلاش كېرەك. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ دەرس مۇنبىرىنى مارکسىزمنى تەشۋىق قىلىدىغان جىنىدىگە ئايلاندۇرۇش كېرەك، ھەرگىزمۇ ئۇنى بۇرژۇئاچە ئېركىنلەشتۈرۈشنى بازارغا سالىدىغان سورۇنغا ئايلاندۇرۇپ قويماسلىق كېرەك. نەزەرىيە تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، پەيتى كەلگەندە، نەزەرىيە تەشۋىقات خىزمىتىگە قارىتا تەكشۈرۈش - سىلىشتۇرۇش ئېلىپ بېرىش لازىم.

4

لايىقەتلىك بولغان مارکسىزملىق نەزەرىيە قوشۇنى بولمىسا، مارکسىزملىق نەزەرىيە قۇرۇلۇشىنىڭ ۋەزىپىسىنى تازا جايىدا ئورۇنلاپ كەتكىلى بولمايدۇ. نەزەرىيە قوشۇنىنى قۇرۇلۇشى تەشكىلىي قۇرۇلۇش جەھەتتە ۋەزىيەت تەلىپىگە ماسلىشىپ، ئورگان تەسىس قىلىش، رەھبەرلىك قۇرۇلۇشى ۋە كەسپىي خادىملارنى مۇۋاپىق سەپلەش خىزمىتىنى ئۆز ۋاقتىدا ياخشى ھەل قىلىشتىن باشقا، يەنە ھازىر بار بولغان نەزەرىيە قوشۇنىنىڭ ئىدىيىۋي سەۋىيىسىنى، نەزەرىيە ۋە كەسپىي سەۋىيىسىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، مارکسىزم نەزەرىيىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىملار ئالدى بىلەن مارکسىزمنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، مارکسىزملىق مەيدان، كۆز قاراش ۋە ئۇسۇلنى ھەقىقىي تۇرۇپ ئىگىلىشى لازىم. نەزەرىيە خادىملىرى مەيلى ئۇ قانداق پەن بىلەن شۇغۇللانسۇن پەنسىلا مارکسىزمنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشى كېرەك. ھەر قانداق ئادەم مانا بۇ

ئۇرتاق ئاساسىي تەلەپنىڭ سىرتىدا تۇرۇشىغا بولمايدۇ: ئىككىنچى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بىلەن سىياسىي جەھەتتە يۈكسەك بىردەكلىكنى ساقلاش كېرەك. بىۋاسىتە نەزەرىيە خادىملىرىمىز ـ پارتىيىنىڭ نەزەرىيە خادىملىرى، ئۇلار ماركسىزم ـ لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى بىلەن ئادەم تەربىيىلىشى كېرەك، قۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھات ـ ئىشىكىنى ئېچىۋېتىش جەريانىدىكى تۈرلۈك مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشى ۋە ئۇنى ھەل قىلىشنى كېرەك. مانا بۇ ئۇلارنىڭ خىزمەتلەرنى چوڭقۇم پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن ۋە سىياسەتلىرى بويىچە قانات يايدۇرۇشنى، ئۆزلىرىنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدە پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن ۋە سىياسەتلىرىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىشقا كاپالەتلىك قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇچىنچى، يۇكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىق بولۇش كېرەك. بۈرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشتە جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاتالمىش «سەر خىل» لىرى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، گۈرۈھ ئۈيۇشتۇرۇپ، ئۆزئارا ماختىشىپ، «زىلزىلاگە كەلتۈرۈش ئۇنۇمى» دىن پايدىلىنىپ جەمئىيەتكە ئېغىر ئىجتىمائىي ئاپەت ئېلىپ كەلدى. بىز بۇنداق ئىجتىمائىي ئاپەتنى يوقىتىپ، ئۇھىتنى ساپلاشتۇرۇپ، ئۆزىمىزنىڭ ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىقىنى ئاشۇرۇشىمىز كېرەك. بىز پارتىيىنىڭ نەزەرىيە خىزمەتچىلىرى، پائالىيەت مۇنبىرىمىزنى ۋە جېنىدىمىزنى بىزگە پارتىيە بەرگەن، بىز چوقۇم مۇشۇ مۇنبەر، ۋە جېنىدىدا تۇرۇپ، ماركسىزم ـ لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنى تەشۋىق قىلىشىمىز كېرەك، بىز خەلق ئالدىدا جاۋابكار بولۇشتەك يۈكسەك پوزىتسىيىدە تۇرۇپ، ئۆزىمىزنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشىمىز، ماركسىزم نەزەرىيىسىنىڭ قوراللىرىنى توھپە قوشۇشىمىز لازىم.

نەزەرىيە خادىملىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، نەزەرىيە سەۋىيىسىنى ئاشۇرۇشىمۇ ئۆزىنىڭ كەسپىي ئېھتىياجى ھېسابلىنىدۇ. ئۆزىمىزنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشى ۋەسەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، قېتىرقىنىپ كىتاب ئوقۇشىمىز كېرەك، ماركس، لېنىنىنىڭ ئەسەرلىرىنى، يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ ئەسەرلىرىنى، يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆپرەك ئوقۇشىمىز، ئەستايىدىل ئوقۇشىمىز كېرەك. چۈنكى، ئۆزىمىزنى مۇشۇ كەسىپنىڭ بىر ئەھلىگە ئايلاندۇرىمىز دەيدىكەنمىز، بىزدە ماركسىزمغا نىسبەتەن بىر قەدەر چوڭقۇر بىلىم ۋە ئاساس بولۇشى كېرەك؛ ئەمەلىيەتكە باغلاپ تەتقىق قىلىدىغان ئىرادە بولۇشى كېرەك. ئەمەلىيەتكە باغلاپ ئۆگىنىشتە ۋە تەدبىق قىلىشتا چوقۇم ئەمەلىيەتكە يېرىلەشتۇرۇشكە، رېئاللىققا يۈزلىنىشكە توغرا كېلىدۇ. قۇرۇلۇش ۋ. ئىسلاھات داۋامىدىكى رېئال مەسىلىلەرگە، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدىكى «قىزىق نۇقتا» لار بىلەن «قىيىن نۇقتا» لارنىڭ ھەممىسىگە قىزىقىشىمىز كېرەك. ئەمەلىيەتكە باغلىغاندا «كاتتا ئەسەر» بازغىلى بولمايدۇ، رېئاللىقتىن ھالقىپ چىققاندىلا، ئاندىن «ئىلمىي ھېكىسمەت» يارىتقىلى

بولىدۇ، دەيدىغان بۇنداق قاراش تۇغرا ئەمەس، بۇ پەقەت بىزنىڭ نەزەرىيە تەتقىقاتىمىزنى تۆۋەن يولغا باشلاپ قويىدۇ، نەزەرىيە خادىملىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدىكى قىممەتسىزلىكىنى تۇڭدۇرىدۇ؛ ئۆزىنى بېغىشلاش روھىنى تەشەببۇس قىلىش كېرەك. ئىنسانىيەتنىڭ ئىدىيە تارىخىدا، ھەرقانداق بىر نەزەرىيىۋي سىستېما ماركسىزمغا ئوخشاش شىددەتلىك ھۇجۇمغا، قاتتىق بۇرمىلاشقا ۋە تەھقىر-لەشكە ئۇچراپ باققان ئەمەس. ماركسىزم كۆرەش داۋامىدا ئۆزىدۇقا كەلگەن، شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان. مانا بۇ ماركسىزم نەزەرىيىسى بىلەن شۇغۇللانغۇچى خادىملىرىمىزنىڭ چوقۇم ئۆزىنى بېغىشلاش روھى بولۇش لازىملىقىنى، ئىدىيىدە ئازاد بولۇپ، مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلىشتا تۇرلۇك چەكلىمىلەرنى بۆسۈپ تاشلاشقا جۈرئەت قىلىشىپ، ھەقىقەتنىي قوغداش ۋە بىلىش ئۈچۈن باتۇرلارچە كۆرەش قىلىشنى بەلگىلىگەن.

ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىكنىڭ ئەھمىيىتى بېرىش - بەرمەسلىكى لايىقەتلىك بىر نەزەرىيە قوشۇنىنى قۇرۇپ چىقىشتا مۇھىم ھالقا، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك نەزەرىيە خادىملىرىنى ئىزدىنىش ۋە مۇھاكىمە قىلىش جەريانىدا يۈرەكلىك ھالدا ئىلمىي مۇنازىرە ئېلىپ بېرىشقا، ئىدىيىدە ئازاد بولۇشقا ۋە تۇرلۇك كۆز قاراش-لارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئىلھاملاندۇرۇشى كېرەك، ئىلمىي ئىزدىنىش جەريانىدا كەتكۈزۈپ قويىسا، ئۇنى ئېيىبلىمەسلىك، ئۆز پىكرىنى ساقلاپ قېلىشقا يول قويۇش كېرەك. نەزەرىيە تەتقىقاتىدا پەقەت ھەقىقەتنىڭ نوپۇزىنى قوغداپ قېلىش كېرەككى، ھەرگىزمۇ كۆچ، ھوقۇق ۋە ئەمەلگە تايىنىپ نەزەرىيىنىڭ تۇغرا - خاتالىقىغا ھۆكۈم قىلماسلىق كېرەك. مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا دېموكراتىيە كەيپىياتى بولغاندىلا، ئاندىن نەزەرىيە تەتقىقاتىنى جانلاندۇرغىلى ۋە ھاياتىي كۈچىنى كۆچەيتكىلى، ئۇنى چوڭقۇرلاشتۇرغىلى ۋە ئۇنۇمگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ؛ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك نەزەرىيە تەتقىقات خىزمىتىنىڭ قۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھات ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولىغا جىددىي قاراپ، نەزەرىيە تەتقىقاتى نەتىجىلىرىنى تەتبىقلاش ئارقىلىق ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. بۇ نەزەرىيە تەتقىقات خادىملىرىنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوغداش ۋە قوزغاشتىكى ياخشى چارە، ئۇنداقلا نەزەرىيە خادىملىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكىنى ھۆرمەتلەش ۋە ئەڭ كۆچلۈك قوللاش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەر دەرجىلىك رەھبەرلىك نەزەرىيە تەتقىقاتى خادىملىرى ئۈچۈن ياخشى خىزمەت ھۆھىتى ۋە شارائىتى يارىتىپ بېرىشى، نەزەرىيە قوشۇنىنىڭ ئەھۋالىغا دائىم كۆڭۈل بۆلۈشى، ئۇلارنىڭ ئىدىيە، ئۆگىنىش، خىزمەت ۋە تۇرمۇش ئىشلىرىغا غەمخورلۇق قىلىپ، ئۇلارنى غەم-غۇسىدىن خالاس قىلىشى كېرەك، ساقلىنىۋاتقان قىيىنچىلىق ۋە مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىپ ھەل قىلىشى، خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشتىكى ئاساسىي

رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى — ۋاز كەچكىلى بولمايدىغان ھەقىقەت

ھېزىم قاسىم

قىسقىچە مەزمۇنى: يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان ئىلىمىز ئەدەبىيات - سەنئەت ھەرىكىتى ۋە نەزەرىيىسىنىڭ تۈپ ئاساسىي يېتەكچىسى بولۇپ كەلگەن رېئالىستىك ئېستېتىكىنىڭ پرىنسىپلىرى ئاتالمىش «يېڭى ئىدىيەۋى پىكىر ئېقىمى» ۋە «يېڭى ئەدەبىي ئېقىم» تەرەپدارلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىدىغان، كەمسىتىدىغان ۋە خارلايدىغان ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى. رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى رەڭگا - رەڭ ئىدىيەۋى ئېقىم ۋە ئەدەبىيات-سەنئەت ئېقىملىرى ئىچىدە ئولغان كۈرەشلەردە ۋە كەسكىن بەس-مۇنازىرىلەر جەريانىدا يېمىرىلمەس ئىلمىي ھەقىقەت بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇنىڭدا «مەزھەپچىلىككە ئوخشاش» ماركسىزمغا يات نەرسە يوق. ئۇ، ئىلىمىز ئەدەبىيات-سەنئىتىدىكى يېڭى دەۋردە باشقا ئەدەبىي ئېقىملارنىڭ قىممىتى بارلىكى نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ، «قوبۇل قىلىش» داۋامىدا، تېخىمۇ قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچكە ئېگە بولىدۇ. ئۇ، ئىلىمىز ئەدەبىيات - سەنئىتىدىكى باش يېتەكچىلىك ئورنىنى ھەرقانداق چاكىنا ئېقىملارغا ئۆتۈنۈپ بېرمەيدۇ، ھەرقانداق باشقا بىر خىل ئېقىم ئۇنىڭ ئورنىنى تارتىۋالالمايدۇ.

1

ئىسلاھات ئىلىپ بېرىلىۋاتقان، ئىشىك سىرتقا قاراپتا كېڭ ئېچىۋېتىلگەن يېڭى ۋەزىيەتتە، قېرىندىشىمىز مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىدە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا شائىرانە ۋە ۋاستىلارغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك. شۇنداقلا نەزەرىيە خادىملىرىنى ئۆزلۈكسىز ئالغا بېسىشقا ئىلھاملاندۇرۇشى، خىزمەتتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئەمەلىي نەتىجە قازانغانلارنى تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشى كېرەك.

گەنسۇ «ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 1990 - يىل 1 - سانىدىن ئىلىندى.

(قەيۇم قۇربان تەرجىمىسى)

پەيدا بولغان خاسلىق - خىل پىكىر ئېقىملىرى رېئاللىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ئالدىغا بىر قاتار مەسىلىلەرنى قويىدى. بۇ مەسىلىلەر ئورگانىك دۇنيا، جۈملىدىن ئىنسانىيەت دۇنياسى ۋە ئۇنىڭدىكى ھەربىر شەخسنىڭ ماھىيىتىنى قانداق ئىپادىلەش ھەمدە قانداق ئىجادىيەت مېتودىدا، چېكە تۇرۇشتىن ئىبارەت يۆنىلىش خاراكتېرلىك مەسىلىگە مەركەزلەشتى.

رېئاللىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ئورگانىك دۇنيا، جۈملىدىن ئىنسانىيەتنىڭ ماھىيىتىنى ئىپادىلەشتە سەنئەتنىڭ ئۇستۇرۇلمىلىق خاراكتېرىنى تولۇق ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ مەنبەسى ۋە بۇلمقىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئىكەنلىكى، يازغۇچىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىق بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇشى لازىملىقى، سەنئەتنىڭ خەلق ئاممىسى ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى لازىملىقى، سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىكە ئەھمىيەت بېرىشى لازىملىقى، ئۇنىڭ بىلىش جەھەتتىكى بىر خىل پەۋقۇلئاددە ئۇسۇل ئىكەنلىكى ۋە ئوبرازلىق بىلىشنى مەقسەت قىلمىدىغانلىقى قاتارلىقلارنى تەكىتلەيدۇ. شۇڭا، ئۇ رېئالىزملىق سەنئەت تارىخىدا ئاچقان شانلىق سەھىپىسى بىلەن ئومۇمىي سوتسىيالىستىك سەنئەت نەزەرىيىسىدە يېتەكچى باش رول ئېلىشقا ھۇناسىپ. ئۇنىڭ يۈكسەكلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ ئۆزى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان، قىممەتلى بارلىكى ھەرقانداق نەزەرىيىۋى قائىدە، پرىنسىپ ۋە مېتودنى ھەرگىز چەتكە قاقمايدۇ. شۇنداقلا، ئۇنى قارا قويۇق قوبۇل قىلمۇھرمەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا قارىغۇلارچە ئەگىشىپمۇ كەتمەيدۇ. ئىزدىنىشى ۋە قوبۇل قىلىش ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ چەكسىز ھاياتىي كۈچكە ئىگە.

گەرچە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بازلىقتا كەلگەن غەلىتە پىكىر - ئېقىملىرى ئەنئەنىۋى رېئاللىستىك ئېستېتىكىنىڭ چىنلىق، ئەۋزەللىك، گۈزەللىكتىن ئىبارەت ئەڭ مۇھىم پرىنسىپلىرى ئالدىغا ئىنسان ماھىيەتلىك كۈچىنىڭ ئىپادىلەرنى سۈرەتلەش جەھەتتە دەۋر ئەھمىيىتى ۋە خەلق تۇرمۇشى رېئاللىقىدىن چەتلىگەن، خەلق ئاممىسىنىڭ نۆۋەتتىكى ئارزۇ - ئارمىنى، ئېستېتىك ئىشتىياقى ۋە تەرەققىياتىنى ھەمدە بىلىش نۇقتىسىنىڭ زىددىنى يەكمۇ يېراقلىشىپ كەتكەن، ئىجتىمائىي ئۇنۇمدىن پۈتۈنلەي خالى بولغان تولىمۇ غەلىتە مەسىلىلەرنى قويغان، ھەتتا ئۇنى تەنقىت، مەسخىرە - مازاق قىلىپ، ئۇنىڭ يېتەكچىلىك ئورنىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ، بەكلا ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن بولسىمۇ، رېئاللىزملىق ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ئۇنى چەتكە قاقمىغى يوق، بەلكى ئۇنى ئۆزىنىڭ سەنئەت بىغىدا «بەس - بەستە ئېچىلىدىغان ھەممە گۈللەر» نىڭ بىرى دەپ بىلىپ، ئۇنىڭ توغرا نۇقتىسىنەزەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى پايدىلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىدى.

بىراق، بۇ جەريانداا بەلگىلىك بىر خىل پەلسەپىۋى نۇقتىسىنەزەر

ئاساسىدا شەكىللەنگەن مەلۇم بىر خىل نەزەريۋى سىستېمىسىمۇ بولغان! بۇ خىل غەلىتە پىكىر ئېقىمى تەرەپدارلىرى ئورگانىزىم دۇنيا ۋە ئىنسان ماھىيەتلىك بۈتۈنلۈك ئىپادىسىنى سۆرەتلەش جەھەتتە، چەتئەل ئېقىم كىرگەن: «سەنئەتنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى سەنئەتنىڭ ئۆزىدە»، «ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئىچكى دۇنيانى يېزىش»، «ئەدەبىياتنى ئىچكى دۇنياغا بۇراش»، «چوڭقۇر قاتلاملىق ئاڭنى قېزىش»، «ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئېنېرگىيىسى ھېسسىيات»، «ھېسسىيات بۇلمىسا، ئەدەبىيات بولمايدۇ»، «سەنئەت رېئاللىقنىڭ قايتا گەۋدىلەندۈرۈلۈشى ئەمەس»، دېگەنگە ئوخشاش غەلىتە گەپلەرنى كۆتۈرۈپ چىقتى ۋە ئۇنى رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنى ئومۇمىي يېتەكچى ئىدىيە قىلىدىغان ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئىتى نەزەريىسى ۋە ماۋزېدۇك سەنئىتى ئىدىيىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشكە كۈچەپ ئۇرۇندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار بىر تەرەپتىن: «سۇبيېكتىپ ئاڭنىڭ ئازادلىقى»، «سۇبيېكتىپلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش»، «ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسلى ئورنىغا ئولتۇرۇشى» نى ھەدەپ داۋراڭ قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنى: «ئىنتايىن سول، قاتمال، تۇرغۇن، دوگما، بېكىنمىۋالغان»، «كىشىنى بىزار قىلغان»، «ئالدامچى»، «ئاسىي»، «تەشۋىقاتنىڭ مۇپەسسەل چاكىرى»، «سىنىپىي كۈرەشنىڭ چاكىنا قورالى» ۋەھاكازالار دەپ مەسخىرە قىلىشتى؛ نەزەريە جەھەتتە ئۇلار تەشەببۇس قىلغان: «ئۆزىنى ئىپادىلەش»، «ئۆزىنى مەركەز قىلىش»، «ئەدەبىياتنى ئۆزىگە قايتۇرۇش»، «ئەدەبىياتنىڭ تەربىيەۋى رولى»، «ئىجتىمائىي ئۇنۇم» ۋە «مەنپەئەت بىلەن مۇناسىۋەتسىز يوق» دېگەنگە ئوخشاش غەلىتە نۇقتىئىنەزەرلەر ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ ئۇستىقۇرۇلمىلىق خاراكتېرى، يازغۇچىنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن ئىجادىيەت مېتودى، ئەدەبىياتنىڭ پارتىيەۋىلىكى، خەلقچىللىقى، سىنىپىيلىكى ۋە مىللىيلىكى جەھەتتىكى مۇھىم ئېستېتىكىلىق پرىنسىپ ۋە قائىدىلەرگە تۆپتىن قارشى ھالدا ئۇتتۇرىغا تۆيۈلغان. ئۇ، رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ ئاساسى بولغان ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئىت قارىشىنىمۇ، ماۋزېدۇك ئەدەبىيات - سەنئىت ئىدىيىسىگىمۇ تۆپتىن قارشى بولغان بىر خىل خاتا نەزەريە.

ئۇشتۇمتوت كۆتۈرۈلگەن بۇ خىل ئالا چوقان سادالىرى ئىچىدە، رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ئاتالمىش «روھشۇناس»، «سۇبيېكتىشۇناس»، «ھېسسىياتشۇناس» لار، «ئىچكى دۇنياچىلار»، غەيرىي «ئىدراكچىلار» ۋە تازا ئۇچىغا چىققان قوپال مېتافىزىكلارنىڭ «ئەنئەنىۋى ئاڭ»، «قېتىپ قالغان»، «بۇاسىتە ئىنكاس» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر بىلەن مەسخىرە ۋە ھۇجۇم قىلىدىغان «نەشانىسى» غا ئايلىنىپ قالدى. غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ بۇ بىر يۈزۈش ئېقىمچىلىق مالىلىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان ماقالىلار ۋە ئاتالمىش «يېڭى ئەسەر» لەر ھەممىلا يەردە بازارغا چىقتىكى،

رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنى شەرھلەيدىغان ماقالە ۋە ئەسەرلەر ئېغىر بېسىمغا ئۇچرىدى، چەتكە قېقىلدى.

ئالدىنقى ئىككى يىل ئىچىدە بىر قىسىم كىشىلەر تەرىپىدىن پىلانلىق ھالدا ئۇيۇشتۇرۇلغان ئاتالمىش «غۇلغۇلا» غەرب ئىدېيالىستىك ئېستېتىكىلىرى ۋە مېتافىزىكىلىرىنىڭ ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىلىرىگە تۆپتىن قارشى قارشى بولغان ماللىرىنى تەشۋىق قىلىدىغان ۋە كەڭ بازارغا سالىدىغان، ئاتالمىش «لىيۇزەيخۇ، لىيۇشاۋبو مەدەنىيەت ھادىسىسى» گە خېرىدار چاقىرىدىغان بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيەسىنى ئېقىمىنىڭ بۇسلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ سۇزۇك ئاسمىنىنى بۇلغايدىغان «غۇلغۇلا» بولۇپ، بۇ «غۇلغۇلا» غا قاتناشقان شۇنچە كۆپ «غۇلغۇلچى» لارنىڭ بىردىمۇ ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەت كۆز قارىشى، ياكى ماۋزېدۇڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيەسىدىن ئازراقمۇ گەپ ئاچمىدى، بەلكى، ئاتالمىش «يېڭى شېئىرىيەت» ھەققىدە ھەدەپ پوپاك كۆتۈرۈپ، چەللىدە ئات چېپىپ، ئەمدىلا تۇغۇلغان، تېخى «كۆزى ئېچىلمىغان» بۇ «شەيئىنى» ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى ئاسمىنىدا پەرۋاز قىلدۇاتقان «بۇركۇت» كە ئايلاندۇرۇۋالدى، رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنى قىبلىنامە قىلغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى قەپالليق بىلەن پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولدى. كىمنىكى ئۇلارنىڭ بۇ بىر يۈرۈش «نەزەرىيە» لىرىنى تەنقىد قىلسا، ئۇلارنى «سولچى»، «كونا ئەنئەنىگە يېپىشىۋالغۇچى»، «كونا قەۋرىستانلىقنىڭ شەيخى»، «يېڭى شەيئىنى بۇشۇكىدىلا بۇغۇپ ئۆلتۈرگۈچى»، «ئاللانىكىمۇ قولىدىن كەلمەيدىغان ئەخمىقانە ئىشقا تۈتۈش قىلغۇچى»، «ئۆكتەچىنى»، «نادان»، «ساۋاتسىز» ۋەھاكازالار دەپ تىل - ئاھانەت قىلىشتى. ئۇلار ئىنكارچىلىقتا كلاسسىك شېئىرىيەتتىن ئۆزلىرىنىڭ ئاتالمىش «يېڭى شېئىرىيەت» كىچە بولغان ئارىلىقنى «بىر بوشلۇق» دېگەن يەرگىچە بېرىپ يەتتى.

«نەزەرىيە ئىجادىيەتنىڭ كۈشەندىسى»، «بىزگە نەزەرىيە كېرەك ئەمەس»، «شەكىل كېرەك ئەمەس»، «ھەق - ناھەق ئۇتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە سۈكۈت قىلىش ۋىجدانسىزلىق»، «ھاياتلىق ھوقۇقى دەۋا قىلمۇاتقان ئەدەبىيات»، «8.0 - يىللاردىكى ياشلار خاراكتېرىنىڭ ئېپادىسى» دېگەنگە ئوخشاش كىشىنى ئەندىكتۈرىدىغان، قۇرۇق مەمەدانلىق بىلەن تولغان بۇ «غۇلغۇلا» «غۇلغۇلچى» لارنىڭ ئۆزلىرى تەشەببۇس قىلغان بۇ بىر يۈرۈش خاتا مۇقاملىرىدا ھەممىنىڭ «يەكبىردە بىردەك بولمۇشى»، «بەس - بەستە سايرىشى» غا يول قويىدىكى، ئۇلار «بىردەك» يەكبىر قىلغان مەسىلىلەردە باشقىلارنىڭ «بىردەك بولماسلىقى» غا يول قويمىدى. كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە پەيدا بولغان «شېئىرىيەت كاساتلىقى» دېگەن نېمىنىڭ جىنايىتىنى بىۋاستە ھالدا رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ ئۇستىگە ئارتىپ، ئۇنى «بۇزۇش» ۋە ئۇنىڭدىن بۆسۈپ ئۆتۈشنى تەلەپ قىلىشتى. بۇ جەريانىدا، غەرب

پەيلاسوپ ۋە ئىستېتىكىلىرىدىن سارتىر، ۋېلسون، فرۇئىد، ماسىرۇ، جونگىلارنىڭ «ئۆزىنى ئەملگە ئاشۇرۇش» دەپ ئاتىلىدىغان «ئادەمنىڭ يۇشۇرۇن ئىقتىدارى نەزەريىسى»، «ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆز ماھىيىتىنى مۇتلەق ئەركىن تاللاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى»، «يۇشۇرۇن ئاڭ»، «روھنى تەھلىل قىلىش تەلىماتى» دېگەنلەر ئوخشاش ئىدىيالىستىك «تەلىمات» لىرىنىڭ بازىرى چاپ - چاپ بولۇپ، بەكمۇ شۆھرەتلىك بولۇپ كەتتى. بىراق، رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى قارشىلىق، كەمسىتىشكە ئۇچرىدى. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىكىگە ئوخشاشلا، بىر مەھەل بۆرۈلۈپ ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيەسىنى ئېقىمنىڭ تەسىرىنىڭ خېلى ئېغىر دەرىجىدە ساقلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

2

يۇقىرىقى مەسىلىلەر ئىچىدە، ھاھىش جەھەتتىن بىر تەرەپلىمىلىك ۋە ئىنتايىن خاتا شەرھىلەنگەن بىر مۇھىم مەسىلە بار. ئۇ بولسىمۇ، بۆرۈلۈپ ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيەسىنى ئېقىمنىڭ تەسىرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پەيدا بولغان ئاتالمىش «يېڭى پىكىر ئېقىمى» تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ «ئېقىم» نىڭ پەيدا بولۇشى، ئۇنىڭ مىللىي ئەدەبىيات ئەنئەنىلىرى ئىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، رېئالىزملىق ئېستېتىكا سەھنىسىدىكى ئورنى ۋە ئۇنىڭ ئىستىقبالى توغرىسىدا ئەمەلىيەتكە قىلچىمۇ ئۇيغۇن بولمىغان ئىنتايىن خاتا ۋە بىر تەرەپلىمىلىك كۆپئۇرمىچىلىك ئىلەن تولغان ساختا پىكىرلەردۇر. بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بۇ غەلىتە ئۆز - چۆچەكلەردە بۇ خىل پىكىر ئېقىملىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ھېچقانداق رېئال پاكىت ۋە ئەدەبىيەت ھەقىقەتلىكىگە ئىگە بولمىغان «تالانت» دەپ ئاتالغان بىرقانچە شەخسنىڭ «ئىقتىدارچى» لىقىغا، ئاتالمىش «ئىنسانىيەتنىڭ ئەقلىي تەپەككۇر پرىنسىپلىرى» غا، زامانىۋىلاشتۇرۇش تەشەببۇسى ئېلىپ كەلگەن «مادداي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتى» غا، «كىشىلەرنىڭ ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېستېتىك زوق، ئىرادە، ئارزۇ - ھەۋەسلىرى» گە باغلاپ قويۇلغان، رېئالىزملىق ئىستېتىكا تەرىپىدىكى نورمال سەنئەت ھادىسىسى دەپ ئېتىراپ قىلىشقا بولمايدىغان «ۋەزىخور، قەسەمچىلىك، دۇئاگۆيلۇق» نىڭ ئەدەبىياتنى «قاپلاپ كەتكەن» لىكى ۋە ئۇنىڭدىن «خەلق» نىڭ پۈتۈنلەي «بىزار لىشىپ كەتكەن» لىكىدە، «ئەنئەنەۋى شېئىرىيەتنىڭ ئۆلۈمگە يۈز تۇتقانلىقى» غا باغلاپ قويۇلغان پىكىرلەرمۇ بېسىم ئۇرۇندا تۇرىدۇ. «بۇ پىكىر ئېقىملىرى ھېچقانداق ئېقىمغا ئەمەس، ئېقىمنى يۈرەك يارىتىدۇ، ئېستېتىكىنى دوراش ئىجادىيەت ئەمەس» دېگەنگە ئوخشاش بىمانا «مەردانە» گەپلەر بۇ خىل سۆز - چۆچەكلەر ئىچىدىكى ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان مالالاردۇر.

بۇ خىل پىكىر ئېقىملىرىنى راستىنلا «ئەنئەنەۋى شېئىرىيەتتىن ئادا - جۇدا

بولغان»، ئۇنىڭ بىلەن «تارىنى ئوچۇق قىلغان» بىرقانچە «تالانت» لار «ئىقتىدار» قىلغانمۇ؟ ياق. بۇ خىل پىكىر ئېقىمىدىكى 3 - ئۈمۈمىي يەكۈندىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ سىرتقا قارىتا ئىشىكىنى كەڭ ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ تۇرتكىسىدە غەربنىڭ ئىلغار پەن - تېخنىكىسىغا ئېگىشىپ، ئاۋۋال خەنزۇ ئەدەبىياتىغا، ئاندىن خەنزۇ ئەدەبىياتى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا سىڭىپ كىرگەن غەرب بۇرژۇئا ئېستېتىكىسىنىڭ مەھسۇلىدۇر. ئۇ، ھېچقاچان ئۆزىچىلا ئۇنۇپ چىقىقان، ياكى بىرقانچە «تالانت» «ئىقتىدار» قىلغان ۋە ياكى «كىشىلەرنىڭ ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېستېتىكىلىك زوق، ئىرادە، ئارزۇ - ھەۋىسىنىڭ» تۇرتكىسىدە بارلىققا كەلگەن نەرسە ئەمەس. ئەمدى بۇ خىل پىكىر ئېقىمى ۋە بۇ خىل پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرىدە پەيدا بولغان ئاتالمىش «يېڭى شېئىرىيەت» نىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇلار قانداقتۇر «ھېچقانداق ئېقىمغا تەۋە بولمىغان» «پىكىر ئېقىمى» ۋە «يېڭى شېئىرىيەت» بولماستىن، بەلكى ئۇ خەنزۇ ئەدەبىياتى ئارقىلىق سىڭىپ كىرگەن غەرب مودېرنىزمى ئېقىمىغا تەۋە بولغان «پىكىر ئېقىمى» ۋە «يېڭى شېئىرىيەت» تۇر.

مۇبادا بۇ خىل ئەدەبىيۇى ئېقىم مەسىلىسىدە، ئۇنىڭ ۋاستىلىق ھالدا قوبۇل قىلىنغان ئېقىم ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىت ئېتىراپ قىلىنمايدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش، تاۋارلاشتۇرۇش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قانداقتۇر ئەدەبىيات - سەنئەت پىكىر ئېقىملىرىنى، ياكى ئەدەبىي ئېقىملارنى پەيدا قىلالمايدۇ، دەيدىغان ئىنتايىن خاتا «نەزەرىيىۋى» سەپسەتىچىلىك پاتقىقىغا پېتىپ قېلىش ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ.

ئەدەبىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ۋاستىلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا يۈز بەرگەن ھەرقانداق ئۆزگىرىش ئەدەبىيات - سەنئەت ئېقىمى، ياكى ھەرقانداق سەنئەت ئېقىمىنى ھاسىل قىلالمايدۇ.

غەرب مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ پەيدا بولۇش تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتىنىڭ يوقلۇقىنى، بەلكى تەرەققىي قىلغان كاپىتالىزمنىڭ ئىچكى قىسمىدا پەيدا بولغان ۋە ئۆتكۈر لەشكەن مونوپولىيە بىلەن؛ ئىجتىمائىيلاشقان كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن؛ خۇسۇسىي كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇچىغا چىققان زىددىيەتلەر بىلەن؛ كاپىتالىزم تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئەمگەكچىلەر بىلەن كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى زىددىيەتلەر بىلەن ھەمدە مۇشۇنداق زىددىيەتلەر پەيدا قىلغان كەڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي بوھران ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى بوھران بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇنداق ئىكەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پەيدا بولغان مودېرنىزم ئەدەبىيۇى ئېقىمىنى قانداقمۇ زامانىۋىلاشتۇرۇش بىلەن، ياكى ئىشلەپچىقىرىشنى تاۋارلاشتۇرۇش، ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش مەسىلىسىدە كېلىپ چىققان ئاتالمىش «ئۆتكۈر قارىمۇ قارشىلىق»

ۋە «بۆھران» «نەزەرىيىسى» بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولسۇن؟

شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ھەرقانداق بىر ئىدىيۇى ئېقىم ياكى سەلتەت ئېقىمىغا باھا بېرىش مەسىلىسى ھەرگىز شۇ بىر «ئېقىم» غا يەككە - يىگانە باھا بېرىش مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى بىر دەۋرگە باھا بېرىش مەسىلىسىدۇر. دەۋرگە باھا بەرگەندە، ئۇنىڭدا پەيدا بولغان ئاك ياكى ئېقىملارنى ئاساس قىلىپ باھا بېرىشكە بولمايدۇ. دەۋرگە باھا بېرىشتىكى ماتېرىيالىستىك ئۇسۇل شۇكى، شۇ دەۋردە يۈز بەرگەن ماددىي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن زىددىيەتلەر ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدا پەيدا بولغان زىددىيەت ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى توغرا چۈشىنىش ئاساسىدا باھا بېرىش ئەڭ ئىلمىي، توغرا، ھەققىي ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل قانداقلىكى ئىجتىمائىي شەكىل، ئاك ياكى ئىدىيۇى ئېقىم بولمىسۇن، ئۆزىنىڭ مەيدانىغا كېلىشىدىكى ماددىي شەرت - شارائىتلار ئۆزى مەيدانىغا كېلىدىغان جەمئىيەتنىڭ قويىنىدا پىشىپ يېتىلمىگىچە ھەرگىز پەيدا بولمايدۇ ۋە ئۆزلۈكىدىن يوقالمايدۇ، دەپ قەيت قىلىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پەيدا بولغان بۇ خىل غەلىتە پىكىر ئېقىملىرىنى ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك تۈزۈمى شارائىتىدىكى «ماددىي شەرت - شارائىت» نەزەرىيىسى ئارقىلىق ھەرگىز چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ، ھەتتا خاتالىق كېلىپ چىقىدۇ. چۈنكى، ئەينى شارائىتتىن ئالغاندا، غەرب كاپىتالىزمىنىڭ ئېقتىسادىي بازىسىدا گۈللىگەن كەتكەن، ھەل قىلغىلى بولمايدىغان ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى زىددىيەت ۋە بۆھرانلىرى تۇغۇلمىغان بولسا، مودېرنىزم ئىدىيۇسى ئېقىمى ۋە مۇدېرنىزمچى سەنئەتكارلارنىڭ پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ۋەھالەنكى، سوتسىيالىزم شارائىتىدا بۇ خىل بۆھران ۋە ئۆتكۈر زىددىيەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇن - تۈزۈملىرى سىياسىي، ئېقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتە پەيدا بولۇپ تۇرىدىغان ھەرقانداق قارىمۇ - قارشىلىق ۋە زىددىيەتلەرنىڭ ئۇزاققىچە ھەل بولماي دۆۋىلىشىپ قېلىشىغا ھەرگىز يول قويمايدۇ. ۋەقە، ھادىسىلەرنى ئەچكى باغلىنىشى، ئۆزئارا تەسىرى نۇقتىسىدىن كۆزىتىشتىن ئىبارەت تارىخىي نۇقتىنەزەر سوتسىيالىستىك مۇناسىۋەتلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتىكى بىردىنبىر توغرا ئۇسۇل بولۇپ، بۇ، ئىلىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسى، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا ئوتتۇرىغا چىققان ھەر خىل مەسىلەرنى ئۆڭۈشلۇق ھەل قىلىشنىڭ كاپالىتى. بۇ خىل شارائىتتا، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مۇئەييەن ئەھۋالغا تۇۋاپىق كېلىدىغان مۇناسىۋەتلەردىلا بولىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت كىشىلەر

ياشاپ تۇرغان جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئىچىدىكى مۇناسىۋەت بۇلۇپ، بۇ تۈزۈلمىدە پەيدا بولىدىغان ھەرقانداق ئىجتىمائىي ئاڭ ۋە ئىدىئولوگىيە شەكىللىرى بۇ مۇناسىۋەت دائىرىسىدىن زادىلا چىقىپ كەتمەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ مۇناسىۋەت دائىرىسىدىن چىقىپ كېتىشى ئۈچۈن ئالدى بىلەن بۇ خىل ئىجتىمائىي ئاڭ ۋە ئىدىئولوگىيە شەكىللىرىنىڭ ئۆزىلا چىقىشىنى بەلگىلەيدىغان ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئۆزگىرىش تۈپلىدا تۈپلىك ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن بولۇشى لازىم. چۈنكى، كىشىلەرنىڭ مەۋجۇدىيىتى كىشىلەرنىڭ ئېڭىنى بەلگىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيىتىدە تۈپلىك ئۆزگىرىش يۈز بەرمىگەن ئەھۋالدا، ئەسلىدىكى ئاڭ ۋە ئىدىيىۋى ئېقىملاردا ئۆزگىرىش يۈز بېرىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پەيدا بولغان غەلىتە ئىدىيىۋى ئېقىملارنىڭ مەنبەسىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مەسىلىلەرگە چېتىپ قويۇش پۈتۈنلەي خاتا.

بۇ خىل بىكىر ئېقىملارنىڭ «ئەجەلگە يۈز تۇتقان» ئۇيغۇر «ئىنئىنەنىۋى شېئىرىيىتى، زېمىنىدىن ئۆسۈپ چىققان» لىقى مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇمۇ بىمەنىلىكتە ئۇچىغا چىققان، ماتېرىيالىستىك تارىخ قارىشى نۇقتىسىنەزەرگىمۇ تۈپتىن خىلاپ بولغان، ئىسلامىيلىكى يوق قوپال مېتافىزىكىلىق خاتا «نەزەرىيە».

بىز يۇقىرىدا، كىشىلەرنىڭ ئېڭى كىشىلەرنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ مەۋجۇدىيىتىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئېڭى، ئىدىئولوگىيىسىنى، سىياسى، ئىسلام - پەن، مەنئىيەت، قانۇن ۋەھاكازالارنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. شۇنداق ئىكەن، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرىدا تۈپلىك ئۆزگىرىش بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، رېئالىستىك ئېستېتىكىسىنىڭ ئەڭ ئومۇمىي پرىنسىپلىرىنى ئۆز قىلىنامىسى قىلغان ھەرقانداق ئىجادىيەت مېتودىنىڭ «ئەجەلگە يۈز تۇتۇشى» ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. ئىجادىيەت مېتودىنىڭ «ئەجەلگە يۈز تۇتۇشى» ئۈچۈن، شۇ مېتودنىڭ بازىسى بولغان ئىقتىسادىي بازىس ئالدى بىلەن «ئەجەلگە يۈز تۇتۇشى» لازىم. ئەمەلىيەتتە مۇنداق ئىش ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس.

ئىجادىيەت مېتودى ئۇلار دەپ يۈرگەندەك ئۇنداق سىرلىق ئىسىل ئەمەس. ئۇ پەقەت بىر خىل تەپەككۇر شەكلىدىلا ئىبارەت. ئۇ، تەپەككۇرنىڭ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ئۆلچەملىك قائىدىلەرگە بويسۇنۇش بىلەن بىللە، سەنئەتكارلارنىمۇ ئۆزى بويسۇنغان بۇ ئۆلچەملىك قائىدىلەرگە بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىز ئىجرا قىلمۇاتقان سوتسىيالىستىك رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودى قانداقتۇر سىياسەتنى بەلگىلىگۈچىلەر تەرىپىدىن سەنئەتكارلارغا مەجبۇرى تېڭىپ قويۇلغان بىر خىل نەزەرىيە بولماستىن، بەلكى ئۇ ئۆزىنىڭ گېنىدا ئەزەلدىن بار بولغان ئېستېتىك سەنئەت ئاممىلىرىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن. ئۇ ئىدىئال

هالبدا سىياسەت، ئۇچۇنلا خەزمەت قىلىدىغان سەنئەت ئەزەرىيىسى ئىدىمىس. ئۇ شۇنداق بىر خىل سەنئەت ئەزەرىيىسىكى، ئەمىسان ئۆز مەۋجۇدىيىتى بىلەن زول ئويناپ ئىدىغان مۇرەككەپ تارىخىي جەريان ۋە ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئىسپاتلىغان ئادەم روھىي دۇنياسىنىڭ مول، ئوچۇقلۇق ۋە قاتلاملىقى ئارقىلىق ئوبيېكتىپ ئالەمنى بەدىئىي ئىپادىلەشكە، خەلق ئاممىسى يارىتىۋاتقان تارىخىي مۇزىكا پەيدا قىلىش قانۇنىيىتىنى بەدىئىيلىك نۇرلىرى ئارقىلىق مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە مەھسۇلاشكە، تارىخنىڭ بارلىق ئىخلاقىت - چاۋارلىرىنى بەدىئىي ھالدا ئېچىپ تاشلاپ، خەلق ئىشلەرىنىڭ ئالىيجانابلىقىنى بەدىئىي ئىپادىلەشكە تۆلىمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ. تېما، ژانىرى، ئۇسلۇبلارنىڭ رەگدارلىقىنى تەكىتلەيدۇ ۋە باشقىلار، بۇلار رېئالىزملىق ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان سەنئەت سېستېمىسى بولۇپ، ئۇ بۈگۈنلا ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان يېڭى نەزەرىيە ئەمەس. رېئالىزملىق ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ مەۋجۇدىيىتى بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىپ كەتكەن، ئۇ سوتسىيالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يارغانسېرى تەرەققىي قىلىدۇ، بېيىيدۇ ۋە مۇستەھكەملىنىدۇ. ئۇنىڭ «يېڭى يەكمۇ ئېقىمى» تەرىپدارلىرى ئېيتقاندەك «ئىجىلگە يوز تۇتۇشى» ئىسلا مۇمكىن ئەمەس.

تارىخىي تەجرىبىلەر رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ باشقا رەگگا-رەك ئىجادىيەت مېتودلىرى بىلەن بولغان ئىدىئىۋى كۆرەش ۋە رىقابەت ئىچىدە تېخىمۇ مۇستەھكەملىنىدىغانلىقىنى، باشقا ئىجادىيەت مېتودلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىش داۋامىدا تېخىمۇ قۇدرەت تاپىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. كىشىلەرنىڭ تىل - ئاھانەت، پەزىلەتسىزلەر، «ۋەدىنامە، قەسەم، دۇئاگۆيلۇق يېزىلغان» ئاتالمىش «شېئىر» لاردىن «زېرىككەن» لىكى، قانداقتۇر رېئالىزملىق ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ جىنايىتى ئەمەس، بەلكى ئۇ مۇشۇنداق «شېئىر» لارنى كۆپلەپ يېزىپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتى سەھنىسىنى پاخالاشتۇرۇۋاتقان ئاتالمىش «شائىر» لارنىڭ رېئالىزملىق ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ ماھىيەتلىنى تېخىچە ئاڭقىرالمايۋاتقانلىقى، رېئالىزملىق ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ ئەزەلدىن بار بولغان قانۇنىيەتلىرىنى ئۆزلىچە ملىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ئەشۇنداق قىرىندىلار، شاكالىلار ۋە ئەخلەتلەرنى دەسستۇپلىشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقى مەسىلىسىدۇر. بۇ خىل چۆكمىلەرنى ھېچكىم «سەنئەت» دەپ تىلغا ئېلىپ قويمىسى يوق. بىراق، بۇ خىل لاتقىلارنى ئالاھىدە ئېتىۋارلاپ تىلغا ئالغان ۋە قاملاشتۇرۇپ مەدھىيىلەپ بازارغا سالغانلار دەل نۆۋەتتە «ۋەدىنامە، قەسەمخورلۇق، دۇئاگۆيلۇق» قا قارشى تۇرۇۋاتقان ئاتالمىش «تەنقىدچى» لەرنىڭ ئۆزى ئىدى. ئۇلار گېپى - گەپكە ئوخشىمايدىغان بەزى قاپىيىسىكەشلەرنى «تالانتلىق شائىر» دەپ؛ ئۇلارنىڭ دەيدەپ بىلىك بىمەنا قۇرۇق گەپلەردىن تۈزۈلگەن، ئارخائىزم بولۇپ كەتكەن بۆزلەرنى يەنىشتۇرۇپ يېزىپ چىققان ياكى ئۇيغۇر تىلىنى بۇزۇپ، تېپتىقسىز گەپ

ياساپ، يوقىلاق «پىكىر» لەرنى ئىپادىلىگەن «شېئىر» لىرىنى «نادىر ئەسەر» دەپ گۈپپاق ئەتكەنىدى. «ئەجەلگە يۈز تۇتقان شېئىرىيەت» دېيىشكە توغرا كەلسە دەل مانا مۇشۇ نەرسىلەرنى دېيىش كېرەك.

ئۇيغۇر شېئىرىيىتى تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، ئۇنىڭ رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودىغا سادىق بولۇپ، تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى دەۋرگە يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. بىراق بۇ مېتودنىڭ «ئەجەلگە يۈز تۇتقان» ھېچنېمىسى يوق. ۋەھالەنكى، بۇ مېتودنىڭ قانتىق بەدىئىي پرىنسىپلىرىنى ئاياغ - ئاستى قىلغانلارنىڭ ئۆزلىرى ئۆز بىرنېمىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ ئەجەلگە يۈز تۇتتى، سەپتىن چۈشۈپ قالدى ياكى قالماقتا. بۇ مېتودنىڭ بەدىئىي پرىنسىپلىرىنى قىبلىنامە قىلغانلار ئۆز ئەمگەك مېتودلىرى بىلەن سەنئەت تارىخىدا ياشاپ كەلمەكتە. ئۇلارنىڭ سەنئەت تارىخى مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدۇر. سەنئەت تارىخىنىڭ «ئەجەلگە يۈز تۇتقانلىقى» — مىللەتنىڭ ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئەجەلگە يۈز تۇتقانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ھازىرقى دەۋردىن ئىلىپ ئېيتقاندا، رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ھازىرقى زامان سەنئىتىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى يېتەكچى ئېقىملىقىدىن چۈشۈپ قالغىنى يوق، ئۇ ئۆزىنىڭ باش يېتەكچىلىك ئورنىنى باشقا ئېقىملارغا ئۆتۈنۈپ بەرگىنىمۇ يوق. باشقا ھەرقانداق بىر ئېقىمنىڭ ئۇرنىنى تارتىۋالالىيدىغانلىقىمۇ تارىخ ئىسپاتلىغان. بۇ مېتودتا مەزھەپچىلىككە ئوخشاش غەلىتە، نەرسە يوق. ئۇ مەيلى ئوبراز يارىتىش، مەيلى ھەنۋى دۇنيانى ئىپادىلەش جەھەتتە بولسۇن، پايدىلىقلا بولغان ھەرقانداق ئېقىمنىڭ ھەرقانداق ئۇسۇل، تېخنىكا ۋە ماھارىتىنى ئۆزىنىڭ بىتىر ھوجەيرىسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىدۇ، چەتكە قاقمايدۇ.

بۇ مېتودنى قىبلىنامە قىلغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىمۇ ھەقىقىي شائىرلىق تالانت ئېقتىدارىغا ئىگە شائىرلار كۆپ بولمىسىمۇ، ئازمۇ ئەمەس. ھەقىقىي شېئىرىيەت بەك كۆپ بولمىسىمۇ، بەك ئاز ئەمەس. نۆۋەتتە، ئاتالمىش «يېڭى پىكىر ئېقىمى» تەرەپدارلىرى بۇ خىل شېئىرىيەت ئالدىغا ئۆزىچە بەزى مەسىلىلەرنى قويغان بولسىمۇ، (گەرچە بۇ مەسىلىلەر ھېچقانداق يېڭى مەسىلە بولسىمۇ) ئۇمۇ ئۇنىڭ ئىنچىكىدىكى قوبۇل قىلغىلى بولىدىغانلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنى تېخىمۇ بېيىتتىدۇ. شۇڭا، چەتتىن كىرگەن بەزى ئېقىملارنىڭ شەپەسىنى ئاڭلاۋېلىپ، بىلمەستىمۇ بىلمىدىغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، «چوڭقۇر» ئىكەن دېيىش دەپ غەلىتە، چۈشىنىكسىز، گەچمىماچاق ئىبارىلەر بىلەن رېئالىستىك ئېستېتىكىنىڭ پرىنسىپلىرى ۋە ئۇنىڭغا سادىق بولغان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى بىراقلا يوقاپ چىقىرىۋېتىشكە، بىزى ئارقىلىق بىرىنى «يوقۇۋېتىپ»، تەنھا «يۇرت قازدى» بولۇۋېلىشقا ئالدىرىماسلىق كېرەك.

رېئالىستىك ئېستېتىكىنىڭ ئۆز ۋۇجۇددىدىن ئۆسۈپ چىقىشىغا، ئۇنىڭ بىلەن ھېچقانداق ئىچكى كېلىشكىلىق مۇناسىۋىتىددىمۇ بولمىغان مودېرنىزملىق ئىددىيىسىۋى ئېقىمى تېخى ئەنئەنىۋى ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ «نەم تۇپرىقى» غا كۆمۈلمىگەن ۋە مەڭگۈ كۆمۈلمەيدىغان مۇئەللەقتىكى بىر «ئۇندۇرمە». بىر مەزگىللىك «قىزىپ كېتىش كېسەللىكى» نىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرى پەلسەپىۋى ئاساسى پۈتۈنلەي ئىددىيىلىسىزم بولغان بۇ «ئۇندۇرمە» نىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكا بولغان رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى بىلەن زادىلا چېقىشالمايدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ خەلقىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئېستېتىك ھەۋىسى، زوق - ئىشتىياقى، ماددىيىتاسى بىلەن زادىلا چېقىشالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئەمەلىيەت ئۇنىڭ بەدىئىي تېخنىكا جەھەتتىكى قىسمەن ئارتۇقچىلىقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مەزمۇنىدىن تارتىپ شەكلىگىچە بولغان ھەممە نېمىسىنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئىشلەتكەنلىكى بولمايدىغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلىدى. شۇڭا، بۇ «ئۇندۇرمە» تۇغرىسىدا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان ھەرقانداق خامخىيالارا بولۇشقا قەتئىي بولمايدۇ. ئەمما، شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلماي بولمايدۇكى، 1884 - يىللىرى دۇنياغا كەلگەن مودېرنىزملىق ئىددىيىۋى ئېقىمى يۈز يىللاردىن بۇيان دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەت ۋە مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ ھەممىسىنى ئايلىنىپ چىقىپ، ھەممىسىگە دېگۈدەك ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتمەي قالمىدى. ساپ ۋە ساغلاملىقنى قاتتىق تەلەپ قىلىدىغان، بىرلۈپمۇ غەربنىڭ ھەر خىل غەيرىي ئىدېئولوگىيىلىك پىكىر ئېقىملىرىغا تولىمۇ سەزگۈر بولغان (1920 — 1950 - يىللارغىچە) سوۋېت ئەدەبىياتىغىمۇ كۆچلۈك ھالدا سىڭىپ كىردى. ۋەتەن ئۇرۇشىغىچە بولغان 20 يىلدا ناھايىتى كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بۇ 20 يىلدا بىر قىسىم ئەدىبىلەر مودېرنىزمچى ئىددىيىگە ئايلىنىپ كەتتى ۋە نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرنى يازدى. سوۋېت يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ 1987 - يىلى چاقىرىلغان مودېرنىيەت ئەزالىرى يىغىنىدىمۇ غەرب «ئاممىباپ مەدەنىيىتى» ۋە ئۇنىڭ تەسىرى مەسىلىسى ئالاھىدە مۇزاكىرە قىلىندى. دېمەك، 1920 - يىللىرى سوۋېت ئەدەبىياتىغا سىڭىپ كىرگەن غەرب مودېرنىزم ئەدەبىي ئېقىمى 70 يىللاردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە سوتسىيالىستىك رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىۋالالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆز تەسىرىنىمۇ يوقاتمىغان.

غەرب مودېرنىزم ئىددىيىۋى ئېقىمىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا سىڭىپ كىرگەن ۋاقتى سوۋېت ئەدەبىياتىدىكىدىن 60 يىللار كېيىن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ «سىڭىپ كىرگەن» لىكى ئېتىراپ قىلىمىسا بولمايدىغان پاكىت. بىراق، گەپ ئۇنىڭغا قانداق قاراش ۋە قانداق مۇئامىلە قىلىشتا. مودېرنىزم ئىددىيىۋى ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە

بالدۇرراق ئۇچرىغان، بۇ ئېقىم بويىچە بەزى «ئەسەر» لەرنى يازغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ «ئەسەر» لەرنى تولىمۇ سۈيۈق، ئىشەنچسىز ۋە گاددىماچ «نەزەرىيىلەر» بىلەن تەمىنلىگەن بەزى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ بۇ ئېقىمغا «زادىلا تەۋە ئەمەسلىكى» نى، «ھەرقانداق چاكىنا ئېقىملارغا قارشى تۇرىدىغان» لىقىنى، «ئېقىم» ئۇسلۇب دېگەنلەرنى يېزىرەك يارىتىدۇ» غالىلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. ئۇلار غەرب ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ۋە يۆزلىنىشى بولۇشتىن ئاللىقاچان قېپقالغان، خاراپلىشىۋاتقان بۇ ئېقىمنىڭ ئىدىيىۋى ۋە بەدىئىي جەھەتتىكى ئاساسلىرىنى رېئاللىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ئوچمۇدا ئېرىتىپ تاۋلاپ، يېڭىلىق يارىتىشنى مەقسەت قىلماي، ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن ئارتىپ شەكلىگىچە ھەممە نېمىنى ئېقىتماي - تېمىتماي كۆچۈرۈپ كېلىپ دوراپچىلىق قىلىدى. روھ بىرلەپچىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان، باشقا بىر خىل ئىدېئولوگىيىلىك زېمىنىدا بارلىققا كەلگەن بۇ ئەدەبىيات ھادىسىسىنى ماددا بىرلەپچىلىكى بارلىق نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي مەسىلىلەرنىڭ ئاساسى بولغان ئاشقا بىر خىل ئىدېئولوگىيىلىك زېمىنىگە ئەينەن كۆچۈرۈپ كېلىپ، «مېۋە» لەتمەكچى بولدى. نەتىجىدە، مودېرنىزمنىڭ ئىككى مەنبەلىكىنى ئاساسىي ئېستېتىكىلىق نۇقتىسىنەزەر قىلغان ئېپادىچىلىك، مەۋجۇدىيەتچىلىك، رېئاللىزمىدىن تاشقىرىلىق، مەنتىقىي دەلىللىچىلىك، ھادىسىۋىناسىلىق قاتارلىق سەنئەت پىكىر ئېقىملىرىدىكى ئىنتايىن پايىدىسىز شاكاللار ئوخشىمىغان دەرىجىدە قارا قويۇق قويۇل قىلىنىپ، ئەنئەنىۋى رېئاللىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىغا تىغمۇ - تىغ قارشى قويۇلدى. «شېئىرىيەتتىكى دۇنيا ئىنسانىيەتنىڭ كەلگۈسىگە مەنسۇپ بولغان تەسەۋۋۇردىكى دۇنيا»، «تەسەۋۋۇردىكى رېئاللىق»، «شېئىرىيەت زامان جەھەتتە كەلگۈسىگە مەنسۇپ»، «سەنئەتنىڭ مەقسىتى سەنئەتنى ئۆزىگە قايتۇرۇش»، «يوشۇرۇن ئاڭنى قېزىش»، «روھ بىلەن تەنىنىڭ توقۇنۇشى مەڭگۈلۈك تېما» دېگەنگە ئوخشاش ئېقىمپ يۈرگەن غەلىتە بىكىر ئېقىملىرى مودېرنىزمچىلارنىڭ «ئۆزىنى مەركەز قىلىش»، «ئىجتىمائىيلىقتىن خالىلىق»، «تارىختىن، تەبىئەتتىن تاشقىرىلىق»، «غەيرىي ئەقلىي ئىقتىدارچىلىق» قاتارلىق غەلىتە ئېستېتىك قائىدىلەشتۇرۇلگەن نەزەرىيىۋى سىستېمىسى تەركىبىدىكى چۈشەنچىلەردىن ھېچقانداق پەرقلەنمەيدۇ.

بۇ خىل غەلىتە «نەزەرىيە» لەر يېتەكچىلىكىدە يېزىلىپ، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە بارلىققا كەلگەن خېلى زور بىر قىسىم «شېئىر» لاردا نۆۋەتتىكى ئىنسانلاھات، دەۋر روھى ئەكس ئەتتۈرۈلمىدى. زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئېچىدە جان پىدالىق بىلەن گۈزەش قىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى دۇنياسى يېزىلمىدى. خەلىق تۇرمۇشى رېئاللىقى، ئومۇمىي خەلقنىڭ ئېستېتىك ھەۋىسى، زوق - ئىشتىياقى، ئارزۇ - ئارمىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇلۇپ، ئۇششىشاق - چۈششەك شەخسىلەرنىڭ ئەمەنا، تېتىقسىز «چوڭقۇر قاتلاملىق ئېڭى»، چاكىنا خامخىيالى، يىتىم ئارامىسىقى ۋە

قۇرۇقتىن - قۇرۇق ھېسسىياتى تازا قەدىرلەندى. خەلق ئامما سى بىردەك دىققەت قىلىۋاتقان، ئورتاق كۆڭۈل بۆلىۋاتقان، دەرھال تۈگىتىش يولىغا كىرىشكە جاري قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىۋاتقان مەسىلىلەر ئۇلار تەشەببۇس قىلغان «ئارىلاشما سەزگۈ»، «ئادەتتىكى تەسىرات»، «كۆزنى يۇمۇپ ئاچقىچە پەيدا بولىدىغان تەسىرات»، «ئۆزگىرىش ئۇستىدىكى ئۆزىدىكى مەن» دېگەنگە ئوخشاش غەلىتە گەپلەرنىڭ ئالدىدا ئېتىبارسىز بىر تەرەپكە ئايلىنىپ قالدى.

تېخىمۇ گەۋدىلىك بولغىنى شۇكى، ئىككى - ئۈچ يىلدىن بۇيان ئوتتۇرىغا چىققان «ئەسەر» لەرنىڭ خېلى زور بىر قىسمىدا شەھۋانىلىق، غەلىتە ھاۋايى - ھەۋەسلەر تولىمۇ كۆچەپ تەرغىپ قىلىنغان بولۇپ، خۇددى ھاياتلىقنىڭ ئالىدىنقى شەرتى كېسىلاروت بولغىنىدەك، بۇ خىل شەھۋانىلىق ھەر بىر «ئەسەر» نىڭ «ئەسەر» بولۇپ مەيدانغا چىقىشىدىكى زۆرۈر ئالىدىنقى شەرتى قىلىۋېلىنغان، جىنسىي ئىقتىدار ئىنسان ھاياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى دەرىجىسىگە يەتكۈزۈلگەن. ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى ھېسسىيات، ھەرىكەت، سۆز تەسۋىرلىرىدىكى كۆرۈنۈشلەر شۇ دەرىجىدە ئاشكارىلاققا قاراپ يۈزلەنگەنكى، ئۇنىڭدا مىللىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى دەۋر تەلىپى تەقەززاسىدىكى بارلىق مىللىي ئېخلاق ئۆلچەملىرى دەپسەندە قىلىۋېتىلگەن. بۇ، مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئەزەلىيىتى جەھەتتىكى پىشۋاسى بولغان زېگمۇنىدفرېيدنىڭ روھىي تەھلىل تەلىماتىنىڭ يادروسى ھېسابلىنىدىغان جىنسىي ئىقتىدار مەسىلىسىدىكى ئېدىپالىستىك قاراشلىرىنىڭ ئاكلىق ۋە ئاڭسىز ھالدا قوبۇل قىلىنىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

فرېيدنىڭ روھىي تەھلىل تەلىماتىنىڭ نېگىزى روھ بىرلەمچىلىكى ئاساسىدىكى ئېدىپالىستىك ئەزەلىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ ئەزەلىيىسىدە ئادەم روھىنىڭ ئادەمنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى بەلگىلەيدىغانلىقى، ئادەم ئاڭسىز لىقىنىڭ ئادەمنىڭ پۈتۈن روھىي تۈزۈلۈشىنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكى، ئاڭسىز لىقنىڭ يادروسى ئادەمىنىڭ تۈرمۇشىدىكى ئىقتىدارى بولغان جىنسىي ھەۋەس ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. فرېيد مۇشۇ ئەزەلىيىسى بويىچە، ئادەمنىڭ ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ پىسخولوگىيىسىنى تەھلىل قىلىدۇ. ئۇ ئىنسانلارنىڭ پىسخولوگىيە جەھەتتىكى ئوخشىماسلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتنى جەمئىيەت ئەخلاقى، ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە ھەربىر مۇئەييەن شەخسنىڭ ئۆز خۇسۇسىي ئەخلاقىي كۆز قاراشىنىڭ چەكلىمىسى، بېسىمى، ئەركىن بولالماسلىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدىغان جىنسىي ھەۋەسكە باغلاپ قويىدۇ. ئىنسان ئىخلاكتىپرى جىنسىي ھەۋەس تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، دەپ قارايدىغان بۇ خىل ئېدىپالىستىك تەلىمات مودېرنىزمچىلارنىڭ ئەڭ ئۆشتىرى بولۇپ، مۇبادا بۇ خىل «تەلىمات» رېئالىستىك ئىپادىلەشكىنىڭ بىر پەرىنسىپى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئىخلاكتىپرى يارىتىشنىلا ئېڭى مۇقەددەس ۋەزىپە دەپ بىلىدىغان سوتسىيالىستىك

رېئالىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەتىمىز جىنسىي ئىقتىدار، جىنسىي ھاۋايى - ھەۋەسنى قوزغىش ئارقىلىق خاراكتېر يارىتىشقا بېرىلىپ كەتكەن، ھەممىلا يېرىدە شەھۋانىلىق يامراپ كەتكەن چۈشكۈن ئەدەبىيات بولۇپ قالمىدۇ. ۋەھالەنكى، خەلقىمىز ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ئېسىل مىللىي ئەخلاقىي ئۆلچەملىرىگە، سوتسىيالىستىك مادداىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت يارىتىش تەلىپىگە تۇپتىن زىت بولغان مۇنداق خۇنۇك ئەدەبىياتنى ھەرگىزمۇ ياقتۇرمايدۇ.

بۇلىگىدەكى باشقا، دەللەكى بىرلىمغان، قانداق ۋە نېمە ئۈچۈن تۇغرىسىدا گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى ئۇققىلى بولمايدىغان، ئەنئەنىۋى تەپەككۇر ئادىتى بويىچە «نېمە دېيىلگەن» لىكىنى سۈرۈشتە قىلماي، بەلكى ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن تەبىئەت مەنزىرىسى ۋە خىلمۇ - خىل ھادىسە-ئۇزنالىرى «كۆلەڭگۈسى» گە ئېگىشىپ، «نېمە دېيىلگەن» لىكى ۋە ئاپتورنىڭ «نېمە دېمەكچى بولغان» لىقىنى ئىدراك قىلىشنى تەلەپ قىلمىدىغان، تۇرمۇش چىنلىقىغا ئىگە بولمىغان تۇتامسىز شەخسىلەرنىڭ ئاڭ ھادىسىلىرى بولغان ئەسلىنىش پىسخولوگىيىسى، قۇرۇق خىيال - ئارزۇسىنى، چۈشنى قاتارلىق ئۇلانما جەريانلار يېزىلغان ئەسەرلەردىكى تىلسىماتلاشتۇرۇلغان چۈشەنكىسىز-لىك، سىرلىقلاشتۇرۇلغان قۇرۇقلۇق ۋە لاۋزىلىق ئەدەبىياتنىڭ تۇرمۇش رېئاللىقىنى بىلەن ھەمدە زۆۋەتتە كىشىلەر جىددىي دىققەت قىلىدىغان سەزگۈر ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىدە چوڭقۇر ھاڭ پەيدا قىلىپ قويىدى. مۇنداق «ئەسەر» لەردىكى گەۋدىلىك بىر خاھىش شەكلى، بۇ خىل ئەسەرلەر، ئىجتىمائىي زىددىيەت ۋە مەسىلىلەرگە روبىرو تۇرۇپ تېگىلمىگەن، ئىجتىمائىي ۋە كىشىلىك ئەخلاقىيات ھادىسىلەر ئاشكارا، ئۇدۇل، قاتتىق ئېچىپ تاشلانمىغان. ياكى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىكى ئىنبارەت تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر ئىچىدە ماددىي ۋە مەنىۋى دۇنياسىدا مول ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن ئۇرادە، ئېتىقاد، مەقسەت ئەركىنلىكىگە ئېرىشكەن خەلقىمىزنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى قوللىغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلمىگەن، بەدىئىي مۇئەييەنلىككە ئىگە قىلىنمىغان. ئۇلاردا يېزىلغىنى ھازىرقى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەت ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتتىن رازى - قانائەت ھاسىل قىلمايدىغان، ئۆۋەتتىكى رېئال تاسىنى زىددىيەت ۋە ئىچ مەسىلىلەرنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى ھەل قىلغۇچ رولىغا ئىشەنمەيدىغان ۋە ئۇنى نەزەرگە ئالمايدىغان ناھايىتى ئاز سانداكى بىر ئوچۇم كىشىلەردىكى پەقەت كاپىتالنىڭ توزۇمى شارائىتىدىلا يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان، ئەمگەكچى بىلەن ئەمگەك مەھسۇلاتى ئوتتۇرىسىدىكى ياتلىشىشتىن پەيدا بولىدىغان جاھاندىن بىزار بولۇش، سەۋدالىق، ياتسىراش، يېتىملىك، ئۈمىدسىزلىك، ئىنسانىيەت زېتىلمىگى، ئاراماسىزلىق، ئىچ پۇشۇقى، جىنسىي بەكباشلىق، روھىي تېتىتېتلىق، خورلىنىش، ئەنسىزلىك

قاتارلىق خۇنۇك ھادىسىلەردۇر. بۇنىڭ ئۈچىدە ھەرقايسى جەھەتلەردىن ساغلام بولمىغان نەرسىلەرمۇ ئاز ئەمەس، چۈشىنىش كېرەككى، سوتسىيالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا، ئەمگەكچى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلات ئەمگەكچىگە تەئەللۇق بولماي قالمىغان، ھەتتا ئۇ ياتلاشقان نەرسە سۈپىتىدە ئەمگەكچىگە زىت نەرسە بولۇپ قالمىغان ئەھۋال مەۋجۇت بولمايدۇ. شۇنداقلا، ئەمگەكچىلەر مەلۇم بىر شەخس ئۈچۈن بايلىق، قىممەت ياراتمىپ، ئۆزى ئۈچۈن گادايلىق، غېرىپ - غۇرۇالىق يارىتىپ بېرىمىغان، ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك پائالىيىتى ئۆزىنى باپلايىمغان دۇشمەنلىك پائالىيىتىگە ئايلىنىپ قالمىغان ئەھۋال تېخىمۇ بولمايدۇ. مىللىي، دىنىي، ئېرقىي مۇناسىۋەت جەھەتلەردىن ئالغاندا، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، بۇ جەھەتتىكى مەسىلە ۋە زىددىيەتلەرنىڭ ھەل قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە دۆۋىلىشىپ، كىرىزىس ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈشى، كىشىلەرنى جېنىددىن جاق تويغۇزۇۋېتىدىغان دەرىجىدە كەسكىنلىشىپ كېتىشى، كىشىلەردە ئۈمىدسىزلىك، بىئاراملىق، قورقۇنچ، ۋەھىمە، ئازاب، خورلۇق تۇيغۇسى پەيدا قىلىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، بىزنىڭ دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دۆلەت. گەرچە، بىز ھازىر سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا سوتسىيالىستىك ئىككى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بولساقمۇ، پۈل كاپىتالغا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تاۋارغا ئايلانمىغان، ياكى ئايلىنىۋاتقان ۋەزىيەتنىمۇ كۆرگىنىمىز يوق. سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم بۇ خىل ۋەزىيەتنىڭ شەكىللىنىشىگە ھەرگىز يول قويمايدۇ. سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋەزىيىتى ئاستىدا مەيدانغا چىققان ھەرقانداق زىددىيەت ۋە مەسىلىلەرنى توغرا، ۋاقتىدا ھەل قىلىپ، زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرمەكتە، ئىككى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش كۈرىشىنى پايدىلىق شەرت - شارائىت ۋە زېمىن بىلەن تەمىنلىمەكتە، كىشىلەرنىڭ سۆز ۋە مەتبۇئات ئەركىنلىكى كەڭ سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنىڭ قوغدىشى، كاپالىتىگە ئىگە. شۇنداق ئىكەن، بىزنىڭ قانداقمۇ ئاشكارا ئېيتالمايدىغان گېپىمىز، قىلالمايدىغان ئىشىمىز بولسۇن؟ نېمە ئۈچۈن بىز يىگانىلىق، يېتىملىك، گاڭگىراش، ئىجتىمائىيلىقتىن خالىلىق، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىسىزلىق، ئۆزئارا زىتلىق، دۇشمەنلىك، ۋەھىيانە جاھانسازلىق، ئۆزئارا چۈشىنىشەلمەسلىك، ردۋايەت ۋە بىمەنا مۇھىتپەرەستلىك خاھىشلىرىنى تەشەببۇس قىلىمىز ۋە شۇنداق «ئەسەر» لەرنى يېزىشقا مەجبۇر بولىمىز؟

4

يېقىنقى ئىككى - ئۈچ يىلدىن بۇيانقى ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى ۋە ئىجتىمائىي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچى خەلقىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىي ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنى يۇكسەلدۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى

ئېلىمىزنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمى ۋە مۇھىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش جەھەتتە، غايەت زور يېتەكچىلىك كۈچىنى كۆرسەتتى. ئومۇمىي خەلق كەيپىياتىدىن ئالغاندا، ئۇلارنىڭ نۆۋەتتىكى رېئاللىققا بولغان تونۇشى چوڭقۇر، ئىشەنچىسى بەكمۇ مۇستەھكەم. ھازىرقى ۋەزىيەتتىن نورمالسىزلىق ھېس قىلمۇاتقان، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي كۆڭۈل ئازادىلىقى ۋە ئارامبەخىش ئالىمىنى چۈشەكرەۋاتقان، قوسلىق كۆپۈكىنى چىقىرىۋېلىشقا ئۇرۇنمۇاتقان ئىشلەرگە كەلسەك، ئۇلار ئىنتايىن ئاز ساندىكى بىر ئوچۇم كىشىلەردىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ساغلام بولمىغان ناتوغرا ئەدەبىي پائالىيەتنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ ۋە مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا ئىجابىي ھەسسە قوشالمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ. ئۇلار مودېرنىزىم پىكىر ئېقىمىنى قوبۇل قىلىش «بەيگىسى» دە قىزىپ كەتكەن مېڭىسىنى بىر ئاز سوۋۇتۇپ، رېئالىزملىق ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ئۈستىدە قايتا ئويلىنىپ، ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە ئاز - تولا تەڭشەش ئېلىپ بارالىسا، يەنىلا ئۇنۇملۇك ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ.

بىراق، بۇ، رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپى مودېرنىزملىق پىكىر ئېقىملىرىنى چەتكە قاقىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا بەرپا قىلىنغان پرىنسىپ ئىكەن، ئۇ، ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە بېيىتىش ئۈچۈن ھەرقانداق بىر ئېقىمنىڭ ئەقلگە مۇۋاپىق پايدىلىق تەرەپلىرى بولسىدىكەن، ئۇنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئېلىشنى ھەرگىزمۇ چەتكە قاقمايدۇ. ئەمما، ئۇ ئالغان ھەرقانداق بىر «ئۈلگە» نى ئۆزىنىڭ ئېستېتىك پرىنسىپلىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىۋالمايدۇ.

مۇبادا بىز مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ تەسۋىرلەش ئۇسۇلى جەھەتتىكى ئازغىنە پارتۇقچىلىقلىرىنىلا كۆرۈپ، ئۇنىڭ رېئاللىق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جەھەتتە، دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇشىغا قاراش، سىياسىي، ئىجتىمائىي قاراش ۋە ئېستېتىكىلىق قاراش جەھەتتە سۈبيېكتىپ ئىدېئالىزملىق، شەخسىيەتچىلىك، نىگىلىزملىق، ئانارخىزملىق ۋە غەلىتە ئەقىدىچىلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان، رېئالىزملىق بىلەن كارى بولمايدىغان ۋە ئۇنى بۇرمىلايدىغان، كىشىلەرگە بىزەر ئىستېتىكىال يوللىنىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەيدىغان، ئۇششاق - چۈششەك ئوبرازلارنىڭ ئۇششاق - چۈششەك غەلىتە ھېسسىياتى، ئوي - خىيال دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدىغان، شەخسىنىڭ قىممىتىنىلا ئەڭ ئالىي قىممەت ھېسابلايدىغان، ئەنئەنىگە، ئىدراكقا قارشى تۇرىدىغان، ئۆزىنى مەركەز قىلىدىغان ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى كۆزەلمەسلىك، ياكى ئۇنىڭ بۇ خىل ئاجىزلىقلىرىنى ئەڭگۈشتەر بىلمەپ، رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىدىن بىراقلا ۋاز كېچىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا سوتسىيالىستىك مىللىي ئەدەبىياتىمىز كەمكۈتسىز ھالدا مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ كاتىكىغا كىرىپ قالغان،

ئۆزىنىڭ توپ ئاساسىي ۋەزىپىسى، رولى، مەقسىتى ۋە نىشانىسىدىن ئىبارەت كەتكەن بولىدۇ

ئىزدىنىش قەزغىنلىقى ئىچىدە ساقلىنىش قىيىن بولغان بۇ خىل ئەھۋال ئىككى - ئۈچ يىلدىن بۇيانقى ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپمىغاي قالمىدى. بولۇپمۇ نېمە دەۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ ئۇقمايدىغان، قۇرۇق، سىرلىق سۆز بوتقىسى بىلەن تولغان بەزى ماقالىلاردا رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىدىن بىراقلا ۋاز كېچىپ، ئۇنى ۋاقتى ئۆتكەن نەزەرىيە، ئىجادىيەتنىڭ بويىنىغا سېلىنغان سىرتماقا چىقىرىۋېتىش خاھىشى ناھايىتى ئېغىر بولدى. «يوشۇرۇن ئاڭ»، «چىقىش يولى ئىزدەيدىغان ھېسسىيات» (ھېسسىيات گويا قۇش قەپەزگە قامىلىپ قالغاندەك نەگىدۇر قامىلىپ تۇرارمىش)، «قوزغالغان ئاڭ»، «لىپرۇس بوشلۇقى»، «تەكشىسىز تەسەۋۋۇر»، «ئۆزۈلمەس ئېقىملىق ئاڭ» دېگەنگە ئوخشاش قۇرۇق، دەبدەبىلىك ئىبارىلەر بىلەن ئۆزىگە گىرىم قىلىۋالغان بۇ ماقالىلاردا ئىنسانىيەت تۇتۇرۇقسىز، ئىدىيىۋىلىكى تولىمۇ نامراتلىق ۋە چاكىنا گەپلەر ئەرزان باھادا ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈلدى. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇندىن كېيىنكى ماڭىدىغان يولى»، «تەرەققىيات ئىستىقبالى» ئەنە شۇ يەردە، دېگەن گەپلەر گەچە بىرىنچى يەتتى. تېخىمۇ ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، ئەمدىلا ئوتتۇرىغا چىققان بىرقانچە پارچە مودېرنىزملىق «ئەسەر» لەرنى كۆرۈپ، گەپنى ئۇزىغايتىپ، يازغۇچىنى بىلەن تۇرمۇشنىڭ ئەڭ دەبدەبىلىك بىلەن رېئاللىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى چەتكە قېقىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىگە بېكىنىۋېلىپ، كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ، خامخىيال بىلەن «ئىجاد» قىلىشنى، شەخسىلەرنىڭ ھەسرەت - نادامىتى، تۇغما ئىقتىدارى دەپ ئاتالغان شەھۋانى ئويىنى ئەركىنلەشكەن ئىرادىسىنى يېزىشنى دەپتىشىكە ئۇرۇنلۇشنى تەشەببۇس قىلىش بولدى. مودېرنىزملىق تولىمۇ چەلەڭگۇش ئىبارىلىرى، سىرلىق، نەزەرىيەۋى تەشەببۇسلىرى تېخىمۇ سىرلىقلاشتۇرۇلغان بۇ ماقالىلار كىتابخانىلارنى گويا سوتسىيالىستىك رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودى ئەمدى ئاقمايدىغاندەك، يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىنى كۆل دۆۋىسىگە ئايلاندۇرۇۋەتمەسە بولمايدىغاندەك غۇۋا چۈشەنچىگە كەلتۈرمەي قالمىدى. بۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزغا ئېلىپ كەلگەن ھەقىقىي جاھەتتىكى تەسىرىنى ھەرگىز سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ، گەرچە، ھەرقانداق بىر ئاپتور ئۆز ئىجادىيىتىنىڭ ئۆلمەسلىكى، ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئۇرنىنىڭ يۇكسەكلىكىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆزى ياشاپ تۇرغان دەۋرنىڭ ۋە شۇ دەۋردىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىكى ھادىسىلەرنى چىنلىق بىلەن قايتا ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئاساس قىلمىغاندا ئەسەرنىڭ خەلق ۋە دەۋر بىلەن قانداش، دىلداش بولمىغاندا، ئۆزىنىڭ ئاپتور ئىكەنلىكىنى بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چوقۇم چۈشەنمىگەن، ئېنىقما ھېلىقى ماقالىلاردىكى قۇرۇق داۋراڭلار توپەيلىدىن، بىر قىسىم ئاپتورلارنى رېئاللىقتىن

چەتئەللىكلەرنىڭ ئۆزىنى ئىدىيە، ھېسسىياتىدىن ئايرىلىش، ئۇنىڭغا كۆكۈل بۆلمەسلىك ۋە چۈشەنمەسلىك ئەھۋالىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇنى جىددىي كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، بىر قىسىم ياش ھەۋەسكار ئاپتورلار قەلەمگە ئالغان مودېرنىزملىق ئىدىيىۋى يېكىر ئېقىمى دۇنيا قاراش ۋە ئېستېتىكىلىق سەنئەت قارىشى جەھەتتە، دۇنيانى بىلىش، ئىگىلەش ۋە ئۆزگەرتىش قارىشى جەھەتتە ماركسىزمغا تۆپتىن قارشى بىر خىل ئېقىم. ئۇنى سوتسىيالىستىك رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودى بىلەن مەزمۇنى، ئىدىيىۋىلىك جەھەتتە بىر - بىرى بىلەن بىرلەشتۈرگىلى، بىر گەۋدە قىلىپ يۇغۇرغىلى بولمايدۇ. قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ دېيىلگۈاتقان ئەرسىلەر ھەرگىز ئۇنىڭ ماھىيەتلىك ئەرسىلىرى بولماستىن، بەلكى شەكلىگە تەۋە ئايرىم ئۇسۇللاردىلا ئىبارەت. بىراق، ھەرقانداق شەكىل ۋە ۋاسىتە شۇ شەكىل ۋە ۋاسىتە ئۆز ئىچىگە ئېلىپ تۇرغان مەزمۇنىنىڭ شەكلى ۋە ۋاستىسى، مەزمۇنىدىن ئايرىلغان مۇستەقىل شەكىل، شەكىلدىن ئايرىلغان مۇستەقىل مەزمۇن بولمايدۇ. ھادىسە، جەريانىنىڭ ئالاھىدىلىكى، خۇسۇسىيىتى، ماھىيىتى ۋە مۇھىم تەرەپى ئۇنىڭ مەزمۇنىدا ئىپادىلىنىدۇ؛ شەكىل پەقەت مەزمۇن ئامىللىرىنى بىر - بىرىگە باغلاپ، بىرلىككە كەلتۈرۈپ تۇرغۇچى ۋاستىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەمما ئۇلار بىر - بىرىدىن ئايرىلمىمۇ كېتەلمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدە يەنىلا مەزمۇن ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ. شۇڭا، مودېرنىزمنىڭ قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ، دەپ قارايدىغان شەكىل جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرىغا تولىمۇ يۈزەرى باھا بېرىۋەتمەسلىكىمىز، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل رول ئويناپ ئالمايدىغانلىقىنى سەگەكلىك بىلەن كۆرىشىمىز لازىم. نوقۇل ۋەھ بىر تەرەپلىمىلىك ھالىدا شەكىل بېكىلىش، ۋاستىنى ئۆزگەرتىشتىن تەشەببۇس قىلىش مودېرنىزمچىلارنىڭ سەنئەت قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىدىغان ۋە ئۇنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىدىغان ئەڭ ئاساسىي تۈپ نۇقتىنىمىزنى ئېنىقلىۋېلىشىمىز. ۋەھالەنكى، رېئالىزملىق ئېستېتىكا پرىنسىپى شەكىل بىلەن مەزمۇنىنىڭ، ئىدىيىۋىلىك بىلەن بەدىئىيلىكنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى بىرلىكىنى تەشەببۇس قىلىدىغان تۈپ ئالاھىدىلىكى ئارقىلىق، مودېرنىزمچىلارنىڭ بۇ خىل نوقۇل تەشەببۇسلىرىنى رەت قىلىدۇ ۋە ئۇنى چەكلەيدۇ.

بەزى ماقالىلاردا رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ بۇ خىل قانۇنىيەتلىك شەرھلىرى ۋە ئېنىقلىمىلىرىنى «چېقىلغىلى بولمايدىغان نەرسە ئەمەس، ئۇنى بۇزۇپ تاشلاش لازىم» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر ئۇچتۇرىغا چىقتى. مېنىڭچە، بۇ خىل دادىللىق رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ ئاساسى بولغان دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزم پرىنسىپلىرى ئۈستىگە زۇرۇلغان «دادىللىق» بولۇشى كېرەك. ئەكسىچە، ئىككى مەنبەچىلىكنى ئاساس قىلغان سۇبېكتىپ ئىدىئالىزملىق دادىللىق بولىدىكەن، ئۇ بىر مەنبەچىلىكنى ئاساس قىلغان دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزملىق ئېستېتىكا

پروتسېسلىرى تەرىپىدىن گۈمرأن قىلىنىدۇ، ماركسىزملىق ئېستېتىكا پروتسېسلىرى مەسىلىسىدە قانداقتۇر، «چېقىلىغىلى بولۇش - بولماسلىق»، «بۇزۇپ تاشلاش - تاشلىماسلىق» مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس. پەقەت شۇنداق بىرلا مەسىلە مەۋجۇتكى، ئۇ بولسىمۇ، چەتتىن كىرگەن يات نەرسىلەرنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى ئەقىلگە مۇۋاپىق ھالدا قوبۇل قىلىش - قىلماسلىق، قوبۇل قىلىش داۋامىدا ئۆزىنى بېيىتىش - بېيىتالماسلىق مەسىلىسىدۇر. قوبۇل قىلىش — رېئالىستىك ئېستېتىكا پروتسېسلىرىنىڭ ئۆزىنى بېيىتىشتىن ئىبارەت مەقسىتى ئۈچۈن بخزمەت قىلىدىغان بىر خىل ۋاستە بولۇشى كېرەك. مۇبادا بۇ ۋاستىنىڭ قوبۇل قىلىش جەھەتتىكى رولى مەقسەتنىڭ ئورنىنى ئىگىلىۋالماچى، يەنى رېئالىستىك ئېستېتىكا پروتسېسلىرىنىڭ ئېنىقلىمىلىرىنى «بۇزۇپ تاشلىماقچى» بولىدىكەن، رېئالىستىك ئېستېتىكا پروتسېسلىرى ئۆزىنى ساقلىيالمايدۇ. قوبۇل قىلىنىدىغان نەرسىلەر رېئالىستىك - ئېستېتىكا پروتسېسلىرى ئۈچۈن ئوزۇقلۇق ئەھمىيىتىگە ئىگە بولۇشى ھەمدە ئۇنىڭ قېنى ۋە گۆشىگە ئايلىنىپ كېتىدىغان ياكى كېتەلەيدىغان، سىڭىدىغان ۋە سىڭىپ كېتەلەيدىغان «ئوزۇقلۇق» بولۇشى كېرەك، مۇنداق بولمايدىكەن، رېئالىستىك ئېستېتىكا پروتسېسلىرى ئۆزىنى قوبۇل قىلالمايدۇ، كىمكى ئۆزىنى مەجبۇرىي قوبۇل قىلدۇرۇشقا ئۇرۇنىدىكەن، ئەمەلىيەت داۋامىدا مەغلۇپ بولماي قالمايدۇ.

× × ×

قەدىمى دەۋرنىڭ ۋە خەلقنىڭ قەدىمى بىلەن، يۇرەك رېتىمى دەۋرنىڭ ۋە خەلقنىڭ يۇرەك رېتىمى بىلەن، ساداسى دەۋرنىڭ ۋە خەلقنىڭ ساداسى بىلەن تەڭكەش بولمىغان ۋە رېئال ئىجتىمائىيلىق ئۈچۈن چۈقان سېلىپ بېرەلمەيدىغان سەنئەت ھەقىقىي سەنئەت بولالمايدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، ئىجتىمائىيلىق، دەۋرلىك، خەلقچىللىقتىن پۈتۈنلەي خالى بولغان شەخسىنى، يەنى «ئۆزىنى مەقسەت» قىلىدىغان، ئۆزىنىڭ «يوشۇرۇن ئېگى»، جىنسىي ئىقتىدارىنىڭ رولىنىلا تەكىتلەيدىغان، ئەنئەنىنى ئىنكار قىلىدىغان، ئىپادىلەش ۋاستىسىغىلا ئەھمىيەت بېرىدىغان مودېرنىزملىق ئەدەبىيات پىكىر ئېقىمى ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزغا ئېلىپ كەلگەن بەزى يامان تەسىرلىرى ئۇستىدە قايتىدىن ئويلىنىپ، رېئالىستىك ئېستېتىكا پروتسېسلىرىنى تۈرتقا قىلغان ھالدا، ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىدە تۇيۇقسىز بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. يۇز يىللاردىن بۇيان دۇنيا ئەدەبىياتى سەھنىسىدە يا يوقىلىپ كەتمەي، يا راۋاجلىنىپ كېتەلمەي، بار بىلەن يوقنىڭ ئارىسىدا جان تالىشىپ يۈرگەن مودېرنىزم ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ ھازىرقى رېئال ئەھۋالىنى سەگەكلىك بىلەن كۆرگەن، خېلىلا داڭ چىقارغان بىر قىسىم مودېرنىزمچى ئەدەبىلەرنىڭ ئۆزى شۇغۇللانغان ئەدەبىياتنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكتىن

ئىبارەت ئىستېتىك ئارزۇ - ھەۋەسلەرنىڭ ۋەكىللىك قىلالمايدىغان، پەقەت ئۆزىنىڭ قورقۇنچلۇق، ۋەھىمىلىك، زەئىپ، چۈشكۈن، نادامەتلىك ھېسسىياتىنىڭ ۋەكىللىك قىلىدىغان، قاراڭغۇلۇقنى تەشۋىق قىلىدىغان ئەدەبىيات ئىكەنلىكىنى، شۇڭا ئۇنى كۆزدىن يوقىتىش، كۆيدۈرۈپ كۈلگە ئايلاندۇرۇۋېتىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى؛ ئۇنىڭ سەكراتقا چۈشۈپ قالغان سەنئەت ھادىسىسى، گۈمران بولغان، بۆھران تۈيغۇسىغا ئىگە ئىستېتىكا ئىكەنلىكىنى جاكارلىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ھەم قەسەم ئاپتورلار ئۆز ئىجادىيىتى ئۈستىدا زۆرۈر تەكشەش ئېلىپ باردى. ئۇلار ئۆزى قايتىپ كەلگەن رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودىدا ئىزدىنىش، يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش بىلەن شۇغۇللانماقتا.

دەققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر مۇھىم مەسىلە شۇكى، بىز ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان رېئالىزملىق ئىجادىيەت مېتودىنى ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىمىزدە قىلىنامە قىلىپ كەلگەن بولساقمۇ، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىشىمىز، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىز تولىمۇ يېتەرسىز بولدى. ھەتتا بۇ جەھەتتە ئېغىر مەسىلىلەر بار. ئېنگېلىسنىڭ رېئالىزمنىڭ مەنىسى توغرىسىدىكى تەبىرىدە تەسۋىرلىنىدىغان ھەربىر دېتالنىڭ چىنلىقىدىن باشقا، تېپىك شارائىتتىكى تېپىك پېرسوناژلارنى چىنلىق بىلەن تەسۋىرلەشنىڭ رېئالىزم بولىدىغانلىقى (شېئىرىيەت ئامىللىرىمۇ بۇ تەدبىرگە بويسۇنىدۇ) ناھايىتى روشەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، بىز بۇ تەبىرىدىكى «دېتال»، «تېپىك شارائىت»، «تېپىك پېرسوناژ» دېگەن گەپلەرنىڭ غايەت زور رېئال ئەھمىيىتىنى چۈشىنەلمىدۇق، ياكى ئۇنىڭغا تولىمۇ سەل قارىدۇق.

سەنئەتنىڭ مەيدانغا چىقىشى ياكى ئۆزىنى - ئۆزى تاماملاش جەريانى، پەقەت ئەمىلگە ئېگە مۇئاپىق كېلىدىغان بەدىئىي توقۇلمىنىڭ «توقۇلۇش» جەريانىنىڭ مەيدانغا چىقىشى ۋە بۇ خىل بەدىئىي توقۇلمىنىڭ ئەمىلگە مۇئاپىق جەريانلاردا ئۆزىنى - ئۆزى تاماملاش جەريانىدۇر. بۇ جەريانىنىڭ تۈپ ئاساسى ھەربىر ئايرىم دېتالنىڭ ھەربىر كونكرېتلىقتا ئۆزىنى - ئۆزى تاماملىشىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. بۇنداق تاماملاش «تېپىك شارائىت» تەكى «تېپىك پېرسوناژ» نىڭ ھەربىر پائالىيىتىگە چوڭقۇر سىڭىپ بارىدۇ. بۇ خىل سىڭىشىش سەنئەت پۈتۈنلۈكىنىڭ مەيدانغا چىقىشى جەريانى بولىدۇ. بۇ پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلغان ھەربىر ئايرىم يەكىكە دېتالنىڭ چىنلىققا ئىگە بولغانلىقى شۇ سەنئەت ئەسىرىنىڭ رېئالىزمنىڭ تەبىرىگە سادىقەتمەنلىك پوزىتسىيەسىدە تۇرۇپ يېزىلغان رېئالىستىك ئەسەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىراق، مۇنداق ئەسەرلەرنى مۇكەممەل، ھەقىقى بەدىئىي ئەسەر دېگىلى بولامدۇ؟ ياق، تېخى ئۇنداق دېگىلى بولمايدۇ. ئەمما، بۇنداق ئەسەرلەرنى «مۇكەممەل» لىك، «ھەقىقى» لىك يۇكسەكلىكىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئېگە ئادەتتىكى، ئەڭ تۆۋەن، ئەڭ ئەقەللىي شەرتلەرنى ھازىرلىغان ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدىن چىنلىقنىڭ رېئالىزمنىڭ زۆرۈر شەرتى ئىكەنلىكى، ئەمما چىنلا بولسا، ئۇنى ھەقىقىي، مۇكەممەل

بەدىئىي رېئالىستىك ئەسەر دېگىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايسىز. روشەنكى، رېئالىزم چىنلىققا تەڭ ئەمەس، بۇ يەردە چىنلىققا ئوخشاش بولغان ھەربىر دېتال يەنە تېپىك شارائىتتىكى تېپىك دېتال بولۇشى، تېپىك دېتال تېپىك پېرسوناژ بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان بولۇشى، تېپىك، چىن، ھەقىقى بەدىئىي دېتال، تېپىك، چىن، ھەقىقىي تېپىك شارائىت؛ چىن، ھەقىقىي تېپىك پېرسوناژ ۋە چىن، ھەقىقىي، يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇشى لازىم. مۇشۇنداق بولغاندىلا، رېئالىزمنىڭ مەنىسى ھەقىقىي ھالدا ئۆز تەبىرىنى تاپقان، ئەمەلىيەتلەشكەن مەنا سۈپىستىدە ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلالايدىغان نەزەرىيىگە ئايلىنالايدۇ.

رېئالىزم دېگەن بۇ سۆز ئاكادىمىقا ئاددىي، سىلىق، بۇۋاشتەك قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ھېچقاچان ئۇنداق ئەمەس. يىگىنە كىچىك بولسىمۇ، يۇتقىلى بولمىغاندەك، «ئاددىي، سىلىق، يۇۋاش» كۆرۈنگەن رېئالىزمنى «ھەزىم» قىلغان ۋە قىلالايدىغان سەنئەتكارلار دۇنيا تارىخىدىمۇ كۆپ ئەمەس. شۇڭا «رېئالىزمنىڭ يامىنى پىشىپ بولدى»، «ئادەمنىڭ سۈبيېكتىپ پىسخولوگىيىسىنى تەسۋىرلەشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ»، «دەۋر تەلىپىنىڭ ئارقىسىدا قالدى»، «ئىجادىيەتنىڭ سىرتىمغا بولۇپ قالدى»، «پوتىلىكاشاك»، «كونا ئۇنئۇنە» دېگەنگە ئوخشاش چۇقانلار «ئېشەكنى كۆچى يەتمەي توقۇمنى ئۆرغان»، ياكى «ئاتالمىغان مەرگەن ئوقىدىن كۆرگەن» دەك ئاخمىقانە بىلجىرلاش بولۇپ، ئۇ رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىغا قىلىنغان بوھتاندىن باشقا نەرسە ئەمەس.

بىز يېڭى دەۋردە، رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىدىنى، ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى، گۈللىنىش جەريانلىرىنى، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلمىسىمىز، باشقا ئېقىملارنىڭ ئۈزۈق قىلغىلى بولىدىغان تەرەپلىرى قانچىلىك بولسا شۇنچىلىك تويۇل قىلىپ، رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرىنىڭ قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇشىمىز لازىمكى، ئۇنى ھەرقانداق چاكىنا ئېقىملارغا تېگىشىۋەتمەسلىكىمىز، كەمىستىش، قارىلاش پوزىتسىيىسىدە بولماسلىقىمىز لازىم. چۈنكى، رېئالىستىك ئېستېتىكا پرىنسىپلىرى ۋاز كېچىشكە بولمايدىغان ھەقىقەت. ئۇنىڭ تايىنىدىغان پەلسەپىۋى ئاساسى ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكا. ئۇنىڭدىن ۋاز كېچىش ئۇچۇن ئالدى بىلەن دۇنيانىڭ ئۆز ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ماددىلىقى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرىنى ماددىلارنىڭ تەبىئىي ھەرىكەت ھالەتلىرىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىدىغان ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىنىڭ پرىنسىپلىرىدىن ۋاز كېچىش كېرەك. بۇ پرىنسىپلاردىن ۋاز كەچكەنلىك دۇنيانىڭ مەنبەسى ۋە ئاساسى مۇتلەق ئىدىيە، مۇتلەق روھ دەيدىغان ئىدېئالىستىك پەلسەپە تەرىپىدارلىرى تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىك بولىدۇ. بۇ قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن؟

ئىلىمىزدە «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ۋەيران بولۇش قانۇنى» نى يولغا قويۇشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى توغرىسىدا

ئابلىكىم ھەسەن، يولداش ئوشۇر

قىسقىچە مەزمۇنى: «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ۋەيران بولۇش قانۇنى»نىڭ يولغاقويۇلۇشى — ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ مۇقەررەر تەلىپى، ماددىي مەنپەت پرىنسىپىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى، شۇنداقلا قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم شەكلى. ھالبۇكى، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تاۋار ئىگىلىك ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە رىقابەتنىڭ تاۋار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى رولىنىمۇ ئېتىراپ قىلىش — «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ۋەيران بولۇش قانۇنى» نى يولغا قويۇشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى چۈشىنىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى.

ئىلىمىزدە «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ۋەيران بولۇش قانۇنى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ ۋەيران بولۇش قانۇنى دەپ ئىلىندۇ) ئىلان قىلىنىپ سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، گەرچە بۇ مەسىلە ئۈستىدە سىنتېپ ھىلىق تەتقىقات ۋە مۇھاكىمىلەر ئېلىپ بېرىلمىغان بولسىمۇ، ئىلىمىز نەزەرىيە ساھەسىدىكىلىرىنىڭ ۋە باشقا ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆچلۈك دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىغانىدى. ھەمدە بۇ توغرىدا ئوخشاش بولمىغان كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقتى. بەزىلەر ۋەيران بولۇش تۈزۈمى كاپىتالىستىك جەمئىيەتكە خاس ھادىسە، ئۇنى سوتسىيالىزمدا يولغا قويۇشقا بولمايدۇ دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر بۇ قانۇننى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغاندىلا ئاندىن يولغا قويۇشقا بولىدۇ، ئىلىمىزدە تاۋار ئىگىلىكى تازا تەرەققىي قىلمىدى، شۇڭا ۋەيران بولۇش قانۇنىنى يولغا تېزىشقا بولمايدۇ دەپ قارىدى؛ يەنە بەزىلەر بولسا ۋەيران بولۇش ھادىسىسى تاۋار ئىگىلىكىگە خاس ھادىسە، ئۇ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن تەڭ پەيدا بولغان، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكى، شۇڭا سوتسىيالىزمدا ۋەيران بولۇش قانۇنىنى يولغا قويۇش تامامەن مۇمكىن دەپ ھېسابلىدى. بىز بۇ ماقالىدا ئىلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدا ۋەيران بولۇش قانۇنىنى

يولغا قويۇشنىڭ ئوبيېكتىپ نەزەرىيىۋى ئاساسى ئۇستىدە بەزى قاراشلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمىز.

1. تاۋار ئىگىلىكىنى ۋە رىقابەتنى ئېتىراپ قىلىش «ۋەيران بولۇش قانۇنى» نى يولغا قويۇشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى چۈشىنىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى

«دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ۋەيران بولۇش قانۇنى» نىڭ 1 - ماددىسىدا: «بۇ قانۇن سوتسىيالىستىك پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، ئومۇمىي جەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولغان ھالدا ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىقتىسادىي مەنپەئەت تۈزۈمى ۋە دېموكراتىك باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، ئىگىلىك ئەھۋالىنى ياخشىلاش، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش، ھەقدارلار بىلەن قەرزدارلارنىڭ ھوقۇق مەنپەئەتىنى قوغداش مەقسىتىدە ئىلاھىدە تۈزۈلۈپ چىقىلدى» دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن. ناھايىتى روشەنكى، ئۇنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىنى چۈشىنىشنىڭ ئاچقۇچى ئالدى بىلەن سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ تاۋار ئىگىلىكى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشتا.

سوتسىيالىزم ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكى كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكى ئىگىلىكىگە قارمۇ - قارشى مەيدانغا كېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىنى يوقاتتى. ئەمما تاۋار ئىگىلىكىنى يوقاتقىنى يوق. سوتسىيالىزمنىڭ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكى مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى، تارىخىي تەكى تاۋار ئىگىلىكى ئومۇمەن خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكى بىلەن باغلىنىپ كەلگەن. لېكىن تاۋار ئىگىلىكىنى ھەرگىزمۇ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ مەھسۇلى دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. تاۋار ئىگىلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلسىلا كاپىتالىزم تۈزۈمىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشتەك قاراشلار تۇغرا ئەمەس. سوتسىيالىزم شارائىتىدا تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئىجتىمائىي ئىش تەخسىماتى ۋە ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇستەقىل ئىقتىسادىي مەنپەئەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە بولۇپمۇ مەملىكىتىمىزدە ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى تېخى تازا تەرەققىي قىلمىغان، ئىجتىمائىي بايلىق مول ئەمەس، ئەمگەك ئادەملەرنىڭ بىردەكچى ئېھتىياجىغا ئايلانغىنى يوق، ئۇ يەنىلا تۇرمۇش كەچۈرۈشنىڭ ۋاستىسى، بۇنداق ئەھۋالدا ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش پەقەت تاۋار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. ئەمگەكنى بىۋاستە ئالماشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى باسقۇچىدا ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتى تولمۇ تەكشىسىز

«بىر قىسىم زامانىۋى سانائەت زامانىۋى سەۋىيىدىن نەچچە 10 يىل ھەتتا 100 نەچچە يىل كېيىن قالغان نۇرغۇن سانائەت تارماقلىرى بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ، ئىقتىسادى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بىر قىسىم رايونلار تەرەققىي قىلمىغان كەڭ رايونلار ۋە نۇرغۇن نامرات رايونلار تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ، دۇنياۋى ئىلغار سەۋىيىگە يەتكەن پەن-تېخنىكا ئاز سانىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەھۋال ئومۇمىي پەن-تېخنىكا سەۋىيىسى تۆۋەن، ئاھالىمىزنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن بىرى ساۋاتسىز، چالا ساۋات بولغان ئەھۋال بىلەن تەڭ مەۋجۇت»① بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقتىن، «سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشتا زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى تېخى بەك تۆۋەن، تاۋار ئىگىلىكى بىلەن ئىچكى بازار تازا روناق تاپقىنى يوق، ناتۇرال ئىگىلىك بىلەن يېرىم ناتۇرال ئىگىلىكنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقى تېخى خېلىلا ئېغىر، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈم تېخى كامال تاپقىنى ۋە مۇكەممەللەشمىپ كەتكىنى يوق»② بۇنداق ئەھۋالدا كۆپ خىل ئىگىلىك شەكىللىرى مەۋجۇت بولۇپ، ھەرقايسى ئىگىلىك شەكىللىرى ئوتتۇرىسىدا تاۋار مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولماي مۇمكىن ئەمەس، شۇڭا 1984-يىلى 10-ئايدا، پارتىيە 12-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارىدىمۇ ئېنىق قىلىپ: «تاۋار ئىگىلىكىنى تولۇق راۋاجلاندۇرۇش — ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتەلمەيدىغان باسقۇچى، ئىگىلىكىمىزنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى. تاۋار ئىگىلىكىنى تولۇق راۋاجلاندۇرغاندىلا، ئاندىن ئىگىلىكنى ھەقىقىي تۈردە جانلاندۇرۇپ، كارخانىلارنى ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈپ، ئىگىلىكنى جانلىق باشقۇرۇپ، مۇرەككەپ ۋە ئۆزگىرىشچان ئىجتىمائىي تەلەپلەرگە سەزگۈرلۈك بىلەن ماسلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى بولمىدۇ»③ دەپ كۆرسىتىلگەن.

سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش تەكىتلەنگەنلىكىن رىقابەتنىمۇ تەشەببۇس قىلىشىمىز لازىم، ئەمما بەزى كىشىلەر رىقابەتنى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ مەھسۇلى، كاپىتالىزم ئىقتىسادىغا خاس ھادىسە دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، رىقابەت كاپىتالىزمنىڭ ئالاھىدە ئىقتىسادىي كاتېگورىيىسى ئەمەس، بەلكى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ كاتېگورىيىسى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ مەھسۇلى، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ھەمرىيى. ئۇ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن پەيدا بولغان، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. پارتىيە 12-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3-ئومۇمىي يىغىنىنىڭ قارارىدا سوتسىيالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئورنىنى مۇنداق بايان قىلىپ ئۆتكەن: «ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشتا ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرگە ھۆرمەت قىلىش، ئىقتىسادىي ئۇسۇللارنى قوللىنىش، ئىقتىسادىي ئورگانلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلارنى باشقۇرۇشتىكى رولىنى كۈچەيتىش، ئىقتىسادىي ئۇسۇللارنى ئىشلىتىپ ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش، ئىقتىسادىي ئالاقىلەرنى كۈچەيتىش، ئىقتىسادىي ئالاقىلەرنى كېڭەيتىش، ئىقتىسادىي ئالاقىلەرنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئىقتىسادىي ئالاقىلەرنى ئىزچىلل

بىر ۋاقىتتا: «تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىدا بولىدىكەن مۇقەررەر رىقابەت بولىدۇ» سوتسىيالىستىك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت «ئۇمۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا، دۆلەتنىڭ پىلان ۋە قانۇن-پەرمانلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا، سوتسىيالىستىك زامانىۋىي لاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئوچۇن خىزمەت قىلىش شەرتى ئاستىدا، كارخانىلارنى بازاردا كەڭ ئىستېمالچىلارنىڭ باھاسىنى ۋە تەكشۈرۈشىنى بىۋاسىتە قوبۇل قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، ياخشىلىرىنى ئۇستۇنلۇككە ئىگە قىلىپ، ناچارلىرىنى رەتتىن چىقىرىدۇ. بۇنداق رىقابەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولىدىغان قاماللىرىنى ۋە مونوپولىيىنى بۇزۇشقا، كارخانىلارنىڭ كەمچىلىكلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا ئاشكارىلاپ، كارخانىلارنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ياخشىلايدىغان قىلمىشقا، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ ۋە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق»① دەپ كۆرسىتىلدى.

تارىختىن ئىسپاتلىنىدىكى، مەيلى كاپىتالىستىك جەمئىيەت ياكى سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بولسۇن، ھەممىسى تاۋار ئىگىلىكىنى ۋە رىقابەتنى تولۇق راۋاجلاندۇرۇشقا مۇھتاج. ھەرقانداق بىر مىللەت ياكى دۆلەت تاۋار ئىگىلىكى ۋە رىقابەت ئېكىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنى تولۇق ۋە ئۈزۈل-كېسىل راۋاجلاندۇرمايدىكەن ياكى ئېتىراپ قىلمايدىكەن، مەدەنىيەتلىك مىللەت ياكى مەدەنىيەتلىك دۆلەت قاتارىدىن ئورۇن ئالالمايدۇ.

رىقابەت — تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى قولغا كەلتۈرۈش ئوچۇن ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشتىن ئىبارەت. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ خىل كۈرەش تېخىمۇ كەسكىن ئېلىپ بېرىلىدۇ. كاپىتالىستىك ئىگىلىك — ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىغا ئورنىتىلغاچقا، ئىشلەپچىقىرىشتا ئەركىن رىقابەت كەڭ قانات يايدۇرۇلىدۇ. ھەمدە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. بۇ خىل رىقابەتتە، ئاخىرقى ھېسابتا ھايات-ماماتلىق كۈرىشى ئىلىپ بېرىلىدىغان بولغاچقا، ھەمدە زور مىقداردىكى قەرز پۇلغا ئىگە بولالايدىغان شىركەت ياكى كارخانىلار غەلىبە قىلىدۇ. غەلىبە قىلغان كارخانا ئىگىلىرى ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىنى ئۆزلۇكسىز كۆپەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ رەقىبلىرىنى بويسۇندۇرىدۇ. مەغلۇپ بولغان كاپىتالىستلار ۋەيرانچىلىققا ئۇچرايدۇ. ئومۇملۇقتىن ئالغاندا، كاپىتالىستىك تۈزۈمدە بىر-بىرىنى يوتۇۋېلىش ھادىسىسى داۋاملىق بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ كاپىتالىستىك رىقابەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى. ئېلىمىز سوتسىيالىستىك دۆلەت، ئىلگىرى «سول» چەل لۇشيەنىنىڭ تەسىرىدە تاۋار ئىگىلىكى ۋە رىقابەت مەسىلىسى يۈتۈنلەي ئىنكار قىلىنغانىدى. ئىقتىسادىي

① «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارى» 36 - بەت.

تۆزۈلمە ئىسلاھاتنى باشلاپ-ئاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ بىر قاتار مەسىلىلەر ۋە خاتا كۆز قاراشلار ئىسلاھات ئەمەلىيىتىنى ئارقىلىق تۆزىتىلدى ۋە ئۆزگەرتىلدى. سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا تاۋار ئىگىلىكى ۋە رىقابەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئېتىراپ قىلىنغانلىقىمىز، كارخانىلارنىڭ ۋەيران بولۇش مەسىلىسىنىمۇ توغرا چۈشىنىشكە تۈرتكە بولدى. چۈنكى، كارخانىلار ئىگىلىكىدىكى ۋەيران بولۇش مەسىلىسى ئىقتىسادىي رىقابەتنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنىڭ مەسىلىسى. سوتسىيالىستىك تۈزۈم كاپىتالىستىك تۈزۈمگە قارشى ھالدا ئورنىتىلغانلىقتىن، رىقابەت كاپىتالىستىك رىقابەتكە ئوخشاش ھۆكۈمرانلىق ئاساسىدا، بىر-بىرىنى يوقىتىۋېلىشنى مەقسەت قىلغان شەكىلدە ئېلىپ بېرىلمايدۇ. «قارار» دا سوتسىيالىستىك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇستىدە توختىلىپ، «سوتسىيالىستىك كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئالدى بىلەن ئۆزئارا ھەمكارلىشىش، ئۆزئارا ياردەم بېرىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. لېكىن بۇنداق مۇناسىۋەت رىقابەتنى چەتكە قاقمايدۇ» دېيىلگەن. دېمەك، سوتسىيالىستىك كارخانىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت دۆلەت پىلانى ۋە قانۇن-پەرمانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا، ئۆزئارا تۆپ مەنپەئەت بىرلىكى ئاساسىدا، ئورتاق بېيىشنى مەقسەت قىلىپ ئېلىپ بېرىلمايدۇ.

يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بېرى، دۆلىتىمىزدە قۇرۇلۇۋاتقان ھەر خىل كارخانىلار كۆزۈھى دەل مۇشۇنداق مەقسەت بىرلىكى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. لېكىن بۇ كارخانىلار نىسپىي مۇستەقىل تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى ۋە تىجارەت قىلغۇچى ئورۇن، شۇنىڭدەك ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرىدىغان، پايدا-زىيىنىغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان قانۇنىي شەخس بولغاچقا، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزىنىڭ نىسپىي مۇستەقىل مەنپەئەتى بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن دەرىجىدە رىقابەت يولغا قويۇلىدۇ. رىقابەت داۋاملىدا، ئاز ساندىكى كارخانىلار ئىگىلىك باشقۇرۇشى ياخشى بولماسلىق، خام ئەشيا، ئېنېرگىيە مەنبەسى يېتەرلىك بولماسلىق، قىممەتنى ئىجتىمائىي قىممەتتىدىن يۇقىرى بولۇش مەۋجۇدلۇقى ئېنىقلىنىپ، تارتىپ تەرەققىي قىلىش ئىستىقبالىنى يوقىتىپ ۋەيران بولۇپ شالالىنىپ قالىدۇ، باشقۇرۇش سەۋىيىسى يۇقىرى، سەرپىياتى تۆۋەن، خام-ئەشيا ۋە ئەمگەك سەرپىياتى ئاز بولغان بىر قىسىم كارخانىلار ئەك زور پايدا ئالالايدۇ.

كارخانىلار ۋەيران بولۇش تۆزۈمىنى يولغا قويغاندا، ھەممىنى بىردەك تاياقتا ھەيدەش خاھىشىنى تۈگىتىپ، ناچارلىرىنى شالالاپ ياخشىلىرىنى ئاقلاپ قالغىلى، ياخشىلىرى ئارقىلىق ناچارلىرىنى شالالاپ چىقىرىۋېتىش مۇھتىنى يارىتىلىپ رىقابەتنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كارخانىلارنى ئۈنۈملۈك كۆچلەرنى قىزىقتۇرۇپ، تېخنىكا يېڭىلاشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، رىقابەتنى ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا، كارخانا مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەرەققىي

تۆۋەنلەيدۇ، سۈپىتى ئۆسىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كارخانىلارنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئىشقا سالغىلى، ئوبوروتنى جانلاندۇرغىلى بولىدۇ. ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى يېخشى ئايلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

2. ۋەيران بولۇش قانۇنى قىممەت قانۇنىيىتى رولىنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم شەكلى

ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر چوقۇم ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك. ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇش ۋە رول ئويناش دائىرىسىدىن ئۈزۈلۈپ چىقىش مۇمكىن. بىرىنچى تۈردىكىسى، بارلىق ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھادىسىلەرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان قانۇنىيەت، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى چوقۇم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن كېلىش قانۇنىيىتى. ئىككىنچى تۈردىكىسى، مەلۇم ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىنىڭ ئۆزىگىلا ئۇيغۇن كېلىدىغان قانۇنىيەت، مەسىلەن، ئەمگەكنىڭ قارابۇ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتى. ئۈچىنچى تۈردىكىسى، بىرنەچچە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان قانۇنىيەت، مەسىلەن، قىممەت قانۇنىيىتى.

قىممەت قانۇنىيىتى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولىدۇ، شۇڭا، ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويناش شەكلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بىراق قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى يەنى بىرلىك تاۋارغا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى تاۋارنىڭ قىممىتىنى بەلگىلىشى ئۆزگەرمەيدۇ. قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسىي تەلىپى تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ پايدىسىمۇ، زىيىنىمۇ، غەلىبىسىمۇ، مەغلۇبىيىتىمۇ بولۇشىنى بەلگىلىگەن، ئەمگەك سەرپىياتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىدىن تۆۋەن، مەھسۇلاتنى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كەلگەنلىرى تېخىمۇ كۆپ كىرىمگە ئىگە بولۇپ، بىر قىسمى ياخشى تەرەققىي قىلالايدۇ؛ ئەمگەك سەرپىياتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىدىن يۇقىرى، مەھسۇلاتنى بازار ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كەلمىگەنلىرىنىڭ كىرىمى تۆۋەن، ھەتتا ئېغىر زىيان تارتىپ ۋەيران بولۇشى مۇقەررەر. قالاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ۋەيران بولۇپ شاللىنىپ قېلىشى، ئىلغارلارنىڭ غەلىبە قىلىپ گۈللىنىشى قىممەت قانۇنىيىتى رولىنىڭ مۇھىم شەكلى. ئەگەر بىز يەنىلا ئىلگىرىكىدەك ۋەيران بولۇشنى يوشۇرۇپ، زىيان تارتقان كارخانىلارغا دۆلەت مالىيىدىن قوشۇمچە ياردەم پۇلى بېرىش ياكى بىرلەشتۈرۈۋېتىش، ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش

قاتارلىق شەكىللەرنى بىلەن ئىلغارلار ياراتقان ماددىي بايلىقلار بىەدىلىگە قالاقلارنى ساقلاپ قالماقچى بولىدىكەنمىز، ئىلغارلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى بوغۇش بىلەنلا قالماي، قالاقلارغا بولغان بېسىمنى يوقىتىمىزىدە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ جازاسىغا ئۇچرايمىز. بىز بۇنىڭ زىيىنىنى ئاز تارتمىدۇق، بۇ ھەممەيلەنگەن ئېنىق بولغان پاكىت.

تاۋار ئالماشتۇرۇش نۇقتىسىدىن قارايدىغان بولساق، قىممەت قانۇنىيىتى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىدۇر. تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدا، ئوخشاش بولمىغان تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي قەرز مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ئەگەر كارخانىلار ئېغىر زىيان تارتسىپ، قەرەلى توشقان قەرزلىرىنى قايتۇرالمىسا، ئۇ ھالدا ۋەيران بولۇش قانۇنى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىپ، قەرزنى قايتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىلىنمايدىكەن، سوتسىيالىستىك مەبلەغ ئوبوروتى ۋە پۇل ئوبوروتىنىڭ نورمال ئايلىنىشىغا تەسىر يېتىپ، سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تەرتىپى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ.

3. ۋەيران بولۇش قانۇنىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشىدۇر.

تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدا ئوخشاش بولمىغان تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مۇستەقىل ئىقتىسادىي مەنپەئىتى بولۇپ، بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ ھەقسىز ئەمگەك قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇلار پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ماددىي مەنپەئىتى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى، تىجارەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ھەمدە بازار ئەھۋالىغا ئۆيغۇنلىشىپ، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار بەدەلسىز ماددىي بايلىققا ئېرىشەلمەيدۇ، ئۇنداق بولمايدىكەن، جاپا-مۇشەققەتلىك ئەمگەكنىڭ زۆرۈرىيىتى بولمايدۇ، كىشىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئىتى پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارەت پائالىيىتىگە تايىنىپلا قولغا كېلىدۇ. ھەرقانداق كوللېكتىپ ۋە ئادەم ئەڭ ئاساسلىقى ئۆزىنىڭ ئەمگەك مېۋىسىگە تايىنىپ مەۋجۇت بولىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. ئەگەر بىز ئىلگىرىكىدەك ماددىي مەنپەئەتنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ، «چوڭ قازانىڭ تامىقى» نى يەۋېرىشنى تەكىتلەيدىكەنمىز، كىشىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ، ھەممە كىشىنىڭ ئورتاق تامراتىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىمىزىدە، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ. ۋەيران بولۇش قانۇنى ماددىي مەنپەئەت پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتى. كارخانىلار بىلەن كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتتە، ئەگەر قەرزدار سۈپىتىدىكى بىر تەرەپ ھەقدار سۈپىتىدىكى ئىككىنچى

بىر ئەرەپكە قەرەلى توشقان قەرزلىرىنى قايتۇرالمىسا، ئۇ ھالدا ھەقدارنىڭ مال-مۈلكى ھەقسىز ئىگىلىۋېلىنغان بولىدۇ، بۇ ماھىيەتتە ماددىي ئەنىپەئەت پىرىنسىپىغا خىلاپ بولۇپ، ۋەيران بولۇش تۈزۈمى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىشقا مۇھتاج بولىدۇ. قەرزدار قەرزنى قايتۇرالمىسا ئۇنىڭ مال-مۈلكىنى ئېنىقلاپ، قەرز ھېسابىدا قايتۇرۇشنىڭ مۇۋاپىق تەرتىپىنى ئورنىتىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، ئىقتىسادنىڭ نورمال ئايلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

4. ۋەيران بولۇش قانۇنى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ مۇقەررەر تەلىپى.

ئېلىمىزدە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغاندىن بۇيان، كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش مىخانىزمى ياخشىلاندى، كارخانىلار مۇستەقىل ھېسابات ئېلىپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىش - تىجارەت پائالىيىتىگە ۋە پايدا-زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش يولىغا قاراپ ماڭدى، پايدا-زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش پرىنسىپى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا ئاساسىي جەھەتتىن ئورنىتىلدى. بۇ، مەسئۇلىيەت بىلەن مەنپەئەتنى ئايرىۋېتىدىغان، ئۇنىۋېرسال ھېسابلاشمای بىر تۈتاش كېرىم قىلىپ، بىر تۈتاش چىقىم قىلىدىغان، پايدا-زىيانىنى ئورتاق ئۈستىگە ئالىدىغان، ھوقۇقنى يۇقىرى دەرىجىدە مەركەزلەشتۈرۈۋالىدىغان، قىلچىمۇ ھاياتىي كۈچى يوق ئىقتىسادىي تۈزۈلمىگە قارىتا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغانلىقىنىڭ كۆرسىتىدۇ. ئىگىلىك پائالىيىتىگە پۈتۈنلەي مەسئۇل بولۇشنىڭ ئۆزى ئېغىر زىيان كۆرۈلۈپ، تاقىلىپ قېلىشتىن ئىبارەت ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەتنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشتىكى ئەزالىشىلەر ۋەيران بولۇش قانۇنىنى يولغا قويۇشنىڭ تەخىرسىزلىكىنى بەلگىلىگەن. بىقىنقى يىللاردىن بۇيان يۇرگۈزۈلۈۋاتقان كارخانىلارنى كۆتۈرە بېرىش، ئىجارىگە بېرىش، پاي قوشۇشنى سىناق قىلىش، ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئايرىش ھەققىدىكى ئىسلاھات نەزەرىيىلىرى ۋە ئەمەلىيەتى يۇقىرىقىلارنى نەزەردە ئېلىپ ئېيتقاندا ئىچكى جەھەتتىن ئىسپاتلىسا، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى قانۇنى»نىڭ ئېلان قىلىنىپ، كارخانىلارنىڭ ھوقۇقىنى مەنپەئەتنى ۋە مەسئۇلىيىتىنىڭ قانۇنىي يول بىلەن بىكىتىلىشى ۋەيران بولۇش قانۇنىنى قانۇنىي شەرت-شارائىت بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەمما كارخانىلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش سالاھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتساق، كارخانىلارنىڭ ۋەزىپىسى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى قانۇنى» نىڭ 3-ماددىسىدا: «دۆلەت پىلانى ۋە بازار ئېھتىياجىغا قاراپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، بايلىق يارىتىش، جۇغلان

دۆلىتىمىز مەمۇرىي ئىشلار قانۇنىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا

تۇرسۇنىياز ساۋۇر

قىسقىچە مەزمۇنى: مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى — دۆلەتنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇشقا دائىر قانۇن - نىزاملىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. دۆلىتىمىزنىڭ مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدىكى تايانچ بازىلارنىڭ قانۇنلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن ئىشلەپ چىقىلغان قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. يېڭى ئاساسىي قانۇن مەمۇرىي ئىشلار قانۇنىي قۇرۇلۇشىنىڭ مۇستەھكەم قانۇنى ئاساس ۋە قانۇنچىلىق بىرىنسىپى بىلەن تەمىن ئەتتى.

مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى — دۆلەتنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇشىغا دائىر بارلىق قانۇن-نىزام تەمىر پەرمان، قارار - بۇيرۇق قاتارلىق قانۇنىي ھۆججەتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئۇ دۆلەت مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ تەشكىللى، خىزمەت ۋەزىپىسى ۋە

مىنى كۆپەيتىش، جەمئىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بارىدىغان ماددىي ۋەمەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش» دەپ كۆرسىتىلگەن. ئەگەر كارخانىلار بىرىنىڭ ئەكسىچە، ئەمگەك سەرپىياتى يۇقىرى بولۇش، باشقۇرۇشى ياخشى بولماسلىق سەۋەبلىك ئېغىر زىيان تارتسا، جەمئىيەتنىڭ بايلىقىنى خوراتسا، قائىدە بويىچە ئۇ ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش سالاھىيىتىنى يوقىتىپ ۋەيران بولىدۇ. بۇ نۇقتىدىمۇ ۋەيران بولۇش قانۇنىنى يولغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلىكى ئىسپاتلىنىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ۋەيران بولۇش قانۇنى سوتسىيالىزمنىڭ ئۆزىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىقتىسادىي ھادىسىلەر، ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى. ئۇنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى ئالاھىدىلىكلەر بەلگىلىگەن. شۇڭا، ئۇ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدىكى ئاتلاپ ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدىغان بىر قەدەمدۇر.

هوقوق دائىرىسىگە مۇناسىۋەتلىك قانۇنىي ھۆججەتلەرنى، دۆلەت مەمۇرىي ئورگان لىرىدىكى خىزمەتچى خادىملارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش، نازارەت قىلىش، خىزمەتتىن چەكىندۈرۈش ۋە يىنسىيىگە چىقىرىش، مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇشقا دائىر پائالىيەت پىرىنسىپى، خىزمەت شەكلى، ئۇسۇلى ۋە تەرتىپى جەھەتلەردىكى قانۇنىي ھۆججەتلەرنى، دۆلەت مەمۇرىي ئورگانلىرى ۋە باشقا دۆلەت ئورگانلىرى، كارخانا - كەسىپىي ئورگانلار، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ۋە پۇقرالارنىڭ ھوقۇق - مەجبۇرىيىتىگە ئائىت مەمۇرىي قانۇنى - قائىدىلەر قاتارلىق كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەمۇرىي ئىشلار قانۇنىجۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان. ئۇ گومىنداڭنىڭ كونا ئەكسىيەتچى قانۇن - تۈزۈملىرىنى بىكار قىلىش ئاساسىدا، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن بارلىققا كەلگەن يېڭى تىپتىكى مەمۇرىي ئىشلار قانۇنىدۇر. ئۇ سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ خەلق دېموكراتىيەسى - دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەت تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەش، سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى قوغداش، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ كۈچلۈك قۇرالى.

دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە ئىنقىلابىي بازىلاردا تىكلەنگەن قانۇنلارنىڭ راۋاجلاندۇرۇشى. 1928 - يىلى جىڭ گاڭشەن ئىنقىلابىي بازىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگىشىپ، كەڭ ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان يېڭى دېموكراتىك مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ھۆججەتلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. 1931 - يىلى جىياڭشى تۆلكىسىنىڭ رۇيجىن دېگەن يېرىدە تۇنجى مەركىزىي سوۋېتلار ھاكىمىيىتى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ دۆلەتنىڭ مەمۇرىي پائالىيەتلىرىدىكى ئائىت مەمۇرىي قانۇنىنى ۋە نىزاملارنى ئارقا - ئارقىدىن تۈزگەن. ئەينى ۋاقىتتىدا ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت ئۇرۇش مۇھىتى ئىچىدە تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، سوۋېتلار ھاكىمىيىتى ھاكىمىيەتنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى، دۆلەتنىڭ مەمۇرىي خىزمەتچى خادىملىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش، ئۇلارنى مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش شۇنىڭدەك ئارمىيە بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋىتى، دېپلوماتىيە، خەلق ئىشلىرى، جامائەت خەۋپسىزلىكى، ئەدلىيە مەمۇرىيىتى، يەر مەسىلىسى، مالىيە - ئىقتىسادى، مەدەنىيەت - مائارىپ قاتارلىقلارغا ئائىت مەمۇرىي قانۇن ۋە نىزاملارنى تۈزۈشكە ئەستايىدىل ئەھمىيەت بەرگەن. تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئەشۇ مەزگىللەردە ئېلان قىلىنغان قانۇن - نىزاملار ئۇچ مىڭ ئۇچ يۈز پارچىدىن ئېشىپ كەتكەن. قانۇنىي ھۆججەتلەر

كېيىنكى دەۋردە دۆلىتىمىزنىڭ مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن مول ئىجابىي تەجرىبىلەرنى توپلاپ بەردى.

1. بىزنىڭ مەمۇرىي ئىشلار قانۇنىمىز جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بارلىققا كەلگەن، ئۇ كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

خەلق ئىنقىلابى ھاكىمىيىتى تۈزگەن مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ۋە نىزاملار جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىنقىلاپ قۇرالىدىن پايدىلىنىپ، گومىنداڭنىڭ كونا، ئەكسىيەتچىل قانۇن - تۈزۈملىرىنى پاچاقلاپ تاشلاش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئىزچىل لاشتۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئۆزىنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى قىلغان. ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن سىياسەتلىرىنىڭ مەزمۇنىنىڭ ئۆزگۈرۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئۆزگۈرۈپ بارغان. 1928 - يىلى 6 - ئايدا مۇسكۇادا ئۆتكۈزۈلگەن پارتىيىنىڭ 6 - قۇرۇلتىيىنىڭ قارارىدا: قىزىل ھاكىمىيەت «پارتىيىنىڭ كۆرسەتمىلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا شەرتسىز كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك» دەپ كۆرسىتىلگەن. پارتىيىنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىگە جۇملىدىن قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىغا بولغان رەھبەرلىكى ئاساسەن سىياسەت، فاڭجېن جەھەتتىكى رەھبەرلىكىدىن ئىبارەت، پارتىيىنىڭ تۈرلۈك لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى قانۇن چىقىرىش شەكلى ئارقىلىق قانۇنلاشتۇرۇلۇدۇ، ۋە ماددىلاشتۇرۇلىدۇ. شۇ ئارقىلىق جەمئىيەت رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك قانۇنىي نۇرۇغا ئىگە قىلىنىدۇ. مەسىلەن، 2 - قېتىملىق ئىنچىكە ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدىكى يەر قانۇنى، يەر تەكشۈرۈش ھەرىكىتى قانۇنى قاتارلىقلار ئەينى ۋاقىتتىكى پارتىيىنىڭ يەر سىياسىتىنىڭ كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى، قانۇنلاشتۇرۇلۇشى ئىدى؛ ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى تۈپ زىددىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بولغانلىقىدىن، پارتىيىنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى لۇشەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنىڭ مەزمۇنىدىمۇ ۋەزىيەت تەرەققىياتىغا ئاساسەن مەلۇم ئۆزگۈرۈش بولدى. بۇ ئەينى ۋاقىتدا تۈزۈپ ئېلان قىلىنغان مەمۇرىي قانۇن ۋە نىزاملاردىمۇ تولۇق ئەكس ئەتتى. 1941 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ماۋزېدۇڭنىڭ «شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونىنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پىروگراممىسى» دا «كىيىمپارتىيە ئەزاسى مەلۇم بىر مەمۇرىي ئورگاننىڭ ئاساسلىق خادىملىقىغا سايلانغاندا، بۇ ئورگاندىكى خىزمەتچى خادىملارنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنىڭ پارتىيە سىرتىدىكى زاتلاردىن بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن، بۇ ماھىيەتتە يېڭى تارىخىي شارائىتتا پارتىيىنىڭ بىرلىكسەپ سىياسىتىنىڭ كونكرېتلاشتۇرۇلۇشى، قانۇنلاشتۇرۇلۇشى ئىدى.

2 . بىزنىڭ مەمۇرىي ئىشلار قانۇنىمىز خەلق ئىنقىلابى كۇرىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ يەكۈنى، بارلىق هوقۇقنىڭ خەلقتە مەنسۇپ بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردىكى خەلق هاكىمىيىتى خېلى بۇرۇنلا خەلق ئاممىسىنىڭ دېموكراتىك سايلام هوقۇقى، دۆلەتنى باشقۇرۇش هوقۇقى قاتارلىقلار ئۈستىدە ئۇرغۇنلىغان ئىسىل، ئىلغار پىرىنسىپلارنى بەلگىلىگەن. مەسىلەن، 1934 - يىلىدىكى «جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇن پىروگراممىسى» ۋە «جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي سوۋېتىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» قاتارلىقلاردا خەلق دېموكراتىك سايلام ئارقىلىق هەر دەرىجىلىك ۋەكىللەر يىغىنىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، بۇلار خەلقتە ۋاكالىتەن هاكىمىيەت هوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان ئورگانلاردۇر، هەر دەرىجىلىك ۋەكىللەر يىغىنى هەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورگانلارنى سايلام ئارقىلىق تەشكىللەپ، هاكىمىيەت ئورگانلىرىنىڭ قارارلىرى ۋە ئىرادىسىنى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل قىلىدۇ، بۇ مەسئۇل ئورگانلار ئۆزىنى تەشكىللىگەن هاكىمىيەت ئورگانلىرى ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ، قەرەللىك هالدا ئۇنىڭغا ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات بېرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىدۇ، مەمۇرىي ئورگانلاردىكى خىزمەتچى خادىملار پەقەت خەلقنىڭ چاكارلىرىدۇر، دېگەن پىرىنسىپلار بەلگىلەنگەن. خەلق ئىنقىلابى هاكىمىيىتىنىڭ ئاممىۋى ئاساسىنى كېڭەيتىش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، پارتىيىمىز ۋە خەلق هاكىمىيىتىمىز يەنە كەڭ خەلق ئاممىسىنى ئاساسىي قاتلام هاكىمىيەت ئورگانلىرىغا قاتنىشىشقا كەڭ كۆلەمدە جەلىپ قىلغان. مەسىلەن، 1931 - يىلى 11 - ئايدا ئېلان قىلىنغان «يەرلىك سوۋېت هۆكۈمەتلىرىنىڭ ۋاقتىلىق يولغا قويۇلىدىغان تەشكىلىي نىزامى» دا يېزىلىق سوۋېتلار سايلىغۇچىلار تەرىپىدىن بىۋاستە سايلىنىدۇ، سوۋېت ۋەكىللىرى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمايدۇ، بىراق ئۇلار يېزىلىق سوۋېتىنىڭ خىزمىتىنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسىمۇ بولىشى كېرەك، يېزىلىق سوۋېتلاردا تەسىس قىلىنغان كوممىتېتلار بىر قىسىم ئاكتىپلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز پائالىيىتىگە قاتناشتۇرۇشى كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن.

3 . بىزنىڭ مەمۇرىي ئىشلار قانۇنىمىز باشتىلا پارتىيە كومىتېتىنىڭ ئىنچام، ئىختىساتچىل بولۇش پىرىنسىپىنى ئۆزىگە ئۇلىغا قىلغان بولۇپ، ئۇ دۆلەت ئورگانلىرىنى ئىنچام، ئىختىساتچىل قىلىپ قۇرۇپ چىقىش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرىدۇ.

ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردىكى خەلق هاكىمىيىتى بارلىققا كەلگەندىن باشلاپلا ئۆزىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ۋە قانۇنچىلىق پائالىيىتىدە پارتىيە كومىتېتىنىڭ ئىنچام، ئىختىساتچىل بولۇش پىرىنسىپىنى ئۆزىگە ئۇلىغا قىلىپ كەلگەن. ئۇ ئېلان قىلغان قانۇن هۆججەتلەردە ئاپپاراتلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى، خادىملارنىڭ

شتاتسى ۋە خىزمەت خىراجىتى قاتارلىقلارغا نىسبەتەن بىر يۈرۈش كەسكىن تەلەپ-لەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن: 1931 - يىلى 11 - ئايدا ئىلان قىلىنغان «يەرلىك سوۋېت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ۋاقتىلىق يولغا قويۇلىدىغان تەشكىلىي نىزامى» دا يېزىلىق سوۋېتنىڭ شتاتى ئوچ كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ، تەۋەسىدە بىر ئولۇم تەسىس قىلىنمايدۇ. شەھەرلىك سوۋېتنىڭ شتاتى 19 ئادەم، رايونلۇق سوۋېتنىڭ 15 ئادەم، ناھىيىلىك سوۋېتنىڭ شتاتى 25 ئادەم، ئولكىلىك سوۋېتنىڭ شتاتى 90 ئادەم بولىدۇ، دەپ تەپسىلىي بەلگىلىمە چىقىرىلغان. ئوندىن باشقا بۇ سوۋېتلارنىڭ قارمىقىدىكى ئاپپاراتلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە خىزمەت ھوقۇق دائىرىسى ئوستىدىمۇ ئېنىق بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان. يايون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، پارتىيىمىز ۋە خەلق ھاكىمىيىتىمىز ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىنتايىن قىيىن شارائىتتا تۇرغانلىقى ئوچۇن، ھۆكۈمەت خىزمەتچى خادىملىرىغا مائاش تارقىتىلىشى، نورمىلىق تەمىنلەش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، شۇنىڭدەك بۇ ھەقتە مەمۇرىي قانۇن شەكلى ئىلگىرىلىگەن كەسكىن، تەپسىلىي بەلگىلىمە چىقىرىلغان، مەسىلەن، ھۆكۈمەت خىزمەتچىسىنىڭ ئايلىق تۇرمۇش تەمىناتى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا ئاددىي ئىشچىنىڭ بىر ئايلىق ئىش ھەققى سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك، چىگرا رايونىنىڭ مەمۇرىي رەھبىرىنىڭ تۇرمۇش راسخودى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا ئايدا بەش يۈەندىن ئېشىپ كەتمەسلىك، ناھىيە ھاكىمىرىنىڭ ئايلىق تۇرمۇش پۇلى ئىككى يېرىم يۈەندىن ئېشىپ كەتمەسلىك، ھەر بىر خىزمەتچى خادىمنىڭ كوندىلىك ئاشلىق نورمىسى بىر جىڭ تۆت سەردىن، سەي راسخودى 4 فۇنكىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك، ناھىيە دەرىجىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئايلىق خىراجىتى 30 يۈەندىن ئېشىپ كەتمەسلىك ۋە باشقىلار.

دۆلىتىمىزنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلىرىدا ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسىمۇ ئوخشاش بولمىدى. مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ئىنقىلاپ ئوچۇن خىزمەت قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ مەزمۇنىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئۆزگىرىپ تۇردى. ئالدىنقى بىر تارىخىي باسقۇچتا رول ئويناغان مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى، ئىنقىلاب ۋەزىپىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، قىسمەن پىرىنسىپلارغا ۋاز بىلدۈرۈپ قىلىنغاندىن باشقا، ئاساسەن يېڭىدىن تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. ئۇلار قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئىنقىلابنىڭ غەلبىسىنى قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە غەلبىنى مۇستەھكەملەش - تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتە مۇھىم رول ئويناندى، شۇنىڭدەك يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى شەكىللەنگەنگە بەرىبار قىلىش ئوچۇن مول تەجرىبىلەر توپلاپ بەردى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك مەمۇرىي قانۇن قۇرۇلۇشىغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەردى،

جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان سوتسىيالىستىك مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر ئىجابىي خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. تۇلۇقسىز مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن باشلاپ ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان قانۇن - نىزاملار ئىچىدە مەمۇرىي باشقۇرۇشقا ئائىت قانۇن - نىزاملار تەخمىنەن 80% دىن ئارتۇقىنى ئىگىلەيدۇ.

ئەمدىكى شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، يېقىنقى جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك مەمۇرىي ئىشلار قانۇن قۇرۇلۇشى خۇددى باشقا ساھەلەرگە ئوخشاش بىر ئەگرى - توقاي جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى. 1949 - يىلىدىن 1956 - يىلىغىچە بولغان دەۋر دۆلىتىمىزنىڭ يېڭى دەۋرگا تەزمىدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشتىن ئىبارەت ئۆتكۈنچى دەۋرى بولدى، مۇشۇ مەزگىلدىكى پارتىيەنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىدە سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلدى. شۇڭا بۇ مەزگىل دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى قۇرۇلۇشىنىڭ ساغلام راۋاجلانغان، گۈللەنگەن دەۋر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پارتىيە ۋە دۆلەت يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدىن قالغان ۋەزىپىلەرنى داۋاملىق ئورۇنلاش، ئۇرۇش جاراھىتىنى ساقايتىپ، ئىگىلىكنى ئىمكان قەدەر تېزراق ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن پۈختا ئاساس سېلىش ئۈچۈن، ۋاقىتلىق ئاساسىدىي قانۇن رولىنى ئويناۋاتقان «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى» غا ئاساسەن، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدىكى ئىلغار ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ، بىرمۇنچە مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ۋە نىزاملارنى تۈزۈپ ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى زۆرۈر قانۇن - نىزاملار تا يېقىنغىچە ھەتتا بۈگۈنگىچە ئۈزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلدى. بۇ مەزگىلدە تۈزۈپ ئېلان قىلىنغان مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ۋە نىزاملاردىن «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى»، «مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ھەرقايسى ئورگانلارنىڭ تەشكىلىي قائىدىسى»، ھەرقايسى چوڭ مەمۇرىي رايون، ئۆلكە، شەھەر، ناھىيە، رايون ۋە يېزا (مەمۇرىي كەنت) لىق ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تەشكىلىي پرىنسىپى، «مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ خىزمەتچى خادىملارنى ۋەزىپىگە تەينىلەش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق يولغا قويۇلىدىغان چارىسى» قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن باشقا يەنە جامائەت خەۋپسىزلىكى، مالىيە - ئىقتىسات، مەدەنىيەت - مائارىپ، پەن - تېخنىكا، تەبىئەتنى قوغداش، سەھىيە، كادىرلار ئىشلىرى، تەپتىشلىك قاتارلىقلارغا ئائىت زور مىقداردىكى مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ۋە نىزاملارمۇ ئېلان قىلىنىدى. 1954 - يىلى 1 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» قاتارلىق مۇھىم قانۇن - نىزاملار

ماقۇللانىدى. شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشى بىرگە بىر تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويىدى، مەمۇرىي ئىشلارقانۇنى چىقىرىش ئىشىمۇ يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندى ۋە مۇكەممەللەشتى.

لېكىن، دۆلىتىمىزنىڭ بۇ مەزگىلدىكى سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى جۈملىدىن سوتسىيالىستىك مەمۇرى ئىشلار قانۇن قۇرۇلۇشىنى تەتقىق قىلغاندا دىققەت قىلمىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئەينى ۋاقتىدا ئىلان قىلىنغان تۈرلۈك قانۇن-نىزاملارنىڭ كۆپىنچىسى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان ياكى ۋاقتلىق بولغا قويۇلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇنى يولغا قويغاندىن كېيىن، نەجرىبە ساۋاقلارنى ۋاقتىدا يەكۈنلەش، ئۇنى يەنىمۇ تولۇقلاش، تەكشەش زۆرۈر ئىدى، ئەمما كېيىنكى يىللاردا تەدرىجى ھالدا ئۇلۇك ھالدىكى مەركەزلەشتۈرۈش، پىتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى «سول» چىللىق تۇپەيلىدىن، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش، سىناق تەرىقىسىدە ياكى ۋاقتلىق يولغا قويۇلۇۋاتقان قانۇن - نىزاملارنى ۋاقتىدا تولۇقلاش، تەكشەش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ھەدىسىلا «نامى ئۇلۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق»، ئەمەلىيەتتىن ھالقىپ كەتكەن بۈيرۇقلار، پرىنسىپلار ھەددىدىن ئارتۇق تەكىتلىنىپ كەتتى، يېڭىدىن تۈزۈلگەن بەزى مەمۇرىي قانۇن ۋە نىزاملارمۇ مەزمۇن جەھەتتە تومتاق، قوپال، ئوبيېكىپ ئەمەلىيەتكە ماس كەلمەيدىغان پرىنسىپلار كۆپ بولغاچقا، ئوبيېكتىپ ۋەزىيەتكە ماسلىشالمىدى. نەتىجىدە مەمۇرىي ئاپپاراتلار قاتمۇ - قات بولۇپ كېتىش، خىزمەت ئۈنۈمى تۆۋەنلەپ كېتىش-تەك يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا بىۋاستە سەۋەپ بولدى.

1957 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە دۆلىتىمىز يەنە بىرقىسىم مۇھىم مەمۇرى ئىشلار قانۇنى ۋەنىزاملارنى تۈزۈپ ئېلان قىلدى، مەسىلەن: «گوۋۇيۈەنىڭ دۆلەت خىزمەتچى خادىملىرىنى مۇكاپاتلاش - جازالاش توغرىسىدىكى ۋاقتلىق بەلگىلىمىسى» «ئامانلىق ساقلاش ئىشلىرى بويىچە ياشقۇرۇش، جازالاش نىزامى»، «ئورمانلارنى مۇھاپىزەت قىلىش نىزامى» قاتارلىقلار. ئەمما 1956 - يىلى دۆلىتىمىزدە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلانغان، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش دەۋرىدىن ئىبارەت يېڭىچە دەۋر يېتىپ كەلگەن بولغاچقا، بىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىمىز جۈملىدىن مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى قۇرۇلۇشىمىزمۇ يېڭى بىر تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرۈلىشى كېرەك ئىدى. بىراق بىزنىڭ سوتسىيالىزم جەمئىيىتى ۋە سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىز كەمچىل، نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ئىزدىنىشىمىز يېتەرسىز بولغاچقا، قىسمەن دائىرىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋەزىيىتىنى پۈتكۈل جەمئىيەتكە كېڭەيتىۋەتتۇق، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، تۈپ مەۋقەنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازات قىلىش،

ۇ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىدۇرۇش، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە ئىش كۆرۈش، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ كۈنسايىن ئۆسۈۋاتقان ماددىي مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا قارىتىلىدۇق؛ سوتسىيالزم جەمئىيىتىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىكلىكى، مۇرەككەپلىكى، ۋە كۆپ قاتلاملىقىنى تونۇپ يېتەلىمىدۇق. نەتىجىدە جۇڭگودا ئەمدى «كوممۇنىزم يەرلىقتىكى ئىش ئەمەس» دەپ قاراپ، قىسقا مۇددەت ئىچىدىلا كوممۇنىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇپ بولماقچى بولدۇق، بەزىجايلار ھەتتا ئۆز رايونىنى ئۇچ يىل ياكى بەش يىل ئىچىدە «كوممۇنىزم رايونى» قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى قارار قىلىشتى. بۇ تەبىئىي ھالدا يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى ئېغىر «سول» چىل خاھىشىنىڭ يەنمۇ يامراپ كېتىشكە شارائىت ھازىرلاپ بەردى، ئاقىۋەت سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، پەقەت پارتىيەنىڭ سىياسىي رەھبەرلىكىلا تەكىتلىنىپ، دۆلەت ئاپپاراتلىرىنىڭ فونكتسىيەسىگە يېتەرلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىلمىدى، پارتىيەنىڭ لۇشيەن، فاكجېن، سىياسەتلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا قانۇنلاشتۇرۇش، كونكرېتلاشتۇرۇش مۇمكىن بولمىدى، پارتىيە تەشكىلاتلىرى بىلەن ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ھوقۇق - مەجبۇرىيەت دائىرىسى ئارىلىشىپ كەتتى، دۆلەتنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى قۇرۇلمىسىمۇ بىرئىزدا توختاپ قالدى، دەسلەپكى مەزگىلدە ئىگە بولغان تەجرىبىلەر خۇلاسىلانمىدى ۋە رەتلەنمىدى. مەسىلەن، 1956 - يىلى گۇۋۇيۈەن قانۇن - تۈزۈم ئىدارىسى مەمۇرىي باشقۇرۇشقا ئائىت قانۇن - نىزاملارنى رەتلەش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش مۇمكىن بولمىدى. تېخىمۇ ئېغىرى شۇكى 1962 - يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قانۇن نىزاملار توپلىمى» نەشىردىن توختىتىلدى، 1966 - يىلى 6 - ئايدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گۇۋۇيۈەنىنىڭ ئاخباراتى» نەشىردىن توختىتىلدى. بەزى مۇھىم سىياسىي قانۇن ئورگانلىرى مەسىلەن، تەپتىش مىنىستىرلىكى، ئەدلىيە مىنىستىرلىكى، گۇۋۇيۈەن قانۇن - تۈزۈم ئىدارىسى قاتارلىقلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان 10 يىل سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم لىن بىياۋ، «4 كىشىلىك گورۇھ» تەرىپىدىن خالىغانچە ئاياق - ئاستى قىلىنغان 10 يىل بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پارتىيىگە قارشى تۇرۇپ، ھوقۇق تارتىۋېلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئالدىنقى مەزگىلدىكى يۇقۇلاردىن پايدىلىنىپ، «جاماائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش ۋە سوت مەھكىمىلىرىنى پاچاقلاپ تاشلاش»، «شيۇجېڭجۇيىغا قارشى تۇرۇش» تىن ئىبارەت تەتۈر شوئار ئاستىدا، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە بىلەن سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈمىنىڭ مۇناسىۋىتىنى خالىغانچە قالايمىقانلاشتۇرۇپ، سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈمىنى دەھشەتلىك تۈردە دەپسەندە قىلدى. دۆلەت تۈرمۇشىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئاساسلىنىدىغان قانۇن

بولماسلىق، قانۇن بويىچە ئىشلەيدىغان كارى بولماسلىقتەك ناچار ئىللىەت ئەۋجىگە چىققانى، قانۇنشۇناسلىق ساھەسى «چەكلەنگەن»، «سىرلىق» رايونغا ئايلىنىپ قالدى، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەمۇرىي ئىشلار قانۇنچىلىق ئىشىدىن ئېغىز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن بولمىدى.

1976 - يىلدىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى ئېغىر «سول»چىل ئىدىيىنىڭ خاتىمە بېرىلىپ، ۋەزىيەت ئوڭشالدى، پارتىيە ۋە دۆلەت قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىۋىگە قويدى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەمۇرىي خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ئاخباراتى»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قانۇن - نىزاملار توپلىمى» قاتارلىقلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئەدلىيە مىنىستىرلىكى، تەپتىش مىنىستىرلىكى ۋە گوۋۇيۈەن قانۇن - تۈزۈم ئىدارىسى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. تۆلۈقسىز ماتېرىيال - لارغا ئاساسلانغاندا، پەقەت، 1977 - يىلدىن 1986 - يىلغىچىلىك بولغان قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە تۈزۈپ ئېلان قىلىنغان مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ۋە نىزاملار ئالدىنقى 30 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئېلان قىلىنغان مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ۋە نىزاملارنىڭ ئومۇمىي سانىدىن ئېشىپ كەتكەن. تېخىمۇ خوشالىنارلىقى شۇكى، 1982 - يىلدىكى يېڭى ئاساسىي قانۇن دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى جۇملىدىن مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى قۇرۇلىشىنى مۇستەھكەم قانۇنىي ئاساس ۋەقانۇنچىلىق پىرىنسىپى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئۇنىڭدا دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى قۇرۇلۇشىنىڭ قانۇنىي مەنبەسى توغرىسىدا ئىنىق بەلگىلىمە چىقىرىلدى. مەسىلەن، بۇ ئاساسىي قانۇننىڭ 89 - ماددىسىنىڭ 2- تارمىقىدا: گوۋۇيۈەن «ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلارغا ئاساسەن، مەمۇرىي تەدبىرلەرنى بەلگىلەيدۇ، مەمۇ- رىي نىزاملارنى تۈزۈپ چىقىدۇ، قارار ۋە بۇيرۇقلارنى چىقىرىدۇ» دەپ بەلگىلەندى، 90 - ماددىسىنىڭ 2 - تارمىقىدا: «مىنىستىرلىك ۋە كومىتېتلار قانۇنغا، گوۋۇيۈەن- نىڭ مەمۇرىي نىزام، قارار ۋە بويرۇقلىرىغا ئاساسەن، ئۆز تارمىقىنىڭ خىزمىەت ھوقۇقى دائىرىسى ئىچىدە بۇيرۇق، يولىيورۇق ۋە نىزاملارنى تۈزۈپ چىقىدۇ» دەپ بەلگىلەندى. دېمەك، يېڭى دەۋردە مەملىكەتلىك ھەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئۇنىڭ دائىمىي كومىتېتى مۇھىم مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ۋە نىزاملارنى تۈزگەندىن باشقا يەنە گوۋۇيۈەن ۋە ئۇنىڭ مىنىستىرلىك، كومىتېتلىرىمۇ مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ۋە نىزاملارنى تۈزۈش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى. بۇنىڭ بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەمۇرىي ئىشلار قانۇن قۇرۇلۇشى يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە، ساغلام راۋاجلىنىش، گۈللەپ ياشناش دەۋرىگە قەدەم قويدى.

مەمۇرىي ئىشلار قانۇنىنىڭ چېتىشلىق دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، دۆلەتنىڭ مەمۇرىي

باشقۇرۇشقا ئائىت قانۇن - نىزاملىرى كۆپ، بۇنداق ئەھۋال باشقا قانۇن ساھەلەردە ئاز ئۇچرايدۇ. ماركس:«.....مەمۇرىيەت دۆلەتنىڭ تەشكىلي پائالىيىتىدۇر»① دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەمۇرىي پائالىيەت دۆلەتنىڭ خاراكتېرى ۋە فونكتسىيەسىنى ئەڭ بىۋاستە گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئۇ دۆلەتنىڭ باشقا ئورگانلىرىنىڭ پائالىيىتىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. دۆلەتنىڭ نۆۋەتتىكى سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئارقىلىق دۆلەت مەمۇرىي ئورگانلىرى ۋە تۈرلۈك رەھبەرلىك تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشتىن ئىبارەت بۇيۇك ئىشنى ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ، ئىسلاھات قانۇن ئارقىلىق ئىسلگىرى سۈرۈلۈشى ۋە قوغدىلىشى كېرەك. شۇنداق قىلىغاندىلا ئاندىن ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلغىلى، ئالدىن مۆلچەرلىگەن مەقسەتكە يېتىپ، دۆلەت ئاپپاراتلىرى ۋە خىزمەتچى خادىملارنىڭ خىزمەت ئىستىلىدا ئۆزۈندىن بېرى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بىمىيوگىراتلىق، بۈيرۇقۇازلىق، ئىمتىيازلىق ئادەتىيەسىنى ئۈنۈملۈك تۈرده يېڭىپ، ئۇلارنىڭ خىزمەت ئۇنۇمى ۋە سۈپىتىنى ئۆستۈرگىلى، ئاخىرىدا دۆلەتنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىنى جۇشقۇن - روھلۇق كەيپىياتقا ئايلاندۇرغىلى، دۆلەت خىزمەتچى خادىملىرىنى ھەقىقىي تۈرده خەلقنىڭ چاكارىغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. ئۇزۇن مۇددەتلىك قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە كىشىلەر «مەمۇرىي» دېگەن سۆزدىن بىزار بولغانلىقى ئۈچۈن، «مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى»ئۇ، تىندىكى تەشۋىقات - تەتقىقاتقا سەل قارىماقتا. بۇ بىزنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىنى كېڭ خەلق ئامما-سىنىڭ نازارىتى ئاستىغا قويۇشىمىزغا، پۇقرالارنىڭ ھوقۇقىنى ئىشىغا قاتنىشىش ئېڭىنى ئۆستۈرۈشىمىزگە تولىمۇ پايدىسىز. شۇڭا بۇ بىزنىڭ تەگىشىلىك دىققەت ئېتىبارىمىزنى قۇزغىشى كېرەك.

يونداش جاڭ زېمىن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىل-لىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىدا قىلغان سۆزىدە: «دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان، بو-لۇپمۇ يېقىنقى ئون يىلدىن بۇيان دۆلىتىمىزنىڭ دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىدا كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى ..... شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، دۆلىتىمىزنىڭ دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى يەنىلا مۇشكۇل ۋەزىپە. دېموكراتىيە بولمىسا، سوتسىيالىزىمۇ بولمايدۇ، سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم سوتسىيالىستىك دېموكراتىيەنىڭ كاپالىتى» دەپ كۆرسەتتى. بۇ يەردە ئېيتىلغان قانۇن - تۈزۈم ئەلۋەتتە بىز-نىڭ مەمۇرىي ئىشلار قانۇنى ۋە نىزاملىرىمىزنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىز بۇ ئىشقا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە.

① ماركس: «بىرۇمېرنىڭ ئون سانىدىكى ئۆچ ئىنقىلابنىڭ ئىچكى تارىخى» خەتىنىڭ ئىككىنچى قىسمى، 479-بەت.

ئىپتىدائىي ئېتىقاد بىلەن دىننىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا

ئابدۇكېرىم رەھمان

قىسقىچە مەزمۇنى: مەنبۇي دۇنيادا شەكىللىنىدىغان ھەرقانداق بىر ئېتىقاد ھادىسىسى مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنىڭ ئىنكاسى. «دىن» دېگەن بۇ ئۇقۇم كەڭ مەنىدە ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرى ھەققىدىكى سادداچۈشەنچىلىرىدىن پەيدا بولغان كۆپ خۇدالىق ستىخىيىلىك دىنلار بىلەن ئۇنىڭ راۋاجىۋە داۋامى بولغان ئىجتىمائىي تۈسكە ئىگە بىر خۇدالىق دىنلارنى كۆرسىتىدۇ. ئالدىنقىسى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى، كېيىنكىسى سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى. شۇنداق بولىشىغا بۇ ئىككى خىل دىنىي ئېتىقاد نىڭ مەزمۇن ماھىيىتى ۋە سىستېمىسى بىر-بىرىدىن روشەن پەرق قىلىدۇ. تارىخىي ماتېرىيالنى ملىق نوقتىئىنەزەر بويىچە بۇيەرقارىشەرتلىك ھالدا ئېتىراپ قىلىش فولكلورشۇناسلىقتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئېتىقاد — ئىجتىمائىي ئاڭ فورمىسىنىڭ بىر خىل ئەنئەنەۋى شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىشىنىڭ تارىخىي جەريانلىرى

شۇنىڭغا ئىشىنىش كېرەككى، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش ئىشلىرىمىزنىڭ تەرەققىيات تىغا ئەگىشىپ بىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىمىز جۇملىدىن مەمۇرىي قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىمىز تېخىمۇ يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ كاپالەتچىلىك رولىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ ۋە جارى قىلدۇرىدۇ. بىز چوقۇم يولداش دېڭ شاۋپىڭ ئوتتۇرىغا قويغان بىر قولدا ئىجتىمائىي تۈرۈلۇشنى تۇتۇش، يەنە بىر قولدا قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى تۇتۇشتىن ئىبارەت ستراتېگىيىدە چىڭ تۇرۇپ، تەكشۈرۈپ — تەتقىق قىلىپ، ئۆزىمىزنىڭ ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىجابىي، سەلبىي تەجرىبە ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، 4 ئاساسىي پرىنسىپنى يېتەكچى ئىدىيە قىلغان، جۈگگوچە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان سوتسىيالىستىك مەمۇرىي قانۇن - تۈزۈم سىستېمىسى ۋە مەمۇرىي قانۇن ئىلمىي بەرپا قىلىش يولىدا تىرىشىشىمىز لازىم.

بولمدۇ. ئېتىقاد — ئىنسان پەيدا بولۇش بىلەن تەڭلا ئۇنىڭ ۋۇجۇددا تەبىئىي مەۋجۇت بولغان ھادىسە ئەمەس، بەلكى ئۇ، ئىنسانلار ھاياتىنىڭ كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرى ھەققىدىكى سادda چۈشەنچىلىرىدىن پەيدا بولغان بىر خىل پەسخىك ئاڭ فورمىسىدۇر. دۇنيادا ئېتىقادسىز ھاياتلىق بولغان ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئېتىقاد خاراكتېرلىك تۈرلۈك تۈمەن ئادەتلەرنى ئادەتتە مەنۇي ئادەت دەپمۇ ئاتايمىز. چۈنكى ھەرقانداق بىر ئېتىقاد ئىنسان مەنۇيىتىدە شەكىللىنىدىغان ھادىسىدۇر. شۇڭا مەنۇي ئادەت ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان دائىرە ئىنتايىن كەڭ ۋە خىلمۇ - خىل بولۇپ، ئومۇمەن دىنىي ئادەتلەر، ئېتىقاد (ئېتنىك ئەقىدە)، سېھىر، پەرھىز، مۇراسىم (ھېيىت - بايراملارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەمدە ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى... قاتارلىق كۆپ تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مەنۇي ئادەتلەرنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا شۇ نەرسە ھېس قىلىنىدۇكى، مەنۇي ئادەتلەر داۋاملىق ھالدا ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، شۇ ئادەتلەرنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن، شۇنداقلا ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەرمۇ ھەمىشە دېگۈدەك مەنۇي ئادەت تۈسىدە ئىپادىلەنگەن. بۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، مەنۇي ئادەتلەر ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلەرنىڭ ئەكس ئېتىشىدىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، مەنۇي دۇنيادا شەكىللىنىدىغان ھەرقانداق بىر ئېتىقاد ھادىسىسى مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنىڭ ئىنكاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ يەردىكى دىن ئۇقۇمى تەبىئىي خاراكتېر ئالغان ئىپتىدائىي دىن (نەرسىلەرگە چوقۇنۇش — (拜物教)، توتېم ئېتىقادى — (拜图腾崇)، ھايۋانلارغا چوقۇنۇش — (拜动物崇)، ئۆلۈككە چوقۇنۇش — (拜死者崇)، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش — (拜祖先崇)، جىنغا چوقۇنۇش — (拜鬼多崇)، كۆپ ئىلاھقا چوقۇنۇش — (教神多)، تەبىئەتكە چوقۇنۇش — (拜然自崇) ۋە سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئىنسان شەخسىيىتى ئۈچۈن يارىتىلغان ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك دىنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەبىئىي خاراكتېرلىك ئىپتىدائىي دىنلار بىلەن ئۇنىڭ راۋاجى ۋە داۋامى بولغان ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك دىنلار ئوتتۇرىسىدا تۈپ ماھىيەتلىك پەرقلەر بولۇشتىن قەتئىينەزەر، «دىن دۇنياسى پەقەت رېئال دۇنيانىڭ ئەكس ئېتىشىدۇر.»①

دىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي باسقۇچىدا

① ماركس - ئېنگېلىس: «دىن توغرىسىدا»، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1969 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 10 - بەت.

سستېمىسىز، مەزمۇنسى ئاددىي، گەۋدىسى مۇكەممەل بولمىغان كۆپ خۇدالىق ستېخىيىلىك دىنلار بارلىققا كەلگەن. ئىپتىدائىي دىنلارنى چوقۇنۇش ئوبيېكتى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇن خاراكتېرىدىكە ئاساسەن ئۈچ چوڭ گۇرۇپپىغا ئايرىش مۇمكىن.

1- تەبىئەتكە چوقۇنۇش

ئىنسانلار ئۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى گۈدەكلىك دەۋرىدە ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان ئالەمنىڭ سىرىنى بىلىشتىن مەھرۇم بولغاچقا، تەبىئەت ئالدىدا ئاجىزلىق قىلغان. نەتىجىدە كىشىلەر دائىم يولۇققۇرۇپ تۇرىدىغان، ھاياتى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ چوقۇنۇش ئوبيېكتىغا ئايلانغان. چوقۇنۇلمىدىغان بۇنداق ئوبيېكتتا سەزگۈ بىلەن ھېس قىلغىلى بولمىدىغان تەبىئىي خۇسۇسىيەتلەر بولغانلىقىدىن تاشقىرى، سەزگۈ بىلەن ھېس قىلغىلى بولمايدىغان خۇسۇسىيەتلەرمۇ شۇ نەرسىگە تېگىشلىك. نەرسىلەرگە چوقۇنۇشنىڭ بۇ دەسلەپكى باسقۇچىدا، ئېتىقاد قىلىدىغان كۈنكرېت ئوبيېكتلارغا تېخى «ئىلاھىي» تۈس بېرىلمىگەن، پەقەت بۇ خىل نەرسىلەردە تەبىئەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان خۇسۇسىيەت بار، دەپ قارالغان. كېيىنچە ئوبيېكتىپ نەرسىلەرگە چوقۇنۇش ئېتىقادى تەدرىجىي ھالدا مۇرەككەپلىككە، تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا قاراپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. بۇ باسقۇچقا كەلگەندە چوقۇنۇلمىدىغان ئوبيېكت كۆرگىلى ۋە سەزگىلى بولمىدىغان مەنبەگە ئىگە بولغانلىقىدىن تاشقىرى، يەنە كۆرگىلى، تۇتقىلى، سەزگىلى بولمايدىغان، ئەمما ئالدىنقىسىغا قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم، ھەرىكەتچان بولغان سىرلىق مەنبەگە ئىگە، بۇ مەنبە تەبىئەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان كۈچلەر خاراكتېرىنىڭ مۇجەسسەمى — «ئىلاھ» دىن ئىبارەتتۇر، دېگەن قاراش شەكىللەندى. مانا بۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائىي ئىككى مەنبەچىلىك (原始二元论) نەزەرىيىسى بارلىققا كېلىپ، تەبىئەت كۈچلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشتى، بۇنداق «ئىلاھ» لار ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ساددا ھېسسىياتىدا ئابستراكت چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ھەممىگە قادىر ۋە قابىل بولغان كونكرېت ئوبراز ھېسابلىنىاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ قارام كۈچلىرى ئۈستىدىن غالىپ كېلىش ئۈمىدىنى ئاشۇ «ئىلاھ» لارغا بېغىشلاپ تەبىئىي ھالدا تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئاساسەن تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كۆككە (ئاسمانغا) چوقۇنۇش: كۆككە بولغان ئېتىقاد قۇياش تەكرىسىگە مەركەزلىشىدۇ. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان تەبىئىي ھادىسە — كائىناتنى «تەڭرى» دەپ ئاتىغان ۋە ئۇنى «يورۇقلۇق ئالەم» دەپ چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغان. «تەڭرى» ئاتالغۇسى ئەسلىدە ئالتاي

شامانىمستىلىرىنىڭ تەلى بولۇپ. «كائىنات»، «كۆك»، «ئانا» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى، بارا - بارا «خۇدا» (ئاللا) مەنىسىنى بېرىدىغان «ئىلاھ» نامى بولۇپ قالغان. كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان ئىلاھ شۇنىڭ ئۈچۈن «تەڭرى» دەپ ئاتالغان، ۋە قەدىمكى ئالتاي ئەپسانە - لىرىدا بۇ «تەڭرى» نىڭ «قاراخان» دېگەن خاس ئىسمىمۇ بولغان. ئۇ خۇددى قەدىمقى يۇنان مېغلىرىدىكى قۇياش خۇداسى — ئاپوللوغا، ئىران مېغلىرىدىكى قۇياش ۋە يورۇقلۇق خۇداسى — مېتراغا ئوخشاش يورۇقلۇق ۋە بەخت ئاتا قىلىدىغان بۇيۇك تەڭرىدۇر. كۆككە چوقۇنۇش قۇياشنى مەركەز قىلغان ھالدا ئاسمان گۈمبىزىدە چىمىرلاپ تۇرغان ئاي ۋە يۇلتۇزلارغا بولغان ئېتىقادنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆككە چوقۇنۇش ئېتىقادى كىيىنچە خەلق ئارىسىدا ئاسمان جىسىملىرى ھەققىدە تولىمۇ قىزىقارلىق بولغان ئاستىرو - كوسمولوگىيىلىك قاراشلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان.

تۈپراققا چوقۇنۇش: بۇ ئېتىقادنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئېنىق ئائىلارنىڭ ئەنە شۇ تۈپراقتىن ئىبارەت ماددىي ئاساسقا تايىنىپ ھايات كەچۈرگەنلىكىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئەپسانىلىرىدا تەلغا ئېلىنغان ئۇچ چوڭ تەڭرىنىڭ بىرى — يەر تەڭرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ نامى «ئىدوق يەر - سۇب، (مۇقەددەس يەر - سۇ) دەپ ئاتالغان. «ئىدىقۇت» دېگەن نام ئاشۇ ئېتىقادتىن كېلىپ چىققان. (ئىدىقۇت - قۇت بەرگۈچى خۇدا دېمەكتۇر). ئەنە شۇ تۈپراققا چوقۇنۇش ئېتىقادىدىن كۆپلىگەن خەلقلەرنىڭ ئېنىتىدائىي مېغلىرىدا ئەكس ئېتىلگەن «ئادەم توپىدىن يارالغان» دېگەن ئېنىتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسى بارلىققا كەلگەن. يەر (تۈپراق) ئېتىقادى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە تاغ ئىلاھى، سۇ ئىلاھى، ئورمان (دەل - دەرەخ) ئىلاھى قاتارلىق روھلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئاساس بولغان يەر - سۇ روھلىرىنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك ۋەكىلى تاغدۇر. تاغلارنىڭ يۈكسەك ھەيۋىتى قەدىمكى دەۋرلەردە ئىككى خىل تونۇشنى پەيدا قىلغان: بىر خىلى، تاغ - تەڭرىلەر - نىڭ يولى بولۇپ، ئىلاھىي كۈچكە ئىگە دەپ قاراش؛ يەنە بىر خىلى، تاغلار خىيالىي روھلارنىڭ ماكانى دەپ قاراش. مانا شۇ ئىككى خىل تونۇشتىن تاغلارنى مۇقەد - دەسلەشتۇرۇش ئېتىقادى كېلىپ چىققان. خۇددى قەدىمكى يۇنانلىقلار ئولىمپوس (ئولىمپىك) تېغىنى «خۇدالارنىڭ دەرگاھى» دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغانغا ئوخشاش قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرمۇ ئۆتۈكەن، خانىتەڭرى، ئۇلۇغ تاغ (يەتتە سۇ ۋىلايىتىدە) قاتارلىق ئۇچ تاغنى «خۇدالار دەرگاھى» دەپ ئولومپوس تېغىغا تەڭلەشتۇرگەن. بۇ مۇقەددەس تاغلارغا بولغان ئېتىقاد تۈپەيلى ھون، كۆك تۈرك ۋە ئۇيغۇر خاندانلىقلىرى ئۆتۈكەنىنى ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى قىلغان. «ئاقساقاللار كېڭىشى» ۋە «دۆلەت مەجلىس» لىرىنى ئاشۇ مۇقەددەس تاغلارنىڭ ئوستىدە

ئۆتكۈزگەن.

سۇ ۋە ئوتقا چوقۇنۇش: سۇ ۋە ئوتقا بولغان ئېتىقاد چوڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ ئومۇملاشقان ئىككىنچى خىل ئېتىقادىي شەكلىدۇر. سۇنىڭ ئىنسان تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئورنى ۋە ئۇنىڭ پاكلىقى، بەرىدە كەلكۈن، بەرىدە قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرىنىڭ بولۇپ تۇرۇشى ئېتىقادىي ئىنسان چۈشەنچىسىدە «سۇ ئىلاھى» نىڭ كارامىتى دەپ قارالغان. نەتىجىدە سۇ (دېڭىز، دەريا، كۆل، بۇلاق، يامغۇر...) نى مۇقەددەس بىلىپ، كۆپ خىل سۇ ئىلاھلىرىنى ياراتقان. سۇ ئېتىقادى تۇپەيلىدىن ئۇيغۇر تارىخىدا ئۆتكەن كۆپلىگەن خاقانلار ۋە قەھرىمانلار ئۆزلىرىنى سۇ ئىلاھىنىڭ پەرزەنتلىرى دەپ ھېسابلاپ، ئىسىمنىڭ بېشىغا سۇنى ئىپادىلەيدىغان «كۆل» سۆزىنى قوشۇپ ئاتاشقانىدى. مەسىلەن: «كۆل ئەركىن»، «ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان»، «كۆل بىلگە قاغان» «كۆلتىكىن»، «بىلگە كۆل قەدىرخان»، «كۆل تارقان» قاتارلىقلار. ئوت ئېتىقادىمۇ ئىنسانلار تارىخىدا زىمىنەتەن كەڭ يېيىلغان ئېتىقادىي ئېتىقادلارنىڭ بىرى. ئىنسانلار بىلەن ئوت ئوتتۇرىسىدىكى زىچ ئالاقىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلارنىڭ ياۋايىلىق باسقۇچىتىن مەدەنىيەتلىك باسقۇچىقا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە، ئوتنىڭ دەسلەپكى بايقىلىشى ناھايىتى سىرلىق بولغاچقا، ئۇ ئېتىقادىي ئېتىقاد تۈسى بىلەن تولۇپ تاشقان. شۇنىڭ بىلەن مەخسۇس ئوت ئىلاھى بارلىققا كەلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن ئېنىق كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئېتىقادىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئالەمنىڭ نېگىزى ــ ھاياتلىقنىڭ ھۆلى بولغان «توت زات» (توت تادۇ ــ ھاۋا، تۇپراق، سۇ، ئوت) قارىشىنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت. ئەگەر مەسىلىگە مۇشۇنداق قارالسا، تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت بۇ ئېتىقادنىڭ ئېتىنىك مەركىزىدە يېتىلا ئالەمنىڭ مادداىلىقىدىن ئىبارەت تۈپ ئاساسىنىڭ گەۋدىلەنگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

2. توتېم ئېتىقادى (توتېمىزم)

توتېمىزم ــ بىر خىل ئېتىقادىي دىنىي سۇپىتىدە قەبىلە ۋە قانداشلىق تاسىمىسى كىشىلەرنى ئۆزئارا چېتىشتۇرۇپ تۇرىدىغان دەۋرگە كەلگەندە بارلىققا كەلدى. ئېتىقادىي ئىنسانلار قەبىلىنىڭ بىرلىكىنى پۈتۈن قەبىلە ئەزالىرىنىڭ بىر مەنبەدىن كەلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى دەپ قارىدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئوخشىمىغان قەبىلىلەر ئوخشىمىغان مەنبەلەر (ئەجدادلار)گە ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا ھەربىر قەبىلە ئۆز ئەجدادىنى ئەتراپىدىكى ئۆزلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتكە ئىگە بولغان ھايۋانلار دۇنياسى ۋە ئۆسۈملۈكلەر (دەل ــ دەرەخلەر) دۇنياسىدىن ئىزدىدى. ئۆزئارا بىر ــ بىرىگە ئايلىنىش كۆزقارىشى بىر خىل قىياسقا ئىدىيىۋى ئاساس ھازىرلاپ بەردى.

شۇنىڭ بىلەن توتېم ئېتىقادىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى بولغان ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ۋە دەل - دەرەخلەرگە چوقۇنۇش كېلىپ چىقتى. لېكىن ھايۋانلارغا چوقۇنۇش بىلەن توتېمىزم پۈتۈنلەي بىر نەرسە ئەمەس. چۈنكى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى ئومۇمىي خاراكتېر ئالغان ناھايىتى كېڭ چۈشەنچىدۇر. توتېمىزم بولسا، ئۇرۇق دەپ ئاتالغان ئىنسانلار گۇرۇھىنىڭ (جەمئىيەت) ئەزالىرىنى مۇقەددەس سانالغان بەزى مەخلۇقلارغا ياكى شەيئىلەرگە باغلىغان ئېڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي دىنلاردىن بىرى. ئەنە شۇ دىندىن توتېم (Totem) ئېتىقادى كېلىپ چىققان. توتېم — شىمالىي ئامېرىكىدىكى ئىندىيانلارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ تىلى بولۇپ، «ئۇنىڭ ئۇرۇقى» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. بۇ سۆز قەدىمكى تۈركىي تىللىدا «ئونگون» دېيىلىپ «ئوزۇق بولسۇن»، «قۇتلۇق بولسۇن» دېگەن مەنىنى ئىپادىلىگەن.

توتېم — بىر ئۇرۇقنىڭ پۈتۈن ئەزالىرى مۇقەددەس ھېسابلىغان بەزى مەخلۇقاتلار ۋە نەرسىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ بەزىدە بىر ھايۋان، بەزىدە بىر ئۆسۈملۈك، بەزىدە دېڭىز، يامغۇر ۋە يۇلتۇزلار بولاتتى. ئومۇمەن، ئۇرۇق ئەزالىرى ئۆز توتېملىرىنى ئېتىقاد سېغىۋولى سۈپىتىدە چىدىرلىرىغا، قالقانلىرىغا، بايراقلىرىغا... سىزىشاتتى. قەدىمكى ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ ھەربىرىدە بىرى شەخسىي، يەنە بىرى ئومۇمىي بولۇپ ئىككى توتېم بولاتتى. كۆپلىگەن ئالىملار توتېمغا چوقۇنۇش ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچى بولغان كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ياكى ئاخىرلىرىدا بارلىققا كەلگەن، دەپ قارايدۇ.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ نەزەردە تۇتېملار ئىنسانلارغا قارىغاندا ناھايىتى زور ئىقتىدارغا ئىگە بولغاچقا، ياكى ئىلاھ دەپ قارالغاچقا، ئۇلارغا چېقىلىش قەتئىي مەنئى قىلىنغان. بۇ ناھايىتى ساددا چۈشەنچە بولسىمۇ، لېكىن ئەينى تارىخىي شارائىتتا ئىپتىدائىي ئۇرۇق ئەزالىرى بۇ خىل خىيالىي تەسەۋۋۇرنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ باشقا ئۇرۇق كوللېكتىپىدىن (قەبىلىدىن) پەرقلىق ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن توتېمىزم مۇئەييەن ئېتىقاد نۇقتىسىدا ھەم بىر خىل ئىپتىدائىي دىن مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ، ھەم ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسى ئىچىدىن ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي تەلەپلىرىنى قانائەتلەندۈرۈش ئارزۇسىنى ئىپادىلەش، ئۇرۇق جامائىلىرى باشقا ئۇرۇق جامائىلىرىدىن ئۆزلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن تەبىئەتتىن تاللىغان بەلگە مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

3 - ئانىمىزم (روھىنا تلارغا چوقۇنۇش) ئېتىقادى:

ئانىمىزم ئومۇملۇق جەھەتتىن بارلىق شەيئىلەردە ئىنسان روھىغا ئوخشاش «مەڭگۈلۈك روھ» نىڭ بارلىقىنى قوبۇل قىلغان قاراشنىڭ نامى. ئانىمىزم پۈتۈنلەي دېگىدەك مەۋھۇم غەيرىي روھلارغا چوقۇنۇپ، تەبىئەت ھادىسىلىرىنى تېخىمۇ

سىرلىقلاشتۇرۇشنى ئۆزىگە باش پىرىنسىپ قىلغان. ئانىمىزم XIX ئەسىردە ئۆتكەن ئەنگلىيىلىك فولكلورشۇناس تىلور تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاتالغۇ بولۇپ، لاتىنچە «ھەممە نەرسىدە روھ بولىدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئانىمىزمنىڭ قارىشىچە، روھ خالىغان ۋاقىتتا بەدەندىن ئايرىلىپ، يەنە خالىغان ۋاقىتتا بەدەنگە قايتىپ كېلىدۇ، ئۆلگەنلەر يەنە ياشايدۇ، ئۆلۈكلەر دۇنياسى ھايات دۇنياسىنىڭ ئەكسى، بىزنىڭ كېچىمىز ئۇلارنىڭ كۈندۈزى، ئۇلارنىڭ كۈندۈزى بىزنىڭ كېچىمىز، شۇ سەۋەبتىن يەر يۈزىدىمۇ كېچە (قاراڭغۇلۇق) بولىدۇ. ئانىمىزمدا ئۆلۈش بىلەن بەدەندىن ئايرىلغان روھلار «پاك روھلار»، «يامان روھلار» دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئەجدادلار روھىنى «پاك روھ» ھېسابلاپ، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى شەكىللەنگەن. تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا شەكىللەنگەن «ھەممە نەرسىدە روھ بار» دەيدىغان قاراش يېكى ئىپتىدائىي «ئىككى مەنبەچىلىك» قارىشى ئەجدادلار (بوۋىلار) غا چوقۇنۇش ئېتىقادىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى.

ئانىملىق ۋە ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە قەبىلە باشلىقلىرى سايلاپ چىقىلغاندىن كېيىن بۇ قەبىلە باشلىقلىرى ئۇرۇق كوللېكتىپى ئارىسىدا ناھايىتى مۇھىم ئۇرۇن ۋە يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولىدى. ئۇرۇق ئاقساقاللىرىغا بولغان سېغىنىش، ھۆرمەت، تەلىپۈنۈش ھېسسىياتلىرى «روھ ئۆلمەيدۇ» دېگەن ئىپتىدائىي قاراش بىلەن بىرلىشىپ ئۆلگۈچىگە بولغان دىنىي پوزىتسىيە ئاستا - ئاستا ئەجدادلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادىغا ئايلانىدى. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېگىدەكلى مەۋھۇم روھقا ئالاقىدار ئۇقۇمنىڭ پەيدا بولۇشى مانا شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئېنگېلس مۇنداق دېگەن ئىدى: «يىراق قەدىمكى زامانلاردا كىشىلەر ئۆزىنىڭ تەن تۈزۈلۈشىنى پۈتۈنلەي بىلمىگەنلىكى ھەمدە چۈشىدىكى نەرسىلەرنىڭ تەسىرىدىكە ئۇچرىغانلىقى ئارقىسىدا، ئۇلاردا، تەپەككۇرسىز بىلەن تۇيغۇمىز تېنىمىزنىڭ ھەرىكىتى ئەمەس، بەلكى بىر تۈرلۈك ئالاھىدە بولغان، تەنىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە ئادەم ئۆلگەندە تەندىن چىقىپ كېتىدىغان جانىنىڭ ھەرىكىتىمكەن، دەيدىغان ئىدىيە بارلىققا كەلگەنىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كىشىلەر مۇنداق جانىنىڭ تاشقى دۇنياغا بولغان مۇناسىۋىتى ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزىدىغان بولدى. ئەگەر جان ئادەم ئۆلگەندە تەندىن چىقىپ كېتىپ داۋاملىق ھايات تۇرۇۋېرىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئۆلىدىغانلىقى توغرىسىدا بىرەر تەسەۋۋۇرنىڭ بولۇشىغا ئاساس قالمايدۇ. مۇنداق ئىدىيىنىڭ شۇ تەرەققىيات باسقۇچىدا ۋۇجۇدقا كېلىشى ھەرگىز بىر تۈرلۈك تەسەللىي ئەمەس، بەلكى قارشى تۇرغىلى بولمايدىغان بىر تۈرلۈك تەقدىر ئىدى... شەخسىنىڭ ئۆلمەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى تېتىقسىز ئويدۇرمىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك پەيدا بولۇشىغا دىنىي جەھەتتىكى تەسەللىينىڭ ئېھتىياجى

ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك نادانلىقتا تۇرۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا مەۋجۇت دەپ قارالغان جانىنى تەن ئۆلگەندىن كېيىن زادى نېمە قىلىشىنى بىلمەسلىكى سەۋەب بولغانىدى.»①

دۇنيادىكى باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش، ئۇيغۇرلاردىمۇ قەدىمكى دەۋرلەردە روھنىاتلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى بولغان. تارىخشۇناسلىق تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسىدە نۇرغۇن قەدىمكى قەۋرىستانلىقلاردىن جەسەتنىڭ يېنىغا قويۇپ قويغان ئوقيا، كېيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى تېپىلدى. بۇ ئۆلگەن ئادەمنىڭ روھى ھايات بولغاچقا، ئاشۇ نەرسىلەرنى ئىشلىتىدۇ، دەيدىغان ئانىمىزملىق ئېتىقادنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. تۇركىي خەلقلەرنىڭ ماكانلىرىدا ئادەم شەكلىدە ياسالغان ناھايىتى نۇرغۇن بالبال تېكلەنگەن، بۇمۇ ئەجدادلىرى ئۆچۈن تۇرغۇزۇلغان روھىي ھەيكەلدۇر. ئەنە شۇنداق «ھەممە نەرسىدە روھ بار» دەيدىغان قاراشنىڭ تۇرتكىسى ئاستىدا ھەر خىل جىن (يەگ) لارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى كېلىپ چىققان.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى جىن - ئەرۋاھلار ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ماكانىدىن (ئادەم تېنىدىن ياكى نەرسىلەردىن) ئايرىلغان روھنىڭ مۇستەقىل جىسىمغا ئايلىنىشىدۇر. شۇ سەۋەبتىن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ نەزەردە ئۇلار (جىن - ئەرۋاھلار) ئادەتتىكى ئادەمىلەردىن ئۈستۈن كۈچكە ۋە بەھەيۋەت كۆرۈنۈشكە ئىگە، ئۇلار پىنھان ماكانىدا تۇرۇپ بىزنى كۆرەلەيدۇ، بىزنىڭ قىلىۋاتقان ئىشلىرىمىزدىن خەۋەر تېپىپ تۇرىدۇ، ئەمما بىز ئۇلارنى كۆرەلمەيمىز ۋە سېزەلمەيمىز، ئۇلار تەبىئەتتىن ئۈستۈن بتۇرىدىغان ھەر خىل ئۇسۇللار ئارقىلىق بىزگە تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ، قىسقىسى، ئۇلار ھەممىگە قابىل ۋە قادىر، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دەرەخنى، بەزىلىرى تاغلارنى، بەزىلىرى ئۆڭكۈرلەرنى،... قىسقىسى خىلۋەت جايلارنى ماكان تۇتۇپ، شۇ جاينىڭ ئىگىسىگە ئايلانغان... دېگەندەك غەيرىي قاراشلار شەكىللەنگەن. بۇ قاراشلار نېگىزىدە جىنلارنىڭ ئوبرازىدا ياخشى - يامان سۈپەتلەر پەيدا بولغان. سېھرىگەرلىك، ئەپسۇن - ئەرۋاھ يولى بىلەن يامان سۈپەتلىك جىنلارنىڭ ۋەھىمىسىدىن قوغدانغان... ۋەھاكازالار.

دېمەك، ئانىمىزم ئەجدادلار روھىغا چوقۇنۇش، كۆپ خىل جىنلارغا چوقۇنۇشتەك كۆپ ئىلاھلارغا چوقۇنۇشنى مەزمۇن قىلغان بولۇپ، بۇ ئاساسەن ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە مەنسۇپتۇر. لېكىن جىنلارغا چوقۇنۇش بىلەن كۆپ ئىلاھلىق ئىدىن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. چۈنكى تەبىئەتتىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاتالمىش «جىن - يەگ» بىلەن روھىي مەبۇت - ئىلاھ بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدۇ.

ئادەتتە «ئىلاھ» لار تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە: 1) ھەممىگە

---

① «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، سىتالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانمىلار» (پەلسەپە قىسمى)، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرى، 99-، 100- بەتلەر.

قابىل ۋە قادىر كېلىدۇ. 2) بۇ دۇنيانىڭ سىرتىدا ياشايدۇ، بۇ دۇنيادا ياشىغان تەقدىردىمۇ كىشىلەر بىلەن بىۋاستە ئالاقىدە بولمايدۇ. 3) ئاقكۆڭۈل ۋە شەپقەتلىك كېلىدۇ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ھىمايىچىسى ۋە ياخشىلىق مۇجەسسىمى. 4) ئىنسانىي سۈپەتكە ئىگە، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىنسانى سۈپىتىنى بىلدۈرىدىغان خاس ئىسىملىرى بولىدۇ. ۋەھالەنكى، جىنلار ئادەم سۈپىتىگە ئىگە ئەمەس، شۇنداقلا خاس ئىسىمۇ يوق. ئۇ ھەم ياخشىلىق ھەم يامانلىق ھامىسى سۈپىتىدە تۇمەن خىل ئۆزگىرىش ھاسىل قىلالايدۇ. كۆپ ئىلاھىي دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىيات دەۋرى ئىپتىدائىي جەمئىيەت دائىرىسىدىن ھالقىپ چىققان بولۇپ، ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئاستا-ئاستا پارچىلىنىپ، سىنىپىي جەمئىيەت شەكىللىنىشكە باشلىغان دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل ئىپتىدائىي ئېتىقاد شەكىللىرى بولۇپ، ھەقىقىي مەنىدىكى دىن دېيىشكە بولمايدۇ. لېكىن بۇ خىل ساددا قاراشلارنىڭ كېيىنكى دىنىي ئېتىقادلارنىڭ شەكىللىنىشىدە بەلگىلىك رولى بولدى. ئېنگېلس كېيىنكى سۈنئىي دىنلارنىڭ بارلىققا كېلىشىنى چۈشەندۈرگەندە، ستىخىيىلىك دىنلارنىڭ قوشقان تۆھپىسىنى مۇۋاپىق باھالاپ، مۇنداق دېگەنىدى: «بىراق، بۇ خۇدانىڭ ئۆزى — ئۇزاق مۇددەتلىك ئابستراكتسىيىلەشتۈرۈش جەريانىنىڭ مەھسۇلى، ئىلگىرىكى نۇرغۇنلىغان قەبىلىۋى خۇدالار ۋە مىللىي خۇدالارنىڭ توپلانمىسىنىڭ جەۋھىرى. بۇنىڭغا ماس ھالدا بۇ خۇدا دا ئەكس ئېتكەن ئادەمنىڭ رېئال ئادەم بولماستىن، ئوخشاشلا نۇرغۇنلىغان رېئال ئادەملەرنىڭ جەۋھىرى — ئابستراكت ئادەم. شۇڭا ئۇنىڭ ئۆزى يەكرەڭگى ئوبراز.»① دەرۋەقە، توتېمىزم ۋە ئانىمىزمنىڭ ئاساسىي قاراشلىرى تەسىرىدە مۇئەييەن دەرىجىدىكى ئېتىقاد سىستېمىسىغا ئىگە بولغان شامانىزم بارلىققا كەلگەن. لېكىن شامانىزمنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بىخلىنىشى، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ ئوندۇرمىسى سۈپىتىدە خېلى ئۇزاق دەۋر ھۆكۈم سۈرگەن، تەسىردائىرىسىنىڭ كەڭ بولغان. ئەمما شامان دىنىدىكىلەرنىڭ گەرچە «قام» دەپ ئاتالغان دىن ئادىمى بولسىمۇ، لېكىن يا ئىبادەتخانىسى، يا خاس مۇقەددەس كىتابلىرى بولمىغان.

شامانىزم «يامان روھلارنىڭ ئەسكىلىكلىرىنى قايتۇرۇش ۋە ياخشى روھلارنىڭ ياخشىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىش» تىن ئىبارەت ئاساسىي پىكىر ئۇستىگە قۇرۇلغان، شامانىزمنىڭ قارشىچە، دۇنيا (كائىنات) ياخشى روھلار ۋە يامان روھلار بىلەن تولغان، شامان (قام، كاھىن) دەپ ئاتالغان دىن ئادىمىنىڭ ۋاستىسى بىلەن يامان روھلار قوغلىنىدۇ، ھەتتا قوغلىنىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ئۇلار دۇشمەن

① ئېنگېلس: «لىيۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 122-، 123- بەتلەر.

ئۇستىگە بالا - قارا تەرىقىسىدە ئەۋەتىلىدۇ، ياخشى روھلارنىڭ ياخشىلىقلىرى داۋام قىلىدۇرۇلىدۇ. شامانىستلار ئالەمنى ئۈچكە يەنى جەننەت — يەر ئاستىدىكى ماكانى، پانى دۇنيا (يەر ئۈستى) — بەندىلەر (ئىنسانلار) ماكانى، جەھەننەم (يەر ئاستى) — جىن - شەيتانلار ماكانى دەپ بۆلگەن. دىنىي ئىمتىياز جەھەتتە شامان (پىرىخۇن، باخشى) لار ھەممىگە قابىلمىز دېيىشىدۇ. ئۇلار يامان روھلارنى قوغلاپ، بىمارلارنى داۋالىغاندىن سىرت، پال ئېچىش، سېھىرلەش، چۈشكە تەبىر بېرىش ئارقىلىق ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئالدىن بىشارەت بېرەلەيدۇ. ئاشۇ سەۋەبتىن شامانىزم دەۋردە ئەپسۇنچىلىق، رەببالىق ۋە سېھىرگەرلىك كاماللەتكە يەتكەن. شامانىزم ئالدى بىلەن ئۇرۇال - ئالتاي قەۋملىرى ئارىسىدا پەيدا بولغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرى مۇشۇ رايونىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى ئۇزاق داۋاملاشقان. ئۇيغۇرلارمۇ تارىختا ئۇزاق ۋاقىت ئېتىقاد قىلغان دىن شامانىزم بولغاچقا، ئۇنىڭ تەسىرى خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى قويۇق ساقلىنىپ قالغان. ساپ ئىسلام مۇھىتىدا ياشاپ، ئىجات قىلغان مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا شامان دىنىغا ئائىت 40 دىن ئارتۇق سۆزلەمنى ئىزاھلاپ، ئىسلام دىنىي شارائىتىدىمۇ خەلق تۇرمۇشىدا شامان تەسىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا گۇۋاھلىق بەرگەن.

دېمەك، تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ تەرەققىياتى بولغان روھىناتلارغا چوقۇنۇشتىن كېلىپ چىققان ئالاھىدە ئېتىقاد شەكىللىرى ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەممىسى تەبىئەت ئېتىقادىدىنىڭ ھەر خىل ئىپادىلىرىدۇر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىن كېلىپ چىققان ئوبېيېكتىپ رېئاللىقنىڭ يالغان ئىنكاسىدۇر.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا پەيدا بولغان يۇقىرىقىدەك ئېتىقاد شەكىللىرى مەزمۇن ماھىيىتى جەھەتتىن ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ماسلاشقان بولۇپ، ئۇرۇق كوللېكتىپىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئولكلور تەتقىق قىلىدىغان تەبىئىي خاراكتېرلىك ئېتىقاد ئادەتلىرى دائىرىسىگە كىرىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا ئۇ، سىنىپىي جەمئىيەت پەيدا بولغاندىن كېيىن سىنىپىي مەنپەئەت ئۈچۈن يارىتىلغان دىنلاردىن روشەن پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرق تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەردە كۆرىلىدۇ 1) خەلق ئارىسىدىكى ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلارنىڭ موقىملاشقان تەشكىلى ئاپپاراتى بولمايدۇ. ئەكسىچە، كېيىنكى سۇنئىي يارىتىلغان دىنلارنىڭ مەخسۇس دىنىي تەشكىلاتلىرى ۋە دىنىي گورۇھ ئاپپاراتلىرى بۇلىدۇ. مەسىلەن: خىرىستىان دىنى جەمئىيىتى، ئىسلام دىنى جەمئىيىتى، بۇددا دىنى جەمئىيىتى، يەھۇدى دىنى جەمئىيىتى، داۋجاۋ دىنى جەمئىيىتى، شىنتو دىنى جەمئىيىتى (ياپونلارنىڭ دىنى) ھىندۇ دىنى جەمئىيىتى قاتارلىق دىنى ئاپپاراتلار ۋە ئۇنىڭ شۆبە تەشكىلاتلىرى ئۆز ئېتىقادچىلىرىنى تەشكىللەيدىغان مۇقىم ئاپپاراتلاردۇر. ۋەھالەنكى، قەدىمكى

خەلق ئاردىمىدىكى ھەر خىل ئېتىقادلار تېخى مۇنداق مۇستەقىللىققا ئىگە تەشكىلىي ئاپپاراتلارغا بۆلۈنمىگەن.

2) خەلق ئاردىمىدىكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بەلگىلىك چوقۇنۇش ئوبيېكتى بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ چوقۇنىدىغان ئوبيېكتى كۆپ خىل. لېكىن كېيىنكى دىنىي ئېتىقادنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدە بەلگىلەنگەن يۇكسەك چوقۇنۇش ئوبيېكتى بار، خۇددى بخىرىستىئان دىنىدىكىلەر ئاسمانغا، ئىسلام دىنىدىكىلەر «ئاللاھ» ياكى خۇداغا، بۇددا دىنىدىكىلەر بۇددا (بۇت) قا ئېتىقاد قىلغىنىغا ئوخشاش.

3) خەلق ئاردىمىدىكى قەدىمكى ئېتىقادلارنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشى يارىتىلىشى بولمايدۇ. بۇنداق ئىپتىدائىي ئېتىقادلارنى قەدىمكى ئەجدادلار كوللېكتىپ، ستىخىيىلىك ھالدا ئىجاد قىلغان. ئەكسىچە، كېيىنكى دىنىلارنىڭ ھەربىرىنىڭ يارىتىلىشى ياكى پەيغەمبىرى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە پەيدا بولغان دەۋرىمۇ ئېنىق بولىدۇ.

4) خەلق ئاردىمىدىكى ئىپتىدائىي ئېتىقادلاردا ھېچقانداق دىنىي مەزھەپ شەكىللەنمىگەن. ئۇ تارقىلىش جەھەتتە ستىخىيىلىك ھالدا مەلۇم خەلق توپى ياكى مۇئەييەن رايون بىلەن چەكلەنگەن. ۋەھالەنكى، كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەر قايسىسىدا ئوخشىمىغان كۆپ خىل مەزھەپلەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: بۇددا دىنى شىزاڭغا تارقالغاندىن كېيىن ئۇ يەردە لاما دىنى (مەزھىپى) بولۇپ شەكىللەندى. لاما مەزھىپىدە يەنە «نىڭما مەزھىپى»، «زاجا مەزھىپى»، «گېلۇ مەزھىپى» قاتارلىق مەزھەپلەر بارلىققا كەلدى؛ خىرىستىئان دىنىدىمۇ «كاتولىك مەزھىپى»، «ئورتودوكس مەزھىپى»، «پروتېستانلىق مەزھىپى» قاتارلىق ئوچ چوڭ مەزھەپ بار؛ ئىسلام دىنى بىر قەدەر چوڭ سەككىز مەزھەپتىن تەشكىل تاپقان، بۇلار: سۈننىي (ھەنەفىيە، شافىي، مالىكى، ھەنبەلى)، شىئە (زەيىد، جەئفىرى، ئىسمائىلى، ئالەۋى)، خاريجى، باخائىي، ئەھمەدى، دروزى، يەزىدى ۋە ساباتائىددىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىچىدە سوننىي مەزھىپى بىلەن شىئە مەزھىپىنىڭ تەسىرى بىر قەدەر چوڭ. دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ 80 پىرسەنتى سوننىي مەزھىپىگە تەۋە.

5) خەلق ئاردىمىدىكى قەدىمكى ئېتىقادلارنىڭ مۇكەممەل ئېتىقاد سىستېمىسى يوق. كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەممىسى مۇكەممەل ئەخلاقىي، پەلسەپىۋى ئېتىقاد سىستېمىسىغا ئىگە. قەدىمكى ئېتىقادلارنىڭ گەرچە ئېتىقاد مەزمۇنى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تارقاق ۋە قالايمىقان ھالەتتە بولۇپ قانۇنلاشمىغان. كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس مۇكەممەل سىستېمىلىق دىنىي دەستۇرى بار. مەسىلەن. ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى— «قۇرئان كەرىم» بولۇپ، ئۇ 114 سۈرە، 6247 ئايەتتىن تەركىب تاپقان؛ خىرىستىئان دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى— «ئىنجىل» دۇر. بۇددا دىنىنىڭمۇ ھەر خىل مۇقەددەس بوددا نومىلىرى بار.

6) خەلق ئارىسىدىكى قەدىمكى ئېتىقادلارنىڭ قەتئىي ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇئەييەن قائىدە - قانۇنلىرى ۋە دىنىي ئەھكاملىرى بولمايدۇ، ئۇنىڭ بىر يۇرۇش ئېتىقاد ئاساسى مۇستەھكەم بولمىغان ئېتىقاد شەكلى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، ھەممىدە ئۇنىڭدىكى ھەر خىل سېھىرلەر ۋە پەرھىزلەر داۋاملاشمىچ كېلىۋاتقان تەبىئىي خاراكتېرلىك ئېتىقاد ئەنئەنىلىرى تەرىپىدىن ياكى مەۋھۇم «ئىلاھ ھۆكمى» تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. كېيىنكى دىنلاردا بولسا شۇ دىن تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئېتىقاد ئەھكاملىرى ۋە دىنىي قائىدە - قانۇنلىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇتلەق ئەمەل قىلىش شەرت قىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈملىرى ئوچ بولۇپ، ئۇلار: بىرىنچى، ئېتىقاد ھۆكۈملىرى، ئىككىنچى، ئەمەلىي ھۆكۈملەر، ئۈچىنچى، ئەخلاقىي ھۆكۈملەردىن ئىبارەت. ھەربىر ھۆكۈمنىڭ مۇتلەق ھالدىكى كونكرېت مەزمۇنلىرى بولۇپ، ئۇنى ئەينەن ئورۇنداش مۇسۇلمانلىقنىڭ تۈپ شەرتى قىلىنىدۇ. جىرىستىئان دىنىنى ئالساق ئۇنىڭدىمۇ خىرىستىئانلارنىڭ قەتئىي ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك «ئون پەرز»ى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

7) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ مەخسۇس ھۆكۈماسى ياكى كەسىپىي دىن خادىمى بولمايدۇ. پەقەت پىرىدىخۇن ۋە سېھىرگەرلەر سودا خاراكتېرىنى ئالغان سېھىرى ۋاستىلار ئارقىلىق ستىخىيىلىك ھالدا ئېتىقادىي دىنىي قاراشلارنى باشقۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمايدۇ، ئۇلارنىڭ كېيىنكى دىن ھۆكۈمالىرىغا ئوخشاش دىنىي ئىمتىيازى ۋە تەشكىللەش ھوقۇقى بولمايدۇ. ئەكسىچە، كېيىنكى دىنلارنىڭ ھەممىسىنىڭ مەخسۇس دىنىي كەسىپ قىلغان دىن تەشكىلاتچىسى بار. مەسىلەن: خىرىستىئان دىنىدىكى پاپا، روھانى پوپ؛ ئىسلام دىنىدىكى ئەئلام، داموللا، ئىمام، مەزىن، قارى قاتارلىقلار؛ بۇددا دىنىدىكى دالاي، لاما، راھىپ قاتارلىق ئولىمالار شۇ دىنىنىڭ شەرىئەتلىرىنى يۈرگۈزگۈچى ئاساسلىق تەشكىلاتچىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

8) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادىي دىنىي ئېتىقادنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مۇقىم مەيدانى بولمايدۇ؛ ئەكسىچە، كېيىنكى دىنلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مۇقىم ئېتىقامەت ئورۇنلىرى بار. مەسىلەن، ئىسلام دىنى جامە، مەسچىت، خانىقالارنى؛ بۇددا دىنى بۇتخانىلارنى؛ خىرىستىئان دىنى چېركاۋلارنى مەخسۇس دىنىي پائالىيەت سورۇنى قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق ئىستىقامەت ئورۇنلىرى شۇ دىن مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن ناھايىتى ھەشەمەتلىك ياسىلىدۇ. دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ مۇسۇلمان دۆلىتى ھېسابلانغان ھىندۇنېزىيىدە 360 مىڭدىن ئارتۇق مەسچىت بار. جاكارتا شەھىرىدىلا مەسچىتنىڭ سانى 5200 دىن ئاشىدۇ. سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ مەككە شەھىرىدىكى بەيتوللا جامەسى پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىستىقامەت قىلىدىغان مەركىزىي ئورنى ھېسابلىنىدۇ.

9) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ ئالاھىدە بەلگىلەنگەن دىنىي مۇراسىملىرى،

ئىبادەت قىلىشنىڭ تەرتىپ - نىزامىدىكى، دىنىي كېيىم - كېچەكلىرى ۋە قوراللىرى بولمايدۇ، ئەكسىچە، كېيىنكى دىنلارنىڭ ئۆزىگە خاس مۇراسىملىرى (ئىسلام دىنىدىكى روزا ھېيىت، قۇربان ھېيىت مۇراسىمى؛ خرىستىئان دىنىدىكى روژدېستوۋ بايرىمى، تىرىلىش بايرىمى (ئەيسانىڭ قايتا تىرىلگەنلىكىنى خاتىرىلەش بايرىمى قاتارلىقلار)، پەرقلىق دىن كېيىمى ۋە دىنىي قورال - سايمانلىرى (چىركاۋ قوڭغۇرىقى، بۇتخانا دۇمبىقىسى، بۇت چىرىقى، ئىسرىقدان ... مەسچىت مىنارىسى قاتارلىقلار) بولىدۇ. مۇشۇنداق پەرقلىق بەلگىلەرگە قاراپ ھەرقايسى دىن مۇرىتلىرىنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ.

10) خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادچىلىرىنىڭ ئاڭلىق ھالدا شەكىللەنگەن ئېتىقاد ئېڭىبولمايدۇ. ئۇلار ئەزەلدىن ستىخىيىلىك ھالدا قارىغۇلارچە ئۆز ئېتىقادىدا مۇئامىلە قىلىپ كەلگەن؛ كېيىنكى دىن ئېتىقادچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئاڭلىق ئېتىقاد ئېڭىغا ئىگە، ئۇلار ناھايىتى ئېنىق ھالدا ئۆزلىرىنىڭ قايسى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى بىلىدۇ، ھەمىسە ئىشىغا شۇ دىنىي ئاڭ يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئەكسىچە، ئېتىقادچىلىرى ئاڭلىق ھالدا ئۆزلىرىنىڭ قايسى دىن مۇرىتى ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقى پەرقلەردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقاد ئادەتلىرى ناھايىتى روشەن ھالدا تەبىئىي ھالەتكە ۋە ستىخىيىلىك ھالەتكە ئىگە. مانا بۇ خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادنىڭ ئىنتايىن چوڭ سىرلىقلىقى، كۆپ خىللىقلىقى، كۆپ قاتلاملىق قۇرۇلمىلىقى، خۇراپىيلىقى ھەمدە ئەينى ۋاقىتتا خەلق تۇرمۇشى بىلەن ھەمنەپەسلىكىدەك بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرىنى بەلگىلىگەن. بىز بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى فولكلور نۇقتىسىدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەتنى بىلىش جەريانىدىكى ئۇي - پىكىر ۋە تەسەۋۋۇرلىرىغا باغلاپ تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

دەرۋەقە، خەلق ئارىسىدىكى ئېتىقادلار مۇكەممەل پەلسەپە ۋە ئەخلاق سىستېمىسىنى ئۆزىدە ھازىرلىمىغاچقا (ئەلۋەتتە ھازىرلىيالىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس)، ئۇنىڭ ۋارىسچانلىق خۇسۇسىيىتى ھامان ئۆزگىرىپ قالمايدۇ. ئىلمىي كومپۇنىزمنىڭ ماتېرىيالىستىك تەلىماتلىرى خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشقانسېرى خەلق ئاممىسى ئاشۇ خىل ئەنئەنىۋى ئېتىقاد ئادەتلىرىدىن قول ئۈزۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلمىي بولغان يېڭى ئېتىقاد ئېڭىنى تۇرغۇزىدۇ. بۇنداق ئاڭ ھەقىقىي ھالدا ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلانسىپ، جەمئىيەتنىڭ قىيابېتىنى يېڭىلاش رولىنى ئويناپىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىيالالار:

1) «دۇنيادىكى يەتتە چوڭ دىن». چۈڭچىن نەشرىياتى. 1987- يىل خەنزۇچە 3 - قېتىملىق نەشرى.

2) «جۇڭگو فولكلورى». لياۋنىڭ داشۇ نەشرىياتى. 1985- يىل، خەنزۇچە نەشرى.

3) «دىن تارىخى». جۇڭگو ئىجتىمائىي پەن نەشرىياتى. 1981 - يىل خەنزۇچە نەشرى.

«قۇتادغۇبىلىك» ماۋارىپ ئىدىيەسىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى

ئابدۇللا ئۆمەر

جۇڭگو ئەڭ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك دۆلەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، مول ماددىي بايلىقلارنى يارىتىش بىلەنلا قالماي يەنە، ئۇرغۇن مەنىۋى بايلىقلارنى، ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىمۇ يارىتىپ دۇنيا مەدەنىيەت غەزىنىسىنى بېيىتىقان. بۇ غەزىنە ئىچىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يارقىن مەدەنىيەت نەتىجىلىرىمۇ مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە. بىز تەتقىق قىلىۋاتقان «قۇتادغۇبىلىك» شۇنداق ئۇلۇغ ممراسلارنىڭ بىرىدۇر.

ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان چەت ئەل ئالىملىرى ۋە جۇڭگو تەتقىقاتچىلىرى «قۇتادغۇبىلىك» ئۈستىدە ئىزدىنىش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، مول نەتىجىلەر قازاندى ۋە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئىلمىي قىممىتىنى مۇناسىپ ئورۇنغا كۆتۈردى. ئاپتونوم رايونىمىزدا بۇ ئىش تېخى 50 - يىللاردىن كېيىن باشلانغان بولسىمۇ، بۇگۈنگىچە بولغان قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە مول نەتىجىلەر يارىتىلدى. 1986 - يىلى تۇنجى قېتىم مەملىكەتلىك «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. 1989 - يىلى ئىككىنچى قېتىم مەملىكەتلىك «قۇتادغۇبىلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئېچىلدى. بۇ ئىككى يىغىندا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ پەلسەپە، تىل ۋە ئەدەبىيات، ئاستىرونومىيە، ماۋارىپ، ئىنسان، ئەخلاق، ھەربىي، ئىسلاھات، دىن، قانۇن قاتارلىق ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك 30 غا يېقىن مەزمۇن مۇھاكىمە قىلىندى. لېكىن «قۇتادغۇبىلىك» شۇنداق بىر بايلىقكى، ئۇنىڭ پۈتۈن مەزمۇنى بۇنىڭ بىلەنلا تۈگىمەيدۇ. ئۇنىڭ ئىدىيە جەھەتتىن جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ساھەلىرى بىلەن بولغان چوڭقۇر مۇناسىۋىتى ۋە ئالىمنىڭ ھەربىر مىسرادىكى مەقسىتى بىزنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ماۋارىپ ئىدىيىسى (ماۋارىپ بىلىم ۋە ئۆگىنىش مەزمۇنىدا بېرىلگەن) «قۇتادغۇبىلىك» كا تېگوردىيىسىنىڭ ئاساسىي قىسمىدۇر. شۇڭا، قۇتادغۇبىلىك» ماۋارىپ ئىدىيىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش «قۇتادغۇبىلىك» تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر مەزمۇن.

يۇسۇپ خاس هاجىپ بىزنىڭ پەخرىمىز. ئۇ جۇڭگو خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى غەزىنىسىگە كىلاسسىك ئەدەبىيات ئۈنچىلىرىدىن گۈللەر تىزغان تالانتلىق شائىر، قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى، سىياسىي ئىدىئولوگىيىسى، دۆلەت قۇرۇلمىسىنى، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي زىددىيەتلىرىنى، مەۋجۇت ئىللەتلەرنى ئۆزىنى قاچۇرماستىن، رېئاللىقنى پەدەزلىمەستىن رەھىمسىزلىك بىلەن پاش قىلغان، ئىلىمنىڭ كۆچىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان پەيلاسوپ، دۆلەتشۇناس، ئالىم ۋە مەردىپەتپەرۋەر ئەجداد، قارا خانىلار دەۋرى مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ يىرىك نامايەندىسىدۇر.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ پۈتۈن خىسلىتى ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا نامايەن قىلىنغان. لېكىن بەزىلەر ئۇنى نوقۇل هالدا، ۋەز - نەسىھەت خاراكتېرىدىكى دىداكتىك ئەسەر دېيىشتى. مەسىلەن، ئا.كونەنۇۇ كىتابنىڭ نامى ھەققىدە توختىلىپ، بارتولد مالىۋۇلارنىڭ تەرەپسىددىن كىتاب نامىغا بېرىلگەن تەرجىمىلەرگە باھا قىلغىنىدا «بۇنداق تەرجىمە قىلىش، بۇ دىداكتىك، ئەدەپ - قائىدىگە ئائىت داستانىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. چۈنكى داستاننىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى غايىۋىي ھۆكۈمرانىنى تەربىيىلەش ۋە نەسىھەت قىلىشقا قارىتىلغانىدۇر» دەيدۇ. قەيۇم كەرىموۋ بولسا، «بۇ كىتاب پەندە - نەسىھەت، ئۆگۈت، تەلىم - تەربىيە، ئەخلاق ۋە ئەدەپ روھىدا يېزىلغان دىداكتىك ئەسەر ۋە ھېكمەت دەرسلىكىدۇر» دەيدۇ. لېكىن بۇلار، يۇقىرىقى باھانى كىتابنىڭ بىردىن - بىر قىممىتى سۈپىتىدە ئەمەس، گويا كىتابنىڭ ئەھمىيىتى سۈپىتىدە ئېيتقاندەك قىلىپ، يەنە بىر جايدا ناھايىتى يۇقىرى باھالارنى بېرىشىدۇ. مەسىلەن، قەيۇم كەرىموۋ: «مۇئەللىپ، ھەرقايسى ساھەلەردىن خەۋەردار، بىلىم دائىرىسى كەڭ، ئەسىردىكى تىلغا ئېلىنغان جەمئىي خىسلەت، پەزىلەت، ئەقىل - پاراسەتنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەندۇرگەن سىمادۇركى، ئۇ يېزىپ قالدۇرغان بۇ چوڭ ئەسەرنىڭ تولۇق تېكىستى بىلەن يېقىندىن تونۇشۇپ چىققاندىلا ئاندىن مۇئەللىپنىڭ قانداق بىر كىشى ئىكەنلىكىنى ئېنىقراپ قىلىش مۇمكىن بولىدۇ» دېسە، ئا كونونوۋ: «يۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۆز مەزمۇنىدا ئومۇمىي ئىنسانىيەتنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان، كىشىلىك جەمئىيەتنى ئالغا سىلجىتىدىغان يۈكسەك بەدىئىي غايىنى، تەپەككۇر ۋە ئىدىيىلىرىنى چوڭقۇر ئىپادىلىگەن» دەيدۇ. ئەسقەر ئېكىنوبايۇ: «بۇ كىتاب پەقەت ئەدەبىي ئەسلا ئەمەس، پۈتۈن بىر تارىخىي مەزگىلنىڭ سۈپىتى بەلگىلىرىنى ئۆزىدىگە سىڭدۇرگەن، ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەنىۋى ئاساسى چوڭقۇر ئېستېتىكىلىق

روهىي غەزىنىمىزنىڭ ئاساسىي تەرىكى دېگەندەك قىممەتلىك دۇنيا» دەيدۇ. ھەتتا «قۇتادغۇبىلىك»نى مەنسىتىمگە ئىدەك قىلغان بارتولدمۇ: «ھەممىنىڭ ۋەز نەسىھەتلەر بىلەن تولغان، تارىختىكى مەشھۇر كىشىلەرنىڭ قىلغان ئەتكەنلىرىدىن ئۆرنەك بەرگەن دەرس ۋە تەربىيە كىتابلىرى بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭ پەرق بار» دېيىشىگە مەجبۇر بولىدۇ. (يۇقارقى ئىستاتىلار «چەت ئەل ئالىملىرى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» توپلىمىدىن ئېلىندى)

«قۇتادغۇبىلىك» ۋەز نەسىھەت خاراكتېرىدىكى داستان ئەمەس، بەلكى ئالىمنىڭ ئەينى ۋاقتىدىكى ئىقتىسادىي بازىس مۇقەررەر سۇرەتتە بەلگىلىگەن ئۇستىقۇرۇلما ئۇستىدە ئېلىپ بارغان ئۇزۇن يىللىق تەپەككۇر جەريانىنىڭ خۇلاسىسى، قاراخانىلار دەۋرى ئىدىئولوگىيىسىنىڭ تىپىك نامايەندىسىدۇر.

ئەسەردە باشتىن ئاياغ تۆت شەخسنىڭ سۆھبىتى بايان قىلىنغان. لېكىن، بۇ سۆھبەت شەخسلەرنىڭ ياخشىلىقى ياكى يامانلىقى ھەققىدە نەسىھەت ياكى «ھەرقانداق ئادەمدە بولىدىغان نورمال ئاڭ تەركىبىدىكى ئىستىخىيىلىك ھالىدا شەكىللەنگەن. سىستېمىسىز، ئاڭسىز دۇنيا قارىشىنىڭ پارچىلىرى» ئەمەس، بەلكى بۇ شەخسلەر ئوبرازلىق ۋاسىتە سۈپىتىدە يارىتىلغان پېرسونا ژلار بولۇپ، ئەينى ۋاقتىدىكى رېئال شەيئى ۋە شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتى، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ جەريانى ماھىرلىق بىلەن مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن دۇنيا قاراشنىڭ نەزەرىيىۋى سىستېمىسىگە باغلانغان ئۇقۇملار كاتېگورىيىسىنىڭ سىموۋلى سۈپىتىدە مەيدانغا قويۇلغان كونكرېت مەزمۇنلاردىن ئىبارەت. «ھەرقانداق دەۋرنىڭ ئېپىلاسوپىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلمىي مۇۋاپىقىمىيەتلىرىنى نەزەرىيىۋى تەپەككۇر شەكلى ئارقىلىق يەنى بىر قاتار پەلسەپەۋى ئۇقۇملار ــ كاتېگورىيىلەر ئارقىلىق ئومۇملاشتۇرىدۇ». ئەنە شۇ ۋاستىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشى، ئارزۇ ئارمانلىرى ۋە تارىخ چۈشەنچىلىرىنى ئىزاھلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن پەيلاسوپنىڭ قارىشى، كاتېگورىيىلەر سىستېمىسىغا مەركەزلىشىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىنى يەنى ئالەم، ئىنسان، تەبىئەت، جەمئىيەت، ئىقتىساد، ئەخلاق، ئىجتىمائىي ئىدىيە قاتارلىق قاراشلىرىنى ئەسەردە بەرگەن تۆت شەخس سۈپەتلىرىنىڭ گىرەلىشىدىكى بىلەن ئىپادىلىگەن.

ئەسەردىكى تۆت شەخس، كۈن تۇغدى، ئايتولدى ئۆگدۈلمىش، ئودغۇرمىشلار بولۇپ، ئادالەت ۋە قانۇندىن ئىبارەت بىر جۈپ ئۇقۇمنىڭ ۋەكىلى كۈن تۇغدى ــ ئەينى ۋاقتىدىكى جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ئالىي ئورگىنى دۆلەت ئىپادىسى شاھنى كۆرسىتىدۇ. ئايتولدى ــ بەخت بىلەن سائادەتنىڭ سىموۋلى، ئۆگدۈلمىش ــ بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ سىموۋلى، ئودغۇرمىش ــ ئاقىۋەت بىلەن قانائەتنىڭ سىموۋلى. بۇ تۆت شەخسنىڭ سىڭدۈرگەن كاتېگورىيە سىستېمىسى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۇنيا

قارىشىنىڭ نېگىزلىك يادروسى بولۇپ، شۇ ئۇقۇملا سىستېمىسىنىڭ جاھازلىرى بىلەن تۇرغۇزۇلغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئىسكىلىتىدۇر. بۇ ئىسكىلىت «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نەزەرىيىۋى سىستېمىسىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، يۇقىرىقى تۆت شەخسنىڭ تەبىئىتى ئارقىلىق بىلىم ۋە ئەقىلنىڭ كۈچى بىلەن بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشكەن، قانۇننىڭ كۈچى بىلەن بىلىمنى مۇستەھكەملىگەن يەنى بىلىمنىڭ، ئەقىلنىڭ ئۆز خىزمىتىنى تولۇق جارى قىلىش ئۈچۈن قانۇنىدەك مۇستەھكەم تايانچنىڭ كۈچىگە تايانغان، پاراۋان، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرىدىغان بەخت ـ سائادەتلىك جەمئىيەتنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپنىڭ چوڭقۇر ئىلمىي قىممىتى شۇنىڭدىكى، مۇئەللىپ تەلەپ قىلغان دۆلەت ئادالىتى ھەرگىز پادىشاھلىق تۈزۈمىدىكى تەبىقە نوقتىسىنەزەرى بىلەن كۆزەتكەن نوقۇل ھالدىكى ئادالەت بولماستىن، بەلكى سۈبېيكتىپ جەھەتتىن قاراخانىلار دەۋرى مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىن ناھايىتى زور دەرىجىدە ھالقىپ، دېموكراتىك خاراكتېر ئالغانلىقىدادۇر.

809 قىلۇرمەن ئادالەت بىلەن ھەل ئىشىن،
ئايرىماسمەن بەگ ۋە قۇل دەپ ھېچ كىشىن.

بۇ نوقتىنى قانۇن مەسىلىسىدىمۇ روشەن ئىپادىلەيدۇ.

818 ماڭا تەڭ ئىككىسى قانۇن ئالدىدا
بۆلەكچە بولماسمەن ھۆكۈم ۋاقتىدا

بەخت ـ سائادەت، يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەتمەكچى بولغان غايىۋى دۆلەتنىڭ نىشانى. ھەتتا يېقىلايدىغان غايىۋى دۆلەتنىڭ نىشانى. بۇ دۆلەتنى يېقىلماس قىلىپ ساقلايدىغان كۈچ قانۇن ئىدىيە، ئەقلىي پرىنسىپ، ئىجتىمائىي ئەخلاقتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئامىلدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ ئۈچ خىل ئامىل گەرچە مۇستەقىل خاراكتېرده بولسىمۇ، لېكىن بىر ـ بىرىگە باغلىنىدۇ. بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، بىرسى كەم بولسا بولمايدۇ. بۇ، دۆلەتنىڭ شەرتىنى ئەسەردە قىلىدىغارلىق ئىسپادە قىلغان. بىر كۈنى ئايتولدى ئىلىكنىڭ ھوزۇرىغا كىرگەندە، ھۆكۈمدارنىڭ چېتىقسىز ئۈچ پۈتلۈق كورستا ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيرانلىق بىلەن بۇنىڭ مەقسىتى سورىغان. ھۆكۈمدار تۆۋەندىكىچە جاۋاب بەرگەن،

801 مۇنۇمەن ئولتۇرغان بۇ كورسقا باق،
ئەي كۆڭلۇم توقى بار، ئۇندا ئۈچ ئاياق.
802 پۈتۈن ئۈچ ئاياقلىق قىلغايىماس بولۇر،
تۇرۇر ئۈچ پۈتى تۆز ھەم قايماس بولۇر.
803 قىلغايسا بىرى ئۈچ ئاياقنىڭ ئەگەر،
قايار ئىككىسى ئولتۇرۇچى چۈشەر.

گەرچە «قۇتادغۇبىلىك» مۇندەرىجىسى ئىچىدە«ماتاردىپ» ئايرىم تېما بولمىسىمۇ، لېكىن تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرسەك مۇئەللىپنىڭ ماتاردىپ قارىشى بويىچە، يالغۇز بۇ ئۇچ ئامىلنى بويىچە ئەمەس، بەلكى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ساھەلەر بويىچە پۈتۈن مەزمۇنى ئەقىل - پاراسەت، بىلىم، ئەخلاق، قانۇن، خىزمەت ئوبيېكتى دەپ چۈشىنىدىغان دۆلەت خادىملىرىنىڭ شەرتلىرى قاتارلىق بايانلىرىغا، قاراڭغۇ، جاھالەت دەۋرىگە قارشى ئىلغار ماتاردىپ ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن.

157 بىلىمسىز كىشى بارچە ئاغرىق بولۇر،
داۋالانمىسا ئۇ تىرىكلا ئۆلۈر.

1709 بىلىمسىزگە دۆلەت يارىشسا كېلىپ،
بىلىملىككە ئارتۇق يارىشور بېرىپ.

1710 بىلىمسىز بىلەن تۇرسا دۆلەت ئېگە،
بىلىملىكلە تۇرغاي ئاسانىنى سېلىپ.

1711 بىلىمسىز بۇيۇك بولسا، دۆلەت بىلە،
بىلىملىك زوردىيار نام - شۆھرەت بىلە.

1712 بىلىمسىزگە كەلسە گەر دۆلەت ۋە قۇت،
بۇ دۆلەت تۇرماس ھېچ ئۇنىڭ بىرلە، پۇت.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، دۆلەتنىڭ مۇستەھكەملىنىشىدە مۇھىم قانۇنىنى ئەڭ ئالىي ئورۇنغا قويغاندەك كۆرۈنىدۇ. مۇشۇنداق دېيىشتىمۇ مەلۇم ئاساس بار. ئادالەتلىك قانۇننىڭ بولۇشى، دۆلەت ئامانلىقىنىڭ بىرىنچى كاپالىتى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. لېكىن، ئەسەردە ھەر قانداق كۈچلۈك قانۇنمۇ، دۆلەتمۇ، بىلىم ۋە ماتاردىپسىز پۈت تىرەپ تۇرالمايدىغانلىقىنى، ئىلىم - ئۇچ، ئىلىم - بەخت قوراللى، ئىلىم - ئىنسان قەدىرىنىڭ ھۆلى، ئىنسان پائالىيىتىنىڭ كاپالىتى ئىكەنلىكىنى ئەڭگىلىيە پەيلاسوپى فرانسىز باكۇن (1561 - 1626) دىن تەخمىنەن ئالتە يۈز يىل بۇرۇن شەرھىلەنگەن.

2426 بولۇر تېز قىلىچ بىرلە يۈرت ئالغىلى،
قەلەمسىز مۇمكىن ئولماس ئەل تۇتقىلى.

2427 يۈرت ئالماق مۇمكىندۇر قىلىچ - كۈچ بىلەن،
سوراپ بولماس ئۇنى كۆپ يىل ئۇچ بىلەن.

2428 قەلەمله تۇتۇلسا بىرەر كەنت - شەھەر،
ئوھۇمغا ئۇنىڭدىن نەسىبە تېگەر.

مۇئەللىپ بىلىمنى، ماتاربنى، شۇنچىلىك يۇقىرى ئورۇنغا قويغانكى، شاھىدىن

تارتىپ خەزىنىچىگىچە بىلىملىك بولۇشنى تەلەپ قىلغان. بارلىق تەبىئەت ۋە ئىجتىمائىيەتنىڭ سىرى ئىلىم بىلەن ئېچىلىدۇ، بىلىم بىلەن ئۆز-يولىنى تاپىدۇ.

302 كىشى ئوغلى سۈندى قوڭۇر يەرگە قول،
بىلىم بىرلە تاپتى ھەر نەرسىگە يول.

152 بىلىمنى بۇيۇك بىل، ئوقۇشنى ئۇلۇغ،
بۇ ئىككى يۇكسەلتۇر قۇلنىمۇ تولۇق.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ماتارىپ ئىدىيەسىنىڭ ماھىيىتىنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، دۆلەت دەپ ئاتالغان مۇشۇ ماشىنىنىڭ ھەرقانداق ئاپپاراتلىرىدا، ئۇنىڭ چوڭ كىچىك ئىشلىرىنى ئىشلىگۈچىلەر، بولۇپمۇ سىياسەتكە مۇناسىۋەتلىك بولغان يۇقىرى ئورۇنلاردىكىلەرنىڭ بىلىملىك ياكى بىلىمسىز بولۇشى، شۇ دۆلەتنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ. چۈنكى بىلىملىك بولغانىدىلا، ئېخلاقلىق، ئادالەتلىك، ديانەتلىك، سەمىمىي ۋە تەدبىرلىك بولغىلى بولىدۇ. دۆلەتنىڭ تەقدىرىنى ياخشىلىيالايدۇ.

289 ئۆسەر ئەر ئەقىلدىن، بىلىمدىن بۇيۇر،
بۇ ئىككى بىلەن ئەر قەدىرلىك بولۇر.

290 بۇكا پۈتمىسىڭ كۆركى نوشن راۋان،
ئەقىل كۆزى بىرلە يورۇتتى جاھان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ماتارىپ راۋاجلانماي، جەمئىيەتنىڭ ھەممە تەبىقىلىرى بىلىملىك بولماي تۇرۇپ، بۇنداق دۆلەتنىڭ ھايات تۇرالمايدىغانلىقىنى، شەرھىلىگەن.

422 قىلالماسمەن يالغۇز پۈتون ئەل ئىشنى،
كېرەك ماكا بىر ئەر، بىلۇر ئىش بېشىنى.

416 ئاقىل بولسا كىم، ئۇ چاقىردىتتى ئۇنى،
كىم ئالىم بولسا ئۇ، بۇيۇتتى ئۇنى.

417 يىغىلدى يېنىغا جاھان خەلقىرى
ئەقىل ھەم ئىلىمدە تاللانغانلىرى.

بۇ مىسرالاردا شاھلارنىڭ بىلىملىككە ــ ماتارىپقا تايانمىسا بولمايدىغانلىقى تەكىتلىنىدۇ. يالغۇز شاھنىڭ بىلىملىك بولۇشى ئەمەس، بەلكى (1921 ــ بېيىتىدىن 2821 ــ بېيىتىگىچە جەمئىي 900 بېيىت) بەگنىڭ قانداق ئادەم بولۇشى، بەگلەرگە قانداق كىشىنىڭ، ۋەزىرلىك قىلىشى، ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق ئادەم بولۇشى، ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشىنىڭ لايىقلىقى، ئىشىك ئاغىسىنىڭ قانداق كىشى بولۇشى، ئەلچىلەرنىڭ قانداق ئادەم بولۇشى، پۈتۈكچى (كاتىپ) نىڭ قانداق بولۇشى، قانداق كىشىنىڭ خەزىنىدار بولۇشى ھەققىدە سۆزلەنگەن بارلىق مەسىلىلەردە،

بىلىش ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان، ئەگەر بىلمەيدىكەن، ئۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان زور يامان ئاقىۋەتلەرمۇ تىلغا ئېلىنغان. بۇ مەسىلىلەر ئۈچۈن ئاشپەزگە قويغان تەلەپنى كۆرسەكلا كۇپايە قىلىدۇ.

2868 ئەقىللىق كىشىك ھەم بىلىملىك كىشىك،
تاماق ۋاقتى بولسا، تىتىكلىك كىشىك.
2872 ئەقىللىق كىشى ياخشى نامنى كۆتەر،
بىلىملىك كىشىلەر ئىشەنچلىك كىشىلەر.

دېمەك، ماتاردىپ — بىلىم جەمئىيەتنىڭ ئاساسى قىلىپ شەرھلىنىدۇ. ئىككىنچى، ئاپتور كىشىلەرنىڭ بىلىشىدە ئوقۇ - ئوقۇتۇشنى ئاساسىي مەسىلە قىلىپ شەرھلىگەن. ئىنسان تۇغۇلۇپلا دانىشمەن، بىلىملىك بولمايدۇ. ئىنسانىنىڭ بىلىشى بىلىمسىلىكتىن بىلىشكە قاراپ راۋاجلىنىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرىدۇ، بۇ بىلىش جەريانىنى كەچۈرۈش ئۈچۈن ماتاردىنى ۋاسىتە قىلماي مۇمكىن ئەمەس.

1678 بىلىملىك تۇغۇلۇرمۇ ئانادىن كىشى،
ۋە يائۆگىنەمدۇ پىتىلسە يېشى؟
1680 بىلىمسىز تۇغۇلار، يۇرۇپ ئۆگىنۇر،
بىلىم بىلسە ئىشلار ئۇتۇغلۇق بولۇر.
1681 ئانادىن تۇغۇلغان بىلىمسىز تۇغار،
بىلىمنى ئۆگىنىپ ئۇ تۆرگە چىقار.

مۇئەللىپ، ماتاردىنىڭ ئەھمىيىتىنىلا ئەمەس بەلكى ماتاردىنى ئۇمۇملاشتۇرۇشنىڭ ماھىيىتىنىمۇ شۇنچىلىك يۇقىرى كۆتۈرگەنكى ۋە شۇنچىلىك چوڭقۇر چۈشەنگەنكى، يالغۇز دۆلەت مۇلازىمەتچىلىرى ئۈچۈنلا خىتاپ قىلىپ قالماستىن، بەلكى ئاتا - ئانىلارنىڭمۇ رولىنى تولۇق كۆرسەتكەن:

1486 ئوغۇل - قىز سەۋەبى ئاتا ھەم ئانا،
بۇزۇلسا قىلىقى، تۆزەلسە يانا.
1493 ئوغۇلنى كەچىكتە ئوقۇتماق زۆرۈر،
كەچىكلىكتە بىلسە ئۇتۇقلۇق بولۇر.
1495 كەچىك چاغدا بىلسە بالا نېمىنى،
قېرىپ ئۆلمىگۈنچە ئۇنۇتماس ئۇنى.

ئۈچىنچى، ئەقىل بىلەن بىلىم ۋە ئۆگىنىشنىڭ مۇناسىۋىتى روشەن بىر تەرەپ قىلىنغان. ئەقىل - نېرۋا پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئۇ ئەسلىدە ئىنسان تەبىئىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى. سۆيىتىدە ئىنسانغا قوشۇلۇپ يارالغان. ئۇ ئۆزىنىڭ زاتى بىلەن تەبىئەت مەۋجۇدا تىدۇر.

1682 ئەقىلدۇر ئۇنى ئۆگىنەلمەس ئادەم،
تەبىئەتكە قوشۇپ ياراتۇر ئىگەم.

1825 بىلىم يا پەزىلىنى كىشى ئۆگىنۇر
مەگەر كىم، ئەقىل ئۇ، تەبىئي بولۇر.

1827 كىشى ئۆگىنىپ كۆپ تاپار ئىلىم - بىل،
ئۆگەنسە ھەر قانچە، تاپالماس ئەقىل.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىر ئۆمۈرنىڭ ھەممىسىگە، ئۆگەنمەسمۇ پېتەرلىك بولغان ئەقىل، بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئادەمنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە تۇغۇلمايدۇ ئەلۋەتتە، ئۇمۇ ھايۋانلىق دىئالېكتىك تەرەققىياتى جەريانىدا، تەرەققىي قىلىش، ئۆسۈش ۋە تولۇقلىنىش قانۇنىيىتىگە ئىگە، ئەقىل ئادەتتە قابىلىيەتنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، قابىلىيەت بولسا، بىرەر پائالىيەتنى ئۈنۈشلۇق ئورۇنلاشتا زۆرۈر بولغان پىسخىك شەرتتۇر. ئۇ ھەرگىز تۇغما ئەمەس، بەلكى تۇغما بولغان ساغلام مىزىمولوگىيىلىك شەرتلەر ئاساسىدا، كېيىنكى مۇھىت ۋە تەربىيىنىڭ تەسىرى، شۇنىڭدەك، سۇبېيېكتىپ تىرىشچانلىق نەتىجىسىدە تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەنە شۇنداق تەرەققىي قىلىشنىڭ ئۆزىنى «بىلىم» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. دېمەك، مۇئەللىپنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «بىلىم» ئەقىل پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئىنسان شۇ بىلىمگە ئېرىشكەندىلا، ئاندىن ھەر نەرسىگە يول تاپالايدۇ.

302 كىشى ئوغلى سۈندى قوڭۇر يەرگە قول،
بىلىم بىرلە تاپتى ھەر نەرسىگە يول.

313 بىلىم بايلىق ئول گادايلاشمايدىغان،
قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان.

317 ئەقىلدۇر ساڭا ئانت قىلىشقان ئاداش،
بىلىم چىن مېھرىۋان ساڭا قېرىنداش

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇم بولىدىكى، ئەقىل بىلىمنىڭ مەنبەسى، بىلىم بولسا، ئۆگىنىشنىڭ نەتىجىسى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇشۇنداق خۇلاسىنى نەتىجىسىدە ماڭارىپ تەرەققىياتىنى، بىلىمنى دۆلەت مۇقىملىقى، پاراۋانلىقى ۋە جاتىرجەملىكىنىڭ ئاساسىي شەرتى دەپ چۈشەنگەن. مۇئەللىپنىڭ بۇ قارىشى مىللى كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتقىنى يوق. ئەگەر ئىنسانىيەت دۇنياسى، بۈگۈنكى كۈندە ئۆتمۈش بىلەن سېلىشتۇرۇپ بولماس دەرىجىدە تەرەققىياتقا ئېرىشتى دەيدىغان بولساق، بۇ پەقەت ئىلىم - پەن ۋە ئەقىلنىڭ كۈچى بىلەنلا ئېرىشىلگەن نەتىجىلەردۇر. شۇڭا، ئىلىم ۋە ئىلىم ئۆگىتىدىغان ماڭارىپ ھەممىدىن قەدىرلىك ئامىل، مۇئەللىپ ماڭارىپ ئىدىيىسىنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى ئەنە شۇنىڭدا.

شۇنىڭ كۆرۈشىمىز كېرەككى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۋر چەكلىمىسى تۇپەيلى تەرىبىيە مەسىلىسىدە قىسمەن سەۋەنلىكلەردىنمۇ خالىي بولالمىغان مەسىلەن:

1494 ئۇغۇل - قىز ئايىماي تاياق بىرلە ئۇر،
تاياق قىز - ئۇغۇلغا بىلىم ئۆگىتۇر.

ھەرقانداق كىشىنىڭ دۇنيا قارىشى، ھەرقانداق يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتى ئۇنىڭ ئۇراپ تۇرغان مۇھىت ۋە شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. شۇنداق ئىكەن، مۇئەللىپنىڭ قانچىلىك ئىلغار ئىدىيە ۋەكىلى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دەۋرنىڭ ئۇ ياكى بۇ چەكلىمىسىدىن خالىي بولۇشى ناھايىتى تەس. مەسىلىنىڭ نېگىزى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ كاتېگورىيەسىدە، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ئەھمىيىتى — ئۇمۇمىي مەزمۇنىدا ئىلاھىيلىك ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلماستىن، يەنىلا تەبىئەتنى تەبىئەت ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ، دۇنيانىڭ ۋۇجۇدىنى ئوت، تۇپا، سۇ، ھاۋادىن ئىبارەت مەۋجۇداتقا باغلاشتىن ئىلگىرىلەپ، دۇنيانىڭ ئۇمۇمىي تەرەققىياتىنى ھەرىكەتنىڭ مەھسۇلى قىلىپ تەسۋىرلەشتە ئىپتىدائىلىكىن.

143 ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت.
ئۇچى تۇپراق، بولاردىن دۇنيا ۋۇجۇد.

126 ياراتتى پەلەك، كۆز، دائىم ئايلىنۇر،
ھايات ھەم ئۆلۈم بىرلە تىنماي چۆرگىلۇر.

744 بۇ ئاي بۇرجى سەرتان، بۇ بۇرج ئۆزگىرۇر،
ئۆيى ئۆزگىدۇر ھەم ئۆزى چۆرگىلۇر.

ھەممە نەرسە ئورۇن ۋاقىت (ماكان ۋە زامان) شارائىت ئىچىدىلا ئۆزگىرىش ھاسىل قىلالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دەۋرلەرنى، تارىخىي شەخسلەرنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مەلۇم تارىخىي كاتېگورىيىنىڭ ئىچىدىكە قويۇشىمىز كېرەك. چۈنكى جەمئىيەت تەرەققىياتى دەۋرلەرنىڭ مۇقەررەر ئالمىشىش جەريانىدۇر، «كىشىلەرنىڭ ئېڭى ئۇنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ مەۋجۇدىيىتى ئاكسىنى بەلگىلەيدۇ». مەلۇمكى، مۇئەللىپنىڭ دەۋر تەقەززاسى بىلەن كېلىپ چىقىقان دىنىي ئېتىقادىغا قاراپ، ئۇنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى ھەرگىز كىچىك باھالاشقا بولمايدۇ. لېنىن: «تارىخىي ئەربابلار زامانىمىز تەلەپ قىلغان نەرسىلەرنى تەمىن قىلالمىغانلىقىغا قاراپ ئەمەس،

بەلكى ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىغا نىسبەتەن تەمسىن قىلغان يېڭى نەرسىلەرگە قاراپ ھۆكۈم قىلمىغىدۇ» دېگىنىدە، دەل مۇشۇنداق نوقتىنى كۆزدە تۇتقان. شۇنداق ئىكەن، تونۇشتۇرىدىغان تارىخىي شەخسلەرنى جۇغلىغاندىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىمۇ، ھازىرقى نۇقتىنەزەردىمىز بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆزى ياشىغان دەۋر ئەچىدە چۈشىنىشىمىز لازىم. ئەنە شۇنداق قىلغاندا:

بىرىنچى، مۇئەللىپنىڭ قاراخانىلار دەۋرى ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىنى، دۆلەت، جەمئىيەت، قانۇن، ئىلىم - پەن، ئەقىل، ئەخلاق - پەزىلەت ۋە باشقا ساھەلىرى بويىچە تەتقىق قىلىپ، بۇ تەتقىقاتنى بەدىئىي ۋاستىلار بىلەن يورۇتۇپ، جۇڭگو مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە بىباھا جەۋھەر دۇردانىسى قالدۇرغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز.

ئىككىنچى، مۇئەللىپنىڭ ماتارىيال ئىدىيىسى، ئىلىم - كۆچ، ئىلىم - بەخت قۇرالى، ئىلىم - ئىنسان قەدىرىنىڭ ھۆلى، ئىنسان پائالىيىتىنىڭ كاپالىتى ئىكەنلىكىدەك ھەقىقەتنى ئاللىبۇرۇن جاكارلىغان مەرىپەتپەرۋەر ئالىم ئىكەنلىكىنىلا ئەمەس، بەلكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ماتارىيال ئىدىيىسىنىڭ ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغانلىقىنى، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ يوقاتمايدىغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز.

ئۈچىنچى، ھەسەن بۇغراخان دەۋرىدە مەدەنىيەتنىڭ تېخىمۇ يۇكسەك ھالەتكە كەلمىشى، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ تامامەن زىددىيەتسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. چۈنكى، قاراخانىلار ھاكىمىيىتى يۇقىرى تەبىقە بىلەن تۆۋەن تەبىقىنىڭ پەرقى روشەن بولۇنگەن، تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدا روشەن پەرق بولغان پادىشاھلىق تۈزۈمىدىكى ھاكىمىيەت. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىسلام دىنىنىڭ ئېلىشى ۋە كېڭىيىشى بىلەن كېلىپ چىققان ئىجتىمائىي ئېڭىدىكى بۇرۇلۇش، ھوقۇق، مەنپەئەت، بايلىق ۋە زېمىن مەسىلىسىدىكى قىلىنغان گويا ئەنئەنە شەكلىدىكى تاشقى ئۇرۇشلار ۋە ئىش تۈزۈمىدىن مۇقەررەر كېلىپ چىقىدىغان ئىچكى نىزاھلار سۈيىقەست، پاراخورلۇق، ئىچكى سىلىق، ئۇرۇھۇازلىق، خەلقنىڭ يۇكسىنى ئىچىرىلاشتۇرۇپ، كۈندىن - كۈنگە تۈرمۇشنى قاششاقلاشتۇردى. نەسىلدىن نەسىلگە قالىدىغان پادىشاھلىق تۈزۈم خەلقنى ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلدى.

5242 بىرى چەككەچ زۇلۇم، بەختى قارا دۇر،
بىرى يوقلۇق غېمىدە بىناۋا دۇر.
5243 بىرى تاچ، ئۇ بىرسى يالاڭاچ يۈرۈر،
بىرى قايغۇ - غېمىدە پىغانلار چېكۈر.

بۇنىڭدىن مۇئەللىپنىڭ «قوتادغۇبىلىك»نى ئەنە شۇنداق رېئال تۈرمۇشنى ئىسلاھ قىلىش پروگراممىسى شەكلىدە ئوتتۇرىغا قويغان ھەقىقىي رېئالىست ئىكەنلىكىنى چۈشىنەلەيمىز.

كوررېكتورلۇق ۋە ئۇنىڭدىكى بەزى تېخنىكىلىق مەسىلىلەر

ئوسمان ئۆمەر

قىسقىچە مەزمۇنى: كوررېكتورلۇق ـ ئاخبارات، نەشرىيات، مەتبۇئات خىزمەت ئىدارىلىرىنىڭ مۇھىم بىر ھالقا، بۇنىڭسىز گېزىت ـ ژۇرنال، كىتابلارنى نەشر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. گېزىت ـ ژۇرنال، كىتابلارنىڭ سۈپىتى كوررېكتورلۇق سۈپىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك، كوررېكتورلار تەھرىرلەش، تىزىش، بەت ياساش، سىلىشتۇرۇش جەريانىدا كۆرۈلگەن خاتالارنى توغىتىپ، نەشر قىلىش ئۆلچىمىنى تېخنىكىلىق تەلەپ بويىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈدىغان كېرەك.

كوررېكتور ـ لاتىنچە سۆز بولۇپ، ئوقۇش ۋە تۈزىتىش ئىشىنى قىلىدىغان مەتبەئە ياكى نەشرىيات خادىمى دېگەنلىك بولىدۇ. كوررېكورنىڭ ۋەزىپىسى ـ قول يازما (تېكىست) نىڭ مەتبەئەدە تىزىلغان ياكى سىنىقىغا ئېلىنغان نۇسخىسىنى ئوردىگىنالغا سېلىشتۇرۇپ تۈزىتىشتىن ئىبارەت.

مەن بۇ ماقالىدا كوررېكتورلۇققا دائىر بىر قىسىم مەسىلىلەر توغرىسىدا توختىلىپ، كوررېكتورلار ۋە مۇھەررىرلەر بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

1 ـ كوررېكتورلۇقنىڭ ئورنى ۋە رولى

كوررېكتورلۇق ـ ئاخبارات ـ نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدىكى ئەڭ مۇھىم ھالقىلارنىڭ بىرى. بۇ ھالقىسىز گېزىت ـ ژۇرنال، كىتابلارنى چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس. ھەرقانداق گېزىت، ژۇرنال، كىتابنىڭ سۈپىتى كوررېكتورلۇق سۈپىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. كوررېكتورلۇق ياخشى ئىشلەنمىسە، ياخشىيىزىلغان، ياخشى تەھرىرلەنگەن ماقالە ـ ئەسەرلەرمۇ سۈپەتسىز، ناچار نەرسىگە، ھەتتا كېرەكسىز نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. كوررېكتورنى پۇتبول مەيدانىدىكى ۋاراتارغا ياكى چېگرادىكى ئاخىرقى قاراۋۇلغا ئوخشىتىش مۇمكىن. پۇتبول مەيدانىدا توپنى تېپىپ كېتىۋېتىپ تارتقۇزۇپ قويسا، يەنە تارتىۋېلىش ئىمكانىيىتى بار، لېكىن توپ ۋاراتاردىن ئۆتۈپ كەتسە بۇنىڭغا ئامال يوق، قاراۋۇل ھوشيار بولمىسا، دۈشمەننى ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ ـ دە، بۇنداق ئاقىۋەت

ۇنتىنى مۆلچەرلەپ بولغىلى بولمايدۇ. كوررىكتورلۇقتىمۇ سەلبىي بىخەستەلىك قىلمىشىدەكەن، ناھايىتى زور سىياسىي، ئىقتىسادىي زىيانلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا، كوررىكتورلۇقنى ئەستايىدىل زېھىن قويۇپ ئىشلەش كېرەك. ئۇلۇغ ئىقلابىي ئۇستاز لېنىن «رۇسىيەدىكى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى» دېگەن كىتاب نەشىر قىلىنغاندا، ئۇلىيانوۋا بىلەن ئۇلىيانوۋا بىلىزاروۋا ياغان بىر پارچە خېتىدە مۇنداق كۆرسەتكەنىدى: «...نەشرىياتچىلىقىنىڭ ئەڭ مۇھىم شۆبەرتىسى — كوررىكتورلۇقنى ناھايىتى ئوبدان قىلىشتا، مۇنداق بولمىغاندا، نەشر قىلىشنىڭ ھېچبىر ھاجىتى بولمايدۇ». ① يولداش ماۋزېدوڭ «جىن - سۈي گېزىتى» نىڭ مۇھەررىرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ بىر قېتىملىق سۆھبىتىدە: «گېزىتتە خاتا خەتلەر بولىدىكەن، بارلىق گېزىتخانا خادىملىرىنى يىغىپ باشقىنى سۆزلىمەي، پەقەت مۇشۇ ئىش ئۈستىدىلا سۆزلىشىمىز، خاتالىق ئەھۋالىنى، خاتالىقنىڭ سەۋەبلىرىنى، خاتالىقنى تۈگىتىشنىڭ ئۇسۇللىرىنى، كۆپچىلىكنىڭ ئەستايىدىل دىققەت قىلىشىنى سۆزلىشىمىز كېرەك. مۇشۇنداق ئۇچ قېتىم، تۆت قېتىم، بەش قېتىم سۆزلەيدىغان بولساق، خاتالىقلارنى چوقۇم تۈزەتكىلى بولىدۇ.» ② دەپ كۆرسەتكەنىدى.

كوررىكتورنىڭ مەسئۇلىيىتى ھەم ۋەزىپىسى نېمە؟

«نەشرىياتچىلىق ئىزاھى» دا: «كوررىكتور ئەسلى ئورىگىنالغا مەسئۇل بولۇشى، ھەرپ تىزىشتا كەتكەن خاتالارنى تۈگىتىشى، ئەسلى ئورىگىنالدىكى خاتالىقلارنى ۋە چۈشۈپ قالغان سۆز - جۈملىلەرنى بايقاپ، تەھرىر بۆلۈمىنىڭ ھەل قىلىشىغا سۇنۇشى كېرەك.» دېيىلگەن ۋە كوررىكتورلۇقنىڭ قېتىم سانىنى كېمەيتىۋەتمەسلىكنىڭ لازىملىقى تەكىتلەنگەن، بۇ، كوررىكتورنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ھەققىدىكى بەلگىلىمىنى قاتتىق تەلەپنى ۋە كاپالەتلىك چارىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. شۇڭا بۇ بەلگىلىمە كوررىكتورلۇق خىزمىتى تەجرىبىسىنىڭ توغرا، ئىخچاملانغان يەكۈنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كوررىكتورلۇق ئىنتايىن ئىنچىكە بولغان مەخسۇس تېخنىكىلىق خىزمەت. كوررىكتورنىڭ مەسئۇلىيىتى پۈتۈنلەي ئىنتىلىشچانلىقىدا ئىدى. ئورىگىنال ئالدىدا جاۋابكار بولۇش پروفېسسىپى ئاساسىدا تەھرىرلەش، تىزىش، سىلىشتۇرۇش، بەت ياساش جەريانىدا كۆرۈلگەن خاتالىقلارنى تۈگىتىپ، نەشر قىلىش ئۈچۈن ۋە تېخنىكىلىق تەلەپلەرگە بىنائەن تەھرىرلىك، تىزىش، بەت ياساش تېخنىكىسى بىلەن بەت شەكلىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى كوررىكتورلۇق قىلىپ تۈزىتىشتىن ئىبارەت. شۇنداق بولغاچقا، بۇنىڭدا تۈرۈەندىكى بىر قانچە مەسىلىگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك:

① «لېنىن ئەسەرلىرى» 37 - توم 194 - بەت، خەلق نەشرىياتى 1958 - يىل نەشرى.

② «ماۋزېدوڭ تالانتلار ئەسەرلىرى» 4 - توم، خەلق نەشرىياتى 1960 - يىل نەشرى.

(1) يۇكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق، ئەستايىدىل پوزىتسىيە بولۇش كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن كوررېكتور ئۆز خىزمىتىنىڭ ئاخبارات - نەشرىياتتىكى ئورنىغا ۋە رولىغا بولغان تونۇشىنى توغرىلىشى لازىم. تونۇش توغرىلانغاندىلا قېتىرقىنىپ ئىشلىگىلى بولىدۇ، مەسئۇلىيەتچانلىق كۈچىيىپ، ئورىگىنالغا ھەقسىقىي سادىق بولالايدۇ. كوررېكتورلار قولىدىن چىقارغان ھەر بىر بەت گېزىت، ھەربىر بەت ژۇرنال، ھەربىر بەت كىتابتا ھەتتا ھەربىر پارچە يايراق كوررېكتورلۇق نۇسخىسىغىچە ھەرقانداق خاتالىقنىڭ بولۇشىغا قىلچە يول قويماسلىقى، مۇھىمى، سۈپەتكە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. مەسئۇلىيەتچانلىق — كوررېكتورلۇق خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ئىدىيىۋى ئاساسى.

(2) ۋاقىتنى قەدىرلەپ، پۈتۈن دىققەتنى بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈش لازىم. مۇنداق ئىشلەش، گېزىت - ژۇرنال، كىتابلارنىڭ ۋاقتىدا، سۈپەتلىك چىقىشىغا پايدىلىق.

ۋاقىتنى قەدىرلەش دېگىنىمىز — ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ، كوررېكتور نۇسخىسىنى ئۆز ۋاقتىدا كۆرۈپ تۈگىتىش دېگەنلىك. مۇمكىنقەدەر زاۋۇت بىلەن تەھرىر بۆلۈم، كوررېكتور بىلەن مۇھەررىر ئوتتۇرىسىدا ۋاقىت توختامى بولۇشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ۋاقىتقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

دىققەتنى بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈش دېگىنىمىز — پۈتۈن زېھنى كۈچىنى ئورىگىنالغا، كۆرۈلۈۋاتقان كوررېكتور نۇسخىسىغا مەركەزلەشتۈرۈش دېگەنلىك. كوررېكتور نۇسخىسىنى كۆرگەندە دىققەتنى يىغىپ، خەتمۇ خەت ئوقۇپ ھېچىگە ئېلىش، ھەرگىز بىر قاراپلا ئۆتكۈزۈۋېتىش ياكى كۆزى ئورىگىنالدا، كاللىسى باشقا ياقتا بولمىسۇن دېگەنلىك. ئۇنداق بولمىغاندا، كېتىپ قالغان كەچمىكتىنە سەۋەنلىك مەزكۇر ئاخبارات، نەشرىيات ئورگىنىغا ئورنىنى تولدۇرغىلى بولمايدىغان زىيانلارنى كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن، 1984 - يىلى «شىنجاڭ گېزىتى» دە «مەنىۋى بۇلغىنىشنى تۈگىتىش» دېگەن سۆز «مەنىۋى بۇلغىنىشنى ئۆگىتىش» بولۇپ بېسىلىپ چىقىپ كەتكەن. «لايىھە» دېگەن سۆز «لاھىيە» بولۇپ قالغان، «25» دېگەن سان «52» بولۇپ بېسىلغان، «ئۇزۇلۇكسىز» دېگەن سۆز «ئۆزلۇكسىز» بولۇپ قالغان. يىراقتىكىنى قويۇپ تۇرۇپ، يېقىنقى ئەھۋالنىلا قارايدىغان بولساق، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1990 - يىل 3 - يانۋار سانىنىڭ 1 - بېتىدىكى «69/70 قېتىملىق ئالاھىدە تېز پويىز ۋە ئۇرۇمچى پويىز ئىستانسىسى ئېرىشتى»دەپ بېسىلغان. شۇگېزىتنىڭ شۇ يىل 10 - يانۋاردىكى 4 - بېتىدىكى «چېگرا رايوندا ياڭرىغان ناخشا ساداسى» دېگەن سۆزەتلىك خەۋەر بېرىلگەن بولۇپ، سۆزەت سۆزىگە: «يۇننەن ئۆلكىسى مالىپو ناھىيىسىنىڭ سەنئەت ئۆمىكىدىكى ياۋۇز ئارتىس لاۋشەن رايونىدىكى ئاممىغا مىللىيچە ناخشا ئېيتىپ بەرمەكتە»

دەپ بېسىلغان. يەنە بەزى كىتاب - ژۇرنالالاردا «روژدېستوو» دېگەن ئاتالغۇ «روژدىستۇو»، «روژدېستو»، «روژدېستوۋا» دەپ خاتا ئېلىنغان. بۇنداق مىساللارنى مەرقايسى گېزىت — ژۇرنال، كىتابلاردىن ياكى مەتبۇئات - نەشرىياتلارنىڭ مەمىسە - لدىن دېگۈدەك تاپقىلى بولىدۇ دېسەكمۇ مۇبالىغە بولماس.

(3) كوررېكتورلاردا توغرا بىلەن خاتانى ئېنىق ئايرىيالايدىغان، مەسىلىلەرنى بايقىيالايدىغان جۇشقۇن روھ بولۇشى كېرەك. ئورنىگىنالدا نېمە بولسا شۇ بويىچە كەتكۈزۈۋەتمەسلىك، ياكى «بىر ئاز خاتا بولسا نېمە بوپتۇ»، «خاتالىقتىن ساقلانماق تەس»، «ئىملا مەسىلىسىدىكەن، مەزمۇنغا تەسىر يەتكۈزمىسە بولىۋېرىدۇ» دەپ قارىماسلىق كېرەك. بۇ، ئورنىگىنالغا سادىق بولغانلىق ئەمەس. شۇڭا، ئورنىگىنالدىكى مەسىلىلەرنى بايقاپ، ئۇنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، ئەگەر كوررېكتور ئۆزى ھەل قىلالمايدىغان گۇمانلىق، ئېنىق بولمىغان مەسىلىلەر بولسا، مەسئۇل مۇھەررىدىگە كۆرسىتىپ، مۇڭاپىق ھەل قىلىش لازىم.

(4) كوررېكتورلۇق قائىدە - قانۇنىيىتىنى پىششىق ئىگىلەش لازىم. كوررېكتورلۇقتا ئىشلىتىلىدىغان تېخنىكىلىق بەلگىلەرنى، خاتانى كورسىتىش شەكىللىرىنى تېرىشىپ ئىگىلەپ، خاتالىقلارنى ئۆلچەملىك بەلگىلەر بىلەن ئېنىق كۆرسىتىش لازىم. تۆۋەندە «كوررېكتورلۇق بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنى قوللىنىش ئۇسۇلى» نى كۆرسىتىمىز: بۇ بەلگە جۈملىگە مەتبەئە پەن - تېخنىكىسى شۆيۈەنى مەسئۇل بولۇپ تۈزۈپ، 1981 - يىلى 12 - ئايدا ئېلان قىلغان «جۈملىگە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كەسپىي ئۆلچىمى»، «كوررېكتورلۇق بەلگىلىرى ۋە ئۇلارنى قوللىنىش ئۇسۇلى» دېگەن ماتېرىيالدىكى ئاساسلىق بەلگىلەر بولۇپ، مەتبەئەدە دائىم قوللىنىدىغان ئۆلچەملىك بەلگىلەردۇر.

(5) تەجرىبە - سىناقلارنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ سان - سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىم. تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىگەندە، خاتالىقلارنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرىنى تېپىش، قانداق ھەرىلەرنىڭ ئاسان ئۇچرايدىغانلىقى، چېكىتلىرىنىڭ ئاسان ئۇچۇپ كېتىدىغانلىقى ۋە ئوڭاي ئالمىشىپ قالىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىش كېرەك. ئۇيغۇرچە ھەرپلەردە، بولۇپمۇ چېكىتلەرنىڭ ئاسان ئۇچراپ كېتىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىنى ئەستىن چىقارماسلىق لازىم. بىرەر چېكىتنىڭ ئارتۇق - كەم قويۇلۇشى، چېكىتنىڭ ئاستى - ئۈستىگە ئالمىشىپ قېلىشى ۋە ياكى ھەرپ - سۆزلەرنىڭ چىشى (مەركىزى) نىڭ ئارتۇق - كەم چىقىرىلىشى «ئو» ھەرپىدىكى ئاھاڭ ئۆزگەرتىش بىلەنگىلىرىنىڭ جايىدا قويۇلماسلىقى بەزىدە ئويلىمىغان مەزمۇن خاتالىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئېغىر ۋاقىلىرىدا ناچار سىياسىي تەسىرلەرنى بېرىشىمۇ مۇمكىن.

كۆرسەتكۈچلۈك بەلگىلەرنى قوللانغان ئۆرنەكلەر

بەلگە شەكلى	رولى	بەلگىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوللانغان ئۆرنەكلەر	مىسال
	سۆز جۈملە	بۇ بەلگە بەزى ھەرپ، سۆز، جۈملە، ئابزاس ۋە تېكىشى بەلگىلەرنىڭ ھېچقىرىسىغا بېغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.	بۇ يېنىغا قاتتىق سىزىق
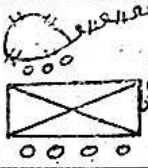	ئاقارتىپ قويۇش	خاتا ھېچقىرىسىغا بېغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، سۆز، جۈملە، ئابزاسلارنى ئۆز-ئۆزىگە ئاقارتىپ قويۇش ياكى ئاقارتىپ قويۇشنى بىلدۈرىدۇ. بەزى ھەرپ، سۆز، جۈملە، تېكىشلەرنى ئاقارتىپ قويۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.	ئۆنگۈنى ئۆچۈرۈش ياكى ئاقارتىپ قويۇش
	ئۆچۈرۈش ياكى ئاقارتىپ قويۇش	قوشۇلغان سۆز، جۈملە ياكى ئابزاسلارنى ئۆچۈرۈش ياكى ئاقارتىپ قويۇشنى بىلدۈرىدۇ. ئادەتتە ئۆچۈرۈلگەن سۆز، جۈملە ياكى ئابزاسلار ئۈستىگە سىزىق تارتىلىپ ئاندىن ئۆچۈرۈلىدۇ. بۇ بەلگە ئاقارتىپ قويۇلغان سۆز، جۈملە ياكى ئابزاسلارنىڭ ھەممىسىگە ئىشلىتىلىدۇ.	ئۆچۈرۈلگەن سۆز، جۈملە ياكى ئابزاسلارنى ئاقارتىپ قويۇش
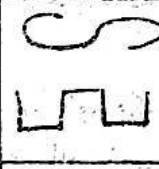	ئۆچۈرۈش ياكى ئاقارتىپ قويۇشنى بىكار قىلىش	ئالماشتۇرۇلغان سۆز، جۈملە ئۈستىگە بۇ بەلگە قويۇلۇپ، ئالدىنقى قوللىنىلغان سۆز، جۈملىلەرنىڭ ئالمىشىپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. « » بەلگىسى ئۆتتۈرىسىدىكى سۆز ئالماشقان، ئۆزگەرگەن دېگەنلىكنى، ئالدىنقى سۆز، جۈملىلەرنىڭ ئالمىشىپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.	1989-1949 ئالماشقان ئۆتكەن ئۆزگەرگەن
	باش قوردىن باشلاش	باش قوردىن باشلانغان جايغا مۇشۇ بەلگە قويۇلۇپ، بۇ جايىنىڭ قوربېشى بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.	① - نومۇر ② - ئىسىم ③ - ئىسىم نەمۇنىسى
	جۈملىنى ئۆزگەرتىش	ئىلگىرى قويۇلغان سۆز ئارقىغا مۇشۇ بەلگە قويۇلۇپ، ئىلگىرى قويۇلغان سۆز ئارقىغا بېرىپ بېرىگە ئولىشىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.	كۆرسەتكۈچ قوللىنىشى
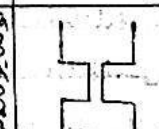	سىزىقنى ياكى ئۆچكەن ئۆزگەرتىش	بەزى سۆزنىڭ ئالدىغا ياكى كەينىگە مۇشۇ بەلگە قويۇلۇپ، بۇ سۆزنىڭ كەينىگە ياكى ئالدىغا سۆز قوشۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.	ئەسكەرتىش بىلدۈرۈش
	ئۆزگەرتىش	سىڭنالغا خاتا بېسىلىپ قالغان سۆز، يانتۇ بېسىلىپ قالغان ياكى تەۋرىپ بېسىلىپ قالغان ھەرپلەرنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن بۇ بەلگە قويۇلىدۇ.	دانا دىنىدۇ
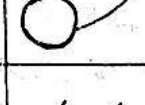	سىزىق قويۇش	ئىلگىرى سۆزنىڭ ئۈستىگە سىزىقچە « — » قويۇش زۆرۈر بولغانلىقىنى مۇشۇ بەلگە قويۇلىدۇ.	تېخىمۇ ياخشى بولۇشى كېرەك

(6) كوررېكتور هەرپ ياكى باشقا خاتالىقنىڭ ئورنىغىنالدا ئىكەنلىكىنى بايقىسا، ئۇنىڭ مۇھەررىرگە ياكى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە كۆرسىتىپ، بىرلىكتە ھەل قىلىش لازىم. لېكىن ئورنىغىنالدا مەسىلە بار ئىكەن دەپ ئورنىغىنال بىلەنلا ھەپلىشىپ كەتكەندە، ۋاقتىنى ئوتكۈزۈپ ئىشنى چىگىشلەشتۈرۈپ قويمىدۇ. «ئورنىغىنال شۇنداقكەن، نېمە بولسا بولىمىدۇ» دەپ بېپەرۋالىق قىلىسىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا، كوررېكتور ئورنىغىنالغا ھەقىقىي مەسئۇل بولۇشى، مەسئۇل مۇھەررىر بىلەن بىقىنىدىن ھەمكارلىشىپ، گېزىت - ژۇرنال، كىتابلارنىڭ ۋاقتىدا، سۈپەتلىك چىقىشىغا كۈچ چىقىرىش لازىم.

2 - تەھرىرلىك بىلەن كوررېكتورلۇقنىڭ مۇناسىۋىتى

تەھرىرلىك بىلەن كوررېكتورلۇق تەشرىياتچىلىق - ئاخبارات چىقىلىقتا ناھايىتى مۇھىم، بىر - بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك كەسىپلەر.

(1) مۇھەررىر بىر نەچچە باسقۇچلۇق ئىشلارىدىن كېيىن، ماقالە - ئەسەرلەرنى تەھرىرلەشكە، مەتبەئىگە تەييارلاشقا كىرىشىدۇ، ئاندىن ئۇنى تەلەپ بويىچە ئىشلەپ پۈتتۈرۈپ، مەتبەئىگە يوللايدۇ. ماقالە - ئەسەر مەتبەئىدە تىزىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنى ئالدى بىلەن كوررېكتور سىنىلىشتۇرۇپ تۈزىتىدۇ. ئاندىن كېيىن مەسئۇل مۇھەررىر كۆرۈپ چىقىدۇ. دېمەك، بۇ باسقۇچ كوررېكتور بىلەن مۇھەررىرگە مەركەزلىشىدۇ. بۇ چاغدا كوررېكتور بىلەن مۇھەررىر ئۆزئارا ماسلىشىپ، ھەمكارلىشىپ ئىشلىشى كېرەك. ئورنىغىنالدا خاتالىق بولسا كوررېكتور ئۆزى مۇھەررىرگە كۆرسىتىشى، مۇھەررىر كوررېكتور كۆرسەتكەن مەسىلىلەرنى ئىتايىندىل ئويلىنىپ بىر ياقلىق قىلىشى، كوررېكتوردىن كەتكەن مەسىلىلەر بولسا سەممىي كۆرسىتىپ بېرىشى كېرەك.

(2) مۇھەررىر ماقالە - ئەسەرلەردە ئۇچرىغان نەقىللەرنىڭ ئەسلىنى تېپىپ سىنىلىشتۇرىدۇ، سانلىق مەلۇمات، ئىزاھات، يىلنامە، كۆچۈرمە گەپلەرنىمۇ سىنىلىشتۇرىدۇ، ئەمما كوررېكتور قايتا سىنىلىشتۇرۇش جەريانىدا، ماقالە - ئەسەردىكى سىياسەت، كۆز قاراش، تارىخىي پاكىت، سان - سېپەر، نەقىل، ستىلىستىكا، لوگىكا، ھەتتا تىنىش بەلگىلىرى جەھەتتە مەسئۇل مۇھەررىر سېزىمۇالالمىغان مەسىلىلەرنى ئۈتتۈرىغا قويۇشى مۇمكىن. مۇشۇ چاغدىلا مەسئۇل مۇھەررىر كوررېكتور نۇسخىسىدىكى باشقا مەسىلىلەرنىمۇ ئېسىگە ئېلىپ، ئۇنى تۈزىتىپ، خاتالىقنىڭ ئۈتۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىدۇ.

(3) كوررېكتورلۇق تەھرىرلىكنىڭ داۋامى ۋە تولۇقلىغۇچىسى. كوررېكتورلۇق قىلغۇچى ئورنىغىنالغا ئاساسلىنىدۇ، ئورنىغىنالغا جاۋابكار بولىدۇ. لېكىن ئورنىغىنال ۋۇتۇنلەي توغرا بولۇپ كېتىشى ناتايىن. شۇنداق ئىكەن، ئورنىغىنالدىكى مەسىلىلەرنى كوررېكتورلۇق قىلىشى داۋامىدا تۈزىتىلىشى، مەسئۇل مۇھەررىرگە كۆرسىتىلىشى

كىرەك. مەسئۇل مۇھەررىر كوررېكتورلۇق نۇسخىسىنى كۆرۈش داۋامىدا بۇ مەسىلىلەرنى ئەستايىدىللىق بىلەن ھەل قىلىۋېتىشى كېرەك. بۇ كوررېكتورلۇقنىڭ ھالقىلىق يەيتىسى، شۇنىڭدەك تەھرىرلىكىنىڭ داۋامى ۋە تولۇقلىنىشى جەريانى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇھەررىر كوررېكتور نۇسخىسىنى ئوقۇشنى پەقەت كوررېكتورنىڭ ئىشى دەپ قارىماسلىقى كېرەك. بۇ ئەھۋاللارنى تۈگىتىش ئۈچۈن قانىدە - تۈزۈملەر بېكىتىلىشى، كوررېكتور، مۇھەررىرلەر ئۆز مەسئۇلىيىتىنى تولۇق ئورۇندىشى لازىم. بۇ بىزگە كوررېكتورمۇ، مەسئۇل مۇھەررىرمۇ كوررېكتورلۇق نۇسخىسىنى بەس سالماي ئەستايىدىل كۆرۈشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، تەھرىرلىكىنىڭ داۋامىنى ئىخلاس بىلەن ئورۇنداشنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(4) ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن كىشىنىڭ چىققان يېڭى مەسىلىلەرگە مۇھەررىر بىلەن كوررېكتور ئالاھىدە سەزگۈر بولۇشى لازىم. ۋەزىيەت ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ، تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ. ئورىگىنال بېسىشقا بېرىلگەندىن تارتىپ تاكى تىزىلىپ كوررېكتور نۇسخىسى چىققانغا قەدەر بولغان ۋاقىت ئىچىدە، دۇنيا ۋەزىيىتى ۋە دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىي ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىش بولۇشى، كادىرلارنىڭ ئورنىدىمۇ ئۆزگىرىش بولۇشى ۋە باشقا ئۆزگىرىشلەر بولۇشى مۇمكىن. كوررېكتور بۇ خىل ئۆزگەرگەن ئەھۋالنى تېزغىرا ھەل قىلىشى لازىم. ئاممىباب تىل بىلەن ئىپادىلەنگەن، يۇقىرىدەكىدەك ئەھۋالغا يولۇققاندا، مۇھەررىر بىلەن كوررېكتوردا بىر قەدەر كۆچلۈك «كەسىپىي سەزگۈرلۈك» بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، كوررېكتور ھەر كۈنى گېزىت ئوقۇشى، رادىئو ئاڭلىشى، تېلېۋىزىيە خەۋەرلىرىنى كۆرۈپ تۇرۇشى، ھەر خىل ھۆججەتلەردە سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلار، دىپلوماتىيە، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت قاتارلىق زور مەسىلىلەرگە ھەمىمە ۋاقىت دىققەت قىلىشى، ئىجتىمائىي پەن، تەبىئىي پەنلەرگە دائىر ئىلمىي نۇقتىنەزەرلەرنىڭ يېڭىلىنىشىنى ئىگىلەپ تۇرۇشى لازىم.

(5) مەسئۇل كوررېكتور بىلەن مەسئۇل مۇھەررىر ئۆزى سېلىشتۇرۇپ پىششىقلىغان ئورىگىنالنى ئۆز ئالماشتۇرۇپ تەكشۈرۈشكە بېرىشتىن بىلەپ كېتىدۇ دېسەك مۇبالىغە بولمايدۇ. مەسئۇل مۇھەررىر بىلەن كوررېكتور ئورىگىنالنى باشتىن ئاياغ ئىككى، ئۈچ قېتىم ئوقۇپ چىقىش ئارقىلىق، ئورىگىنالدىكى سىياسىي جەھەتتىكى مەسىلىلەر، بىلىم جەھەتتىكى مەسىلىلەر، مەدەنىيەت، قانۇن جەھەتتىكى مەسىلىلەر، تۈزۈلۈش جەھەتتىكى ۋە تېخنىكا جەھەتتىكى مەسىلىلەردىن قايسىلىرى ھەل قىلىنغان، قايسىلىرى يەنە تەكشۈرۈلىدىغان ۋە تۈزىتىلىدىغان مەسىلىلەر ئىكەنلىكىنى خۇددى بەش قولدەك بىلىشى لازىم.

(6) كوررېكتور ئورىگىنالغا سادىق بولۇش بىلەن بىللە، يۇقىرىدەك مەسئۇلىيەتچانلىقنى زىممىسىگە ئېلىپ، خەلق ئالدىدا، پارتىيە ئالدىدا، جەمئىيەت، تارىخ

ئالدىدا جاۋابكار بولۇشنى تەرەددۇ تۇتۇش كېرەك. ھەر بىر پارچە ئوردىنالنىڭ ئارقىسىدا بىرەر ئاپتور ياكى ئاز سانداكى بىر قىسىم كىشىلەر بارلىقىنى ئەمەس، بەلكى مىڭلىغان، مىليونلىغان جانلىق ئادەملەرنىڭ بارلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، كوررېكتور ماقالە ـ ئەسەلەرنى كوررېكتور قىلىغاندا مۇھەررىر ۋە نابورچىكلارغا يەڭگىللىك بىلەن ئىتتىرىپ قويمىدىغان، ئارىلىقتا «سەن سالا، مەن سالا ئاقما ئوتنى كىم سالا» دېگەندەك مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلمىنىڭ خاتا كېتىپ قالمىدىغان ئەھۋالدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

كوررېكتورلار، كەسپىي بىلىمىنى ۋە ماھارىتىنى ئاشۇرۇشتا تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتلەردىن تەربىيىلىنىشى كېرەك:

(1) ماركسىزم ـ لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى يېتەكچى ئىدىيە قىلىشى، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇشى، جان ـ دىلى بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى كېرەك. كوررېكتورلار كۆچلۈك سىياسىي پرىنسىپاللىق روھىغا ئىگە بولۇشى، ئىدىيىۋى ئىستىلى تۇغرا، خىزمەت پوزىتسىيىسى ئەستايىدىل بولۇشى، ئۆزىگە يۈكسەك ئەخلاقىي پەزىلەت ئۆلچىمى بويىچە قاتتىق تەلەپ قويۇشى، قولىدىن چىقارغان ھەربىر پارچە ماقالە ـ ئەسەرنىڭ سۈپەتلىك بولۇشى ۋە ئوبدان ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىدىغان بولۇشى ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم.

(2) داۋاملىق ئۆگىنىپ بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتىش. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەر خىل پەنلەردىن ساۋادى بولۇش، كوررېكتورلۇق كەسپىگە دائىر بىلىملەرنى ياخشى ئىگىلەش، داۋاملىق كىتاب ئوقۇپ تۇرۇشى كېرەك.

(3) كوررېكتور مەتبەئىسە ئەمەلىيىتىدىن يەنىمۇ ھەرپ تۇرلىرى، تىزىش ئەھۋالى، ستون، كالونكا، سۈرەت (رەسىم) تارتىش، سىنكىغا ئېلىش، توپلاش ئەمەلىيىتىدىن خەۋەردار بولۇشى لازىم.

(4) قورال كىتابلاردىن، لۇغەتلەردىن پايدىلىنىشنى بىلىشى كېرەك. كوررېكتورلۇق قىلىش داۋامىدا ھەر خىل پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، چەت ئەللەر ـ نىڭ ئادەم، جاي ئىسىملىرى ۋە باشقا ئاتىلمىشلار ئۈچراپ تۇرىدۇ. بۇلارنى لۇغەتلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ توغرىسىنى كۆرسىتىپ بېرىشنى بىلىشى كېرەك.

(5) يېزىقچىلىق بىلىمىدىن خەۋەردار بولۇشى لازىم. كوررېكتور ئالدى بىلەن ئۆز تىلى گرامماتىكىسىنى، ئىملا قائىدىسىنى پىششىق ئۆگىنىشى كېرەك. تىلىمىزدىكى تۈپ سۆز، ياسالما سۆز، جۈپ سۆز، بىرىكمىلەرنى سۆزلەرنى ئۆگىنىشى، سۆزلەرنى ئۆگەنگەندە ئۇنىڭ شەكلىنىلا ئۆگەنمەي، مەنىسىگە چۈشىنىپ ئۆگىنىشى، گرامماتىكىلىق مەنىسى، لېكسىكىلىق مەنىسى، ئۇدۇل مەنىسى، كۆچمە مەنىسى قاتارلىقلارنى پىششىق ھېلىۋالىشى، شۇ سۆزنى ئوبېراتسىيە قىلىشنى بىلىشى لازىم. بۇ سۆزنى توغرا چۈشىنىش، توغرا يېزىش ئۈچۈن ئۇنى پارچىلاپ تەھلىل قىلىپ كۆرۈش دېگەنلىك. تىلىمىزنىڭ

ئۇنىڭدا، مورفولوگىيە قائىدىلىرىنىڭ ياخشى بىلگەن كورراكتور ئىملا مەسىلىسىدە قىلچە قىينالمايدۇ. ئۇنىڭ باشقا، تىنىش بەلگىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشىنى، لوگىكا، ستىلىستىكا بىلىملىرىنىمۇ ئۆگىنىشى كېرەك.

(6) ئىشلىگەچ ئۆگىنىش، ئۆگەنگەچ ئىشلەش - كورراكتورلۇق خىزمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى. كورراكتورلۇقتا ئۆگىنىش پۈرسىتى ئەڭ كۆپ. بولۇپمۇ ئالدىدىن ئۆتۈۋاتقان ھەر خىل ماقالە - ئەسەرلەردە ئۆگىنىشكە تېگىشلىك تۇرلۇك نەرسىلەر ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ھەربىر كورراكتور مەخسۇس خاتىرە تۇتۇپ، ئۇچرىغان يېڭى نەرسىلەرنى، ئاتالغۇلاپ باقمىغان ئوبرازلىق ئوخشىتىش، ماقال - تەمسىل، ئەقلىيە سۆزلەرنى، بىرخىل مەنىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەر خىل ۋارىيانتى، تارىخىي ۋەقەلىك ئىسىملارنى، سۇلالىلار، مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى، تۇرلۈك ئاتالغۇلارنى، يەر - جاي ناملىرىنى خاتىرىلەپ مېڭىشى لازىم. بۇ، بىر تەرەپتىن ئۆگىنىش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كېيىن مۇشۇنداق نەرسىلەر ئۇچرىغاندا تىوغرىلىدۇ - خاتالىدۇ، دەپ گۇمانلانماسلىققا، ئۇنىڭ توغرىسىنى ئىزدەپ ۋاقىت ئىسراپ قىلماسلىقىغا، شۇنىڭ بىلەن ھەر خىل خاتالارنىڭ ئالدىنى ئېلىپ كورراكتورلۇق سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق، بۇ كورراكتورنىڭ ئەستايىدىل، ئىنچىكە ۋە ئىخلاسمەن بولۇشىغا، ئۇنىڭ دائىم زور خاتالىقلاردىن ساقلىنىشقا ياردەم بېرىدۇ.

3 - كورراكتورلۇقنىڭ قەدەم - باسقۇچلىرى

كورراكتورلۇق ئاخبارات - نەشرىيات، مەتبۇئات ئورۇنلىرىدا سۆزگۈچلۈك رول ئوينايدىغان مۇھىم خىزمەت. ئۇنىڭ سۆزگۈچلۈكى ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرى، ئىملا جەھەتتىكى سۆزگۈچلۈك، يەنە بىرى، مەزمۇن جەھەتتىكى سۆزگۈچلۈك.

ئىملا جەھەتتىكى سۆزگۈچلۈك — كورراكتورلۇقتىكى بىرىنچى دەرىجىلىك ۋەزىپە. خەتنى ئىملا قائىدىسى بويىچە يېزىش ئاپتور، تەرجىمان، مۇھەررىرلەرگە قويۇلغان ئەقەللىي تەلەپ بولسىمۇ، لېكىن، كۆپلىگەن كىشىلەر يېزىقچىلىق، تەرجىمانلىق، تەھرىرلىك جەريانىدا ئاساسىي زېھنىي كۈچىنى ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىتىپ، ئىملاسىغا ھامان سەل قارايدۇ. شۇڭا، ئورۇنلىنالدا ئىملاجەھەتتىكى نۇقسان ھەممىنى دېگۈدەك كۆزگە تۇرىدۇ. كىشىلەرنىڭ تىنىش بەلگىلىرىنى قويۇش ئادىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ سەۋەبتىنمۇ تىنىش بەلگىلىرى ئۆلچەمگە لايىق بولماي، خاتالىق يۈز بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كورراكتورلار ئورۇنلىنالدا ئىملا، تىنىش بەلگىلىرى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنى ئىملا قائىدىسىگە مۇۋاپىق، كورراكتور قىلمىش لازىم.

كوررېكتورلۇق ئىككى ئادەم بىرلىشكەندە بىرى نۇسخىنىڭ ئوقۇلۇشى، يەنە بىرى ئورنىغا قارىشى، ياكى يالغۇز بىر ئادەملا نۇسخىدىكى تېكىستنى سۆزمۇ-سۆز ئورنىغا سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئىشلىنىدۇ. كوررېكتور نۇسخىنىڭ ئوقۇغاندا، سۆز - جۈملىلەرنى ئېنىق قىلىپ ئوقۇشى، ئاغزىدىكى تىنىش بەلگىلىرى، شەرتلىك ئالامەت، بەلگە، يېڭى بەت، باش قۇر، ئاق قالدۇرۇلغان قۇر، ماۋزۇ - ھەرپلەرنىڭ رەزمېرى، ھەرپ شەكلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى قالدۇرماي ئوقۇش كېرەك.

ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىغا ئاپتور تەرجىمان ۋە مۇھەررىر مەسئۇل. لېكىن كوررېكتورلار ئورنىغا سادىق بولغان ئاساستا، مەزمۇن جەھەتتىكى گۇمانىي نەرسىلەر بولسا ئۆتكۈزۈۋەتمەسلىكى، مۇناسىۋەتلىك كىشىلەردىن سوراپ توغرىلىقىغا يېتىشكە تىرىشىشى كېرەك. مانا بۇ كوررېكتورلۇقتىكى مەزمۇن جەھەتتىكى سۆزگۈچلۈك.

كوررېكتورلۇق - پارچە كوررېكتورلۇق قىلىش، پۈتۈن كوررېكتورلۇق قىلىش كوررېكتورلۇق بىلەن سىگنالنى بىرلەشتۈرۈش ۋە سېلىشتۇرۇش، سىگنال كۆرۈش، ئاخىرقى نۇسخىنى كۆرۈش قاتارلىق باسقۇچلارغا بۆلۈنىدۇ:

1 - باسقۇچ، بىرىنچى ئۆتكەلنى چىقىرىش. پارچە كوررېكتورلۇق قىلىش - گېزىت چىقىرىش جەريانىدىكى ۋاراقلار بويىچە كوررېكتورلۇق قىلىش. بولۇپ، بۇ كوررېكتورلۇقتىكى بىرىنچى ئۆتكەلدۇر. ئورنىغىنال پارچە كوررېكتوردىن كېيىن پۈتۈن كوررېكتور قىلىنىدىغانلىقى، بىر ياكى بىرقانچە نۇسخا سىگنال (چېكىيالىق) ئوقۇلىدىغانلىقى ئۈچۈن، پارچە كوررېكتورلۇقتا ئورنىغىنالنىڭ كوررېكتور نۇسخىسى تىزلىتىپ چىقىرىلىدىن كېيىن، كوررېكتورلاردا ھەممىشە كوررېكتورلۇق قىلىش جەريانىدا بىرلىق مەسىلىلەر ھەل قىلىنىدۇ ياكى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ دەيدىغان تاپىنىۋېلىش كەيپىياتى تۇغۇلىدۇ. بۇ خىل پىسخىك جەھەتتىكى بوشىشىش بىلەن پارچە كەررېكتور نۇسخىسىنى ئوقۇشقا زېھىن قويغىلى بولمايدۇ. مۇشۇ خىل بەختۇتلۇق نەتىجىسىدە ئۇزۇن ئۆتكۈزۈۋېتىدىغان ئەھۋال سادىر بولىدۇ. پاكىتلار ئىسپاتلىدىكى، كىتاب، ژۇرنال، گېزىتلەردە ھەممىشە خاتالىق كۆزۈلۈشتىكى مۇھىم بىر سەۋەب، ئەشۇ خىل ئىددىيىسىزلىك قوماندانلىقىدا بىرىنچى ئۆتكەلنى چىقىرىۋېتىپ تۇتىغانلىقتىن بولىدۇ. شۇڭا، پارچە كوررېكتورلۇق قىلغاندا بۇ ساۋاقنى ئەستە تۇتۇش لازىم.

2 - باسقۇچ، پۈتۈن كوررېكتورلۇق قىلىش. پۈتۈن كوررېكتورلۇق قىلىش - ئورنىغىنالنى رەت نومۇرى بويىچە كوررېكتورلۇق قىلىش دېمەكتۇر. پۈتۈن كوررېكتورلۇق قىلغاندا:

(1) ئورنىغىنالنى ئۇچ تەرتىپ بويىچە كوررېكتورلۇق قىلىش كېرەك. يەنى ئالدى بىلەن ماقالە - ئەسەرلەر چۈشىدىغان بەت (گېزىت - ژۇرنالدا)، چۈشىدىغان ئورۇن تەرتىپى، مەسىلەن: 1 - ماقالە، 2 - ماقالە، 3 - ماقالە... ۋە باشقىلارنى.

ئورۇنلىنىش ۋاراق تەرتىپى (بەت نومۇرى) بويىچە رەتلەۋېلىش، ئاندىن ئورۇن هەم ۋاراق تەرتىپى بويىچە بىر باشتىن كوررېكتورلۇق قىلىش، كۆرۈلگەن هەر خىل خاتالارنى ئودۇللاۋق كۆرسىتىپ، ئۆزگەرتىپ مېڭىش كېرەك.

(2) ماقالە - ئەسەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ماۋزۇلىرى، سىزىق، گۈلاۋك رامكا، سۈرەت، قىستۇرما رەسىم، بەت بېشىدىكى تامغىلارنىڭ بەلگىلەنگەن ئورۇنغا چۈشكەن - چۈشمىگەنلىكى، ماۋزۇ خېتى چوڭلۇقىنىڭ پىلاندىكى بىلەن ئوخشاش بولغان بولمىغانلىقى، ماۋزۇ هەم ماقالە ۋاراقلىرىنىڭ ئالمىشىپ قالغان - قالمىغانلىقى، بېشى ياكى ئاخىرى چىقىدىغان ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ توغرا چۈشكەن - چۈشمىگەنلىكى قاتارلىقلارغا ئالاهىدە دىققەت قىلىپ، نامۇۋاپىقلىرىنى تۈزىتىش لازىم.

گېزىت - ژۇرنال بەتلىرىدە ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ ئېشىش ياكى كېمىيىش مەسىلىلىرىنى ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىش لازىم. بەت پىلانى توغرا چىقماي ماقالە كەملىسە ياكى ئېشىپ كەتسە، ئالاقىدار خادىملارغا تولۇقلىتىش ياكى قىسقارتتۇرۇش، ئاشقان ماقالىلارنى ۋاقتىدا تەھرىر بۆلۈمىگە قايتۇرۇش لازىم.

(4) گېزىتخانىدىن كېيىنكى ئىشلارغا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، هەر سان گېزىتنىڭ ماقالە ئورۇنلىنىشى، كوررېكتور سىگنالىرىنى ئايرىم ساقلاش، هەرقايسى بەتلەرنىڭ ماقالە ئورۇنلىنىشىغا چىسىلا، بەت نومۇرى، سان تەرتىپى قاتارلىقلارنى ئېنىق يېزىپ قويۇش كېرەك.

3 - باسقۇچ، پۈتۈن كوررېكتورلۇق بىلەن سىگنالنى بىرلەشتۈرۈش. پۈتۈن كوررېكتورلۇق بىلەن سىگنالنى بىرلەشتۈرۈش - كۆرۈلگەن خاتالارنى بىر يەرگە جۇغلاپ تۈزىتىشكە بېرىش ئۈچۈندۇر. شۇڭا، بۇنى ئەستايىدىل ئىشلەش كېرەك. بىرلەشتۈرگەندە، ئۆزگەرتىلگەن ئابزاس، جۈملە، سۆز، هەرپ ۋە تىنىش بەلگىلىرىنى قالدۇرماي بىرلەشتۈرۈش، بەت ئۆزگەرتكۈچىنىڭ ئوڭاي پەرق ئېتىۋېلىشى ئۈچۈن، كوررېكتور ئوخشىمىغان رەڭلىك قەلەم ئىشلىتىش ۋە هەرپلەرنى ئېنىق يېزىپ بېرىش لازىم. ئەگەر سىگنالدا ئۆزگەرتىلگەن سۆز - جۈملىلەر ئەسلى ئورنىدىن بىلەن قارىمۇ قارشى بولۇپ قالسا، مۇناسىۋەتلىك كىشىلەردىن سوراپ، توغرىسىنى تېپىپ بىرلەشتۈرۈش كېرەك.

4 - باسقۇچ، سىلىشتۇرۇش. سىلىشتۇرۇش - بىرلەشتۈرۈلگەن نۇسخا بىلەن تۈزىتىلگەندىن كېيىنكى نۇسخىنى سىلىشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ، پۈتكۈل كوررېكتورلۇقنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى. سىلىشتۇرغاندا، قەلەم تەكشۈرگەن جايلارنىڭ هەممىسىنى قالدۇرماي سىلىشتۇرۇش، ئۆزگەرتىلگەن ئابزاس، جۈملىلەرنى سىلىشتۇرغاندا، ئۇلارنى ئەستايىدىل ئوقۇغاندىن تاشقىرى، شۇ ئابزاس ۋە جۈملە، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ باش ۋە ئاخىرىدىن بىرنەچچە قۇر خەتنى ئوقۇۋېتىش، ماۋزۇ، سۈرەت-رەسىملەرنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنى قايتا ئوقۇۋېتىش، سۈرەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئىزا-

هاتى ئوگدىكمسى سولغا، سولدىكىسى ئوڭغا ئالمىشىپ قالماسلىققا دىققەت قىلىش، ئاخىرقى نۇسخىنى تاپشۇرغاندا، بەت بېشى، سۈرەت، رەسىم، سىزىق، گۈل سىزىقلىرى، گوللۇك رامكا، سىزىقلىق رامكا، قارا خەت (يازما سىنىك) ۋە تامغىلارنىڭ نۇسخىسىنى سىگنالغا چاپلاپ بېرىش ياكى سىزىپ بېرىش كېرەك.

ئورىگىنالدىكى ئەسىر، باب ۋە باشقا سانلار بىر تۇتاش ئەرەب، رىم رەقەملىرى بىلەن يېزىلغان بولسا، بەت نۇسخىنى كۆرگەنده ياكى سىلىشتۇرغاندا ئايرىم سانلارنىڭ يېزىق ئىقتىدارىنىڭ ئىپادىلەنگەنلىكى بايقالسا، دەرھال بىرلىككە كەلتۈرۈش لازىم.

پارچە ۋە پۈتۈن كومپىكتورلۇقتا ئاتالغۇلار، قېلىپلاشقان سۆزلەر، يەر-جاي ناملىرى، مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرىنىڭ ھەممىسە بىردەك ئېلىنىشىغا يەنى ئۇلارنىڭ ئالدىنقى كىتاب - ژۇرنال، گېزىتلەردىكى بىلەن ئوخشاش ئېلىنىشىغا، بىر بەتتىكى بىلەن يەنە بىر بەتتىكىسىنىڭ، بۇ بىر پارچە ماقالە بىلەن يەنە بىر پارچە ماقالىدىكىنىڭ ئوخشاش بولۇشىغا دىققەت قىلىش كېرەك. بۇ يەردە تەكىتلەشكە تېگىشلىكى شۇكى، ئالدىنقىسىغا سېلىشتۇرۇدۇم دەپ بۇنىڭدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنقى ئاتالغۇلارنى قوللىنىشقا بولمايدۇ.

5 - باسقۇچ: سىگنال (چىگىياك) كۆرۈش. سىگنال (بەت نۇسخىسى) كۆرۈش ئادەتتە گېزىت، ژۇرنال، كىتابلارنى خاتاسىز چىقىرىشتىكى ئەڭ مۇھىم ئۇنىكەلنىڭ بىرى، سىگنال كۆرگەنده، ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىغا دىققەت قىلىشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش لازىم. پىشقەدەم مۇھەررىر، كومپىكتورلارنىڭ تەجرىبىسىدىن قارىغاندا، بىر مەسئۇل مۇھەررىز ئورىگىنالنى ئاز دېگەنده ئۈچ قېتىم ئوقۇشى - بىر قېتىم ئوقۇپ تەكشۈرۈشى، بىر قېتىم پىششىقلاپ تەرتىپكە سېلىشى، بىر قېتىم بەت نۇسخىسىنى ئوقۇشى كېرەك.

بۇ تەجرىبىلەر ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ تەھرىرلىك، كومپىكتورلۇق خىزمىتىنى بىلەن ئەمدىلا تونۇشقان يىگىتلارنىڭ دىققىتىنى قىلىشىغا ۋە يېڭىر يېرىم گۈزۈپ بېقىشىغا ئەرزىيدۇ. بۇ تەجرىبە بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، بىرىنچىدىن، بىر پارچە ماقالە - ئەسەرنىڭ ئورىگىنالى ئاز دېگەنده ئۈچ قېتىم ئوقۇلغاندا، ئاندىن ھەر خىل مەسىلىلەرنى بىر قەدەر تولۇق ھەل قىلىپ، تەھرىرلىك سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، بەت نۇسخىسىنى ئوقۇغاندا شۇ ئورىگىنالنى ئوقۇغاندىكىدەك قاتتىق زېھىن قويۇپ ئوقۇش لازىم؛ ئۈچىنچىدىن، بەت نۇسخىسىنى ئوقۇش ماقالە-ئەسەرنى ئۈچىنچى قېتىم ئوقۇش ھەم ئورىگىنالنىڭ رەسمىي ئېلان قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئوقۇشتۇر. ئەگەر مۇشۇ ئىشقا ئەستايىدىل دىققەت قىلىنمايدىكەن، ماقالە - ئەسەر مەتبەئەدە ئېلان قىلىنىشتىن ئىلگىرى، ئەڭ ئاخىرقى قېتىم خاتالىقلارنى تۈگىتىش پۈرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويغانلىق بولىدۇ.

بەت نۇسخىسىنى ئوقۇغاندا، كوررېكتور كاللېسىدا بەت نۇسخىسىنى رەتلەش جەريانىدا ئايرىم قېپقالغان مەسىلىلەر ۋە باشقا مەسىلىلەرنى، ھەل قىلىش كېرەك، ئەمما، بەت نۇسخىسىنى ئوقۇش ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ئوڭىگىنالنى پىششىقلاشقا بولمايدۇ.

بەت نۇسخىسىنى كۆرۈشتە، نۇقتىلىق، تەپسىلىي ئوقۇلمىدىغان جايلارنى بەلگىلەش ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ تۈرىگە قاراپ پەرقلىق بولىدۇ، مەسىلەن، ئىجتىمائىي پەنگە دائىر ماقالە - ئەسەرلەردە بەت نۇسخىسىنى كۆرۈش نۇقتىلىرى سىياسەتنى ئۆزگىرىش بولغان - بولمىغانلىقى، ئىلمىي نۇقتىنەزەرلەردە خاتالىق بار - يوقلۇقى، ئىماتېرىيال ئاساسىنىڭ بار - يوقلۇقى، ئادەتلەرگە بېرىلگەن باھادا پەرقىنىڭ بار - يوقلۇقى ۋە باشقىلار؛ پەن - تېخنىكىغا دائىر ماقالە - ئەسەرلەردە، پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنىڭ ئىلغارلىق دەرىجىسى، ئۇنىڭ كېلەچ چىقىشى، بايانىنىڭ توغرا بولغان - بولمىغانلىقى، فورمۇلا ۋە سانلىق مەلۇماتلارنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسىنى تەكشۈرۈش قاتارلىقلار؛ ئاخبارات ماقالە - ئەسەرلەردە ۋاقىت، ئورۇن، ئادەم، ئىش، سەۋەب، نەتىجىلەرنىڭ چىن، توغرا، دەل، ئىشەنچلىك بولغان - بولمىغانلىقى قاتارلىقلار؛ ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلەردە بولسا، ھېكايە ۋەقەلىكىنىڭ بايان قىلىنىشى، پېرسوناژلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، قاتارلىقلارنىڭ باش - ئاخىرىدا زىددىيەت بار - يوقلۇقى ياكى ماسلاشمىغان جايلىرىنىڭ بار - يوقلۇقى، لوگىكا، ستىلىستىكا، نەقىللەرنىڭ خاتا جايلىرىنىڭ بار - يوقلۇقى قاتارلىقلارغا تەپسىلىي ۋە نۇقتىلىق قارىلىدۇ.

6 - باسقۇچ، ئاخىرقى نۇسخىنى كۆرۈش، ئاخىرقى نۇسخا — گېزىت - ژۇرنال، كىتاب بەتلىرىنىڭ تولۇق پۈتكەنلىكىگە ئېتىبار قىلىدۇ.

كوررېكتورلار يەنە مەسئۇل مۇھەررلەر ئاخىرقى نۇسخىنى كۆرگەندە، بەتتىكى پۈتۈن ماقالە - ئەسەرلەرنى باشتىن - ئاخىر، قالدۇرماي ئوقۇپ چىقىشى ھاجەتسىز، چۈنكى، بۇنداق قىلىشقا ۋاقىت يار بەرمەيدۇ. لېكىن، شۇ سان گېزىت - ژۇرنالىنىڭ سان نومۇرى، ھەرقايسى بەت نومۇرلىرى، ھەرقايسى بەتلەردىكى چىسلالار، چوڭ - كىچىك ماۋزۇلار، سۈرەت - رەسىملەرنىڭ، جەدۋەل - سخېمىلارنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنى تولۇق ئوقۇشى، ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ بەتتىن - بەتكە ئالماشقان قىسمىنىڭ توغرا چۈشكەن - چۈشمىگەنلىكىگە قارىشى، بەتلەرنىڭ ئوڭ - سول تەرەپلىرى ۋە ئاستىدىكى قۇرلاردا خېلى چېچىلىپ كېتىش ئەھۋاللىرىنىڭ بار - يوقلۇقىغا قارىشى، ھەر خىل بەت بېشى، تامغىلارنىڭ جايىغا توغرا چۈشكەن - چۈشمىگەنلىكىگە دىققەت قىلىشى، خاتالىق بايقىلىدىكەن، دەرھال تۈزىتىشلىرى لازىم.

ئومۇمەن، كوررېكتورلۇق سۈپىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى نەشىر قىلىنغان

گېزىت - ژۇرنال، كىتابلارنىڭ سۈپىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىغا مۇئەييەن تەسىر كۆرسىتىدۇ. يۇقىرى سەۋىيىلىك ۋە مەسئۇلىيەتچان كوررېكتور تەربىيىلىگەن خاتالىقلارنى تېپىشقا ماھىر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوريگىنالدا ساقلانغان سىياسىي جەھەتتىكى، پىلىم جەھەتتىكى، مەدەنىيەت، قانۇن، تۈزۈلۈش جەھەتلەر-دىكى تۈرلۈك مەسىلىلەرنىمۇ بايقىيالايدۇ. ئەمەلىيەتتە مەسئۇل مۇھەررىر ئۆچۈن تەھرىرلىك قىلىمدۇ. سەۋىيىسى تۆۋەن، مەسئۇلىيەتسىز كوررېكتور تەربىيىلىگەن خاتالىقلاردىن قانچىسى ئۆچۈرىلسا شۇنچىسى پايدا بولدى قىلىمدۇ، ئوريگىنالدىكى ھەر خىل مەسىلە ۋە ئېنىق خاتالىقلارنى كۆزىمۇ كۆرمەسكە سالىدۇ، زادى سۈرۈشتۈرمەيدۇ. بۇنداق رېئال ئەھۋالغا ئاساسەن، بىر كونكرېت ئەسەرنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى كوررېكتورلۇقىنى كىم قىلغانلىقىنى، ئۈچىنچى كوررېكتورلۇقنى كىم قىلغانلىقىنى مەسئۇل مۇھەررىر تەشەببۇسكارلىق بىلەن كوررېكتورلۇق قىلدۇرۇش تارماقلىرىغا بېرىپ ئىگىلەپ تۇرۇشى كېرەك. بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى بىرقانچە مەسە-لىنى تەكىتلەش زۆرۈر:

1) مەسئۇلىيەتچانلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، تەرجىمە قىلىنغان ماقالە - ئەسەر-لەردە تەرجىمان، تەرجىمىنى سىنىلىشتۇرغۇچى، تەھرىرلەنگەن ماقالە - ئەسەرلەردە تەھرىرلىگۈچىلەر ئوريگىنالنىڭ ئاخىرىغا ئىسمىنى يېزىپ قويۇشنى لازىم، بەت نۇسخىسىنى كۆرگەن، پۈتۈن كوررېكتورلۇق قىلغان، بەت نۇسخىسى بىلەن كوررېكتورنى بەرلەشتۈرگەن، سىنىلىشتۇرغان ۋە ئاخىرقى نۇسخىسىنى كۆرگەن خادىملار ئۆزلىرى ئۇقۇغان بەتلەرگە ئىمزا قويۇشى كېرەك.

2) ئوريگىنالنى باشقۇرۇشتا، ئىشلىگەن ماقالە - ئەسەرلەرنى ئوڭاي پەرق ئېتىۋېلىش ئۈچۈن، ئوريگىنال قايتا كۆچۈرۈلگەن، ياكى ماشىنكىدا ئۇرۇلغان بولسا، ئەسلى ئوريگىنالنىڭ بىرىنچى ۋارىقى ياكى ھوممە ۋاراقلىرىغا باشتىن - بويىغا بىر سىزىق سىزىۋېتىش كېرەك، جاۋاب يېزىلمىدىغان ياكى قالدۇرۇلمىدىغان ماقالە-ئەسەرلەر بولسا، ئۇلارنىڭ ئوريگىنالىغا سەۋەبلىرىنى تەپسىلىي يېزىپ قويۇش، باشقۇرغۇچى، ۋە باشقۇرۇلغان ۋاقتىنى ئەسكەرتىپ قويۇش لازىم.

3) مۇھەررىر، كوررېكتورلار بىر تەرەپ قىلغان ماقالە - ئەسەرلەرنىڭ ئوريگىنالى، سىگنال ۋە پۈتۈن كوررېكتورلۇق نۇسخىلىرى كەم دېگەندە بىر يىل ساقلىنىشى لازىم. بۇ كېيىنكى تەكشۈرۈشلەرگە ئوڭايلىق يارىتىلىش ئۈچۈندۇر.

4 - كوررېكتورلۇقتا ھەمىشە ئۇچرايدىغان ۋە دىققەت قىلىدىغان ئىشلار

1) كوررېكتورلۇق قىلىمدىغان نۇسخىنى تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن، گېزىت - ژۇرنال ماۋزۇسى، بەت سانىغا دىققەت قىلىپ ھەددىدىن ئارتۇق چوڭ ۋە كىچىك رەسىم-

سۈرەت، جەدۋەللەرگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش، ئوردىنالدا مەسىلە بولىدىكەن دەرھال مۇناسىۋەتلىشىپ ھەل قىلىش لازىم.

2) كوررېكتورلۇقنى باشلاشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن ئوردىنالنىڭ 1 - بېتىدىكى ياكى قوشۇمچە قىلىنغان باغاقچىغا ئەسكەرتىپ قويۇلغان تەزىش، بەت ياساش ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى كۆرۈپ چىقىپ، ئاندىن كوررېكتورلۇقنى باشلاش كېرەك.

3) كوررېكتورلۇق قىلىدىغان ئۇستەلنىڭ ئۈستى پاكىز، رەتلىك بولۇش، ماقالە قويىدىغان ئورۇن مۇقىم بولۇش لازىم. كوررېكتورلۇق قىلىنىپ بولغان نۇسخا ۋە ئوردىنالارنى ئۆز رېتى بويىچە دۇم قويۇش لازىم.

4) ئوردىنال، نۇسخىلارنىڭ ھەممىسىنى رەتلىك، پاكىز تۇتۇپ، يىرتىلغان جايلىرى بولسا، ۋاقتىدا چاپلاپ قويۇش كېرەك.

5) بۆلۈشۈۋېلىپ ئوقۇلىدىغان كوررېكتورلار، داۋاملىق ھالدا ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىشىپ، بەت شەكلى، ھەرپ نومۇرى، ھەرپ شەكلى قاتارلىقلاردا باشتىن - ئاخىر بىردەك بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك.

6) كوررېكتورلۇق نۇسخىسىدىكى تۈزىتىلىدىغان چەت ئەل يېزىقلىرىغا ئاق - قارا، چوڭ - كىچىك، تۈز - يانتۇ، باسما - يازما شەكلى ھەمدە لاتىنچە، رۇسچە، گرېكچە دەپ ئەسكەرتىپ قويۇش لازىم.

7) تۈزىتىلگەن خاتا ھەرپ ۋە بەلگىلەر ئەگەر ئېنىق يېزىلمايدىغان قالغاندا ياكى خاتا يېزىلىپ قالغاندا، ئەڭ ياخشىسى باشقىدىن يېزىپ كۆرسىتىش كېرەك. چەت ئەل يېزىقلىرى، ماتېماتىكا، خىمىيىلىك تەڭلىمە - فورمۇلالاردا ئۆزگەرتىش بەك كۆپ بولۇپ كەتكەن ياكى تازا ئېنىق بولمايدىغان قالغان چاغلاردا، كوررېكتورلۇق نۇسخىسىنىڭ چېتىدىكى ئاق ئورۇنغا باشقىدىن ئېنىق شەكلىنى يېزىپ قويۇش كېرەك.

8) بىر قېتىم ياكى بىرقانچە قېتىم تۈزىتىلگەن ئورۇنلارنى يەنە بىر نۆۋەت ئوقۇپ چىقىپ، خاتا ھالدا باشقا ئورۇننىڭ ئۆزگەرتىلىپ قىلىنىشىدىن ساقلىنىش لازىم.

9) ئوردىنالدا قوشۇمچە قىلىپ قىستۇرۇلغان مەزمۇنلار بار ئورۇننى كوررېكتورلۇق قىلغاندا، قىستۇرۇلغان ئورۇننى ئوقۇغاندىن سىرت يەنە شۇ ئورۇننىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى تېكىستلەرنىمۇ قوشۇپ بىر نۆۋەت دىققەتبىلەن كېرەك.

10) مۇناسىۋەتلىك سىياسىي خاراكتېرلىك مەسىلىلەر، ئوڭ ۋە تەتۇر مەنىسى بولغان سۆز - ئىبارىلەر، مۇناسىۋەتلىك دورا ئۆلچەملىرى، ئۆلچەم بىرلىكلىرى ھەمدە شەكلى بىر - بىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان، ئاسان ئارىلىشىپ قالىدىغان ھەرپ، سان ۋە بەلگىلەردە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

11) ئوردىنالدا ئېنىق بولمىغان ھەرپ ۋە بەلگە ئۆچۈرىغاندا، ئالدى - كەينىدىكى سۆز جۈملىلەرنى ياكى يۇقىرى - تۆۋەندىكى تېكىستنى ئوقۇپ كۆرۈش ئارقىلىق ئېنىقلاپ چىقىش كېرەك.

12) تېكىست ئىچىدە «يۇقىرىقى رەسىمگە قارالسۇن» ياكى «يۇقىرىدىكى جەدۋەلگە قارالسۇن» دەپ ئەسكەرتىش بېرىلگەن رەسىم ياكى جەدۋەل بەتتىكى ئورۇن مەسىلىسى تۈپەيلىدىن ئۆزئارا ئۇلاشتۇرۇپ ياسالمىغان ئىھۋاللاردا ھەرقايسىسىنىڭ ئەسكەرتمىسىنى بەت ياسالغاندىن كېيىنكى رەسىم ياكى جەدۋەلنىڭ ئورنى بويىچە ئۆزگەرتىپ قويۇش كېرەك.

13) تەرجىمە قىلىنغان ئەسلى نۇسخىسى قوشۇپ ئەۋەتىلگەن ئەسەرلەردە، ئەگەر ئوردىنالنىڭ مەلۇم جايىدا ئېنىق بولمىغان سان سەپەر ياكى بەلگىلەر ئۆچۈرىسا، ئەسلى نۇسخىسىدىن پايدىلىنىپ كوررېكتورلۇق قىلىش لازىم. لېكىن ئەسلى نۇسخىسىدا تۇزىتىش بار - يوقلۇقىغا، ئاپتورنىڭ ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەن - كىرگۈزمىگەنلىكىگە دىققەت قىلىش كېرەك. ئەسلى نۇسخىسىدىن پايدىلانغاندا، ئۇيغۇن بولغان رەسىم، سۈرەت، جەدۋەل، ئادەم، جاي ئىسمى، يىل، ئابزاس قاتارلىقلاردىن ئىزدەش لازىم.

14) فوتوسۈرەت، قىستۇرما رەسىم، جەدۋەل، سىخىما، خەرىتە ئۆچۈرىغان ئەھۋاللاردا ئۇلارنىڭ بىر چېتىگە «×× بەتتىن كېيىن چۈشىدۇ» يانىدا «××× ئورۇنغا ماسلاشتۇرۇلىدۇ» دەپ ئەسكەرتىپ قويۇش لازىم.

15) كوررېكتورلۇق نۇسخىدا ئەگەر فوتوسۈرەت، قىستۇرما رەسىملەر بولۇشقا تېگىشلىك بولۇپ، تېخى كوررېكتورلۇققا ئەۋەتىپ بېرىلمىگەن بولسا، كوررېكتورلۇق نۇسخىسىغا «رەسىم (سۈرەت) كەم» دەپ بېزىپ قويۇش كېرەك.

16) كوررېكتورلۇقىنى بېرىپ بولغاندا توختىتىپ، ئوقۇلۇپ بولۇنغان قىسمىنى بىر يەرگە قىلىۋېتىش ئوغرا كەلسە ئوقۇپ توختىغان ئورۇنغا بەلگە سېلىپ قويۇش لازىم.

17) كوررېكتورلۇق قىلىپ تۇزىتىش جەريانىدا، كوررېكتورلۇق كەسپى ياكى كەسپىي بىلىم جەھەتتە قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەندە، ياشقىلاردىن سوراپ بىلۇۋلىش ۋە تەتقىق قىلىش، مۇناسىۋەتلىك كىتابلاردىن پايدىلىنىپ ھەل قىلىش كېرەك. بۇنداق مەسىلىلەرنى ئۆز ئىختىيارىچە ئۆزگەرتمەسلىك ھەم بىپەرۋالىق قىلىپ ئۆتكۈزۈۋەتمەسلىك لازىم. ئۆز پىكرىنى راس قىلىپ تۇرۇۋېلىشقا، قول ئۇچىدا ئىشلەپ، ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكۈزۈۋېتىشكە ھەرگىزمۇ بولمايدۇ.

18) كۆندۈلۈك خىزمەت ئاخىرلاشقاندا، كوررېكتورلۇق نۇسخىسى بىلەن ئوردىنالنى رەتلەپ ئىدىتىلغۇ ئورۇنغا ئېلىپ قويۇش لازىم. بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان كوررېكتورلۇق نۇسخىسىنى ۋە ئوردىنالنى ئايرىم - ئايرىم قويۇپ

كەلپىن شېئۇسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش

ئىسلام يۈسۈپ

كەلپىن تىلى مەركىزىي دىئالېكت رايونىغا تەۋە بولۇپ، ئەمما ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكتلاردىن پەرقلىنىدىغان بىرمۇنچە ھادىسىلەر بار. شۇڭا كەلپىن تىلىنى تەكشۈرۈش ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. كەلپىن تىلىنى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتلەردىن ئەدەبىي تىل بىلەن سېلىشتۇرغاندا پەرق خېلى زور. لېكىن كەلپىن شېئۇسى ئۇستىدە ئىزدىنىش ھازىرغىچە قولغا ئېلىنمىغاندى. مەن تۆۋەندە بۇ ھەققىدىكى يۇزەكى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەكچىمەن. بۇ كەلپىن شېئۇسىنى تەتقىق قىلىشنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالار.

فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىك

كەلپىن شېئۇسىدە فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلەرنى ئەھۋال تۆۋەندىكىدەك:

ئۇرۇق - تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان ئاخىرقى بوغۇمى «ئا» سوزۇق بىلەن ئاخىرلاشقان بىر قىسىم سۆزلەر ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن ئۇلانغاندا ئارىلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش كېرەك.

19) كوررېكتورلۇق پۈتۈنلەي تۇگىگەندىن كېيىن، كوررېكتورلۇق نۇسخىسىنىڭ بىرىنچى بېتىگە كوررېكتور ئۆزىنىڭ تولۇق ئىسمى بىلەن قول قويۇشى، باشلانغان ۋە ئاخىرلاشقان بەت نومۇرىنى، كوررېكتورلۇق نۆۋىتى، ۋاقتىنى ئوچۇق ئەسكەرتىپ قويۇشى كېرەك. مۇھەررىر ياكى ئاپتورىدىن سوراپ ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولسا، ئايرىم باغاقچە يېزىپ قىستۇرۇپ قويۇش لازىم.

ئاخىرىدا شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بىر قاتار مەسىلەلەر ئوردىگىنالنى تەھرىرلەش، تۈزىتىش، تىزىش، سېلىشتۇرۇش، بەت ياساش ئىشلىرى قول مەشغۇلاتى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلمۇاتقان ھازىرقى ربئال ئەھۋالدىن ئېلىنىدى. كەلگۈسىدە تەھرىرلەش، تىزىش، بەت ياساش ۋە باشقا مەشغۇلاتلار ئېلېكترونلاشقانىدىن كېيىنمۇ كوررېكتورلۇق خىزمىتىنىڭ شەكلىنى قىسمەن ئۆزگەرتىشكىلا بولىدۇكى، ئۇنىڭ ئاخىرلاشتۇرۇشقا ياكى قىسقارتىشقا بولمايدۇ.

تۇرلەنگەندە «ئا» فونېمىسى « i » غا ئاجىزلاشماي، ئۇنىسىك ۋارىيانتىي « I » غا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
ئاپىسى	ApI:sI
ئاكىسى	AkI:sI
ئاچىسى	AqI:sI
ئانىسى	AnI:sI
ئۆكىسى	UkI:sI

شۇنداقلا بوغۇم ئاخىرىدا كېلىدىغان «ئا» تاۋۇشى كەلپىن شېۋىسىدە « I » تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

پالتا	PalIt
دورا	dorI
سومكا	SomkI
تاماكا	tamakI

كەلپىن شېۋىسىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى ئەدەبىي تىل بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ. بىراق تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللارغا مەۋجۇت. مەسىلەن:

(1) «ر» تاۋۇشى كەلپىن شېۋىسىدە «ي» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ ياكى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
بىر	bI
كىر —	kIy
يىگىرمە	yIgIymə
تەتۈر	tətüy
ئىتتىر —	IttI

(2) جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇش «ج» كەلپىن شېۋىسىدە «ژ» ياكى «ش» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
كاجلىق	كاشلىق
خەجلە —	خەشلە
بەتەجەش	بەتەشەش

(3) ئەدەبىي تىلدا سۆز بېشىدا ياكى سۆز ئوتتۇرىسىدا كەلگەن «ۋ» فونېمىسى كەلپىن شېۋىسىدە كۆپ ھاللاردا «گ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ياكى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
جۇۋاز	جۇگاز
ئۇۋال	ئۇگال
جۇۋان	جۇگان
زەددۋال	زەددىگال
سۇۋا —	سۇگا
ھاندۇۋا	ھاندۇگا
يۇۋاش	يۇگاش
ھاۋانچا	ھاگانچا

(4) سۆز تەركىپىدىكى بەزى سۆزلەردە «ۋ» ئوتتۇرىسى «غ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
ئۇۋاق	ئۇغاق
تۇۋاق	تۇغاق
سووۇتۇش	سوغۇتۇش

كەلپىن شېۋىسىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى جەھەتتىن ماسلىشىشى بىر قەدەر كۆچلۈك. بىر قىسىم سۆزلەردە تىل ئارقا سوزۇق «ئا» تاۋۇشى تىل ئالدى سوزۇق «ئە» گە ئۆزگىرىدۇ. بۇ خىل ئۆزگىرىش كۆپ ھاللاردا تەركىپىدە تىل ئۇچى ۋە تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى ئوزۇق تاۋۇشلار بولغان سۆزلەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
ھاسىراش	ھەسىرەش
ئادەم	ئەدەم
ھاكاۋۇر	ھەكەۋۇر

كەلپىن شېۋىسىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ماسلىشىشى خۇددى لوپنۇر دىئالېكتىغا ئوخشاش ناھايىتى كۆچلۈك. سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلسە، ئىككىنچى ۋە ئۈنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملاردىمۇ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
موزاي	موزوي
نوگاي	نوگوي
ئۆگەي	ئۆگۆي

بۇرناكۇن	بۇنۇكۇن
كۆسەي	كۆسۈي

بىرىنچى بوغۇمى «ئە» بىلەن تۈزۈلۈپ ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالغان كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە «ئە» تاۋۇشى ئەدەبىي تىلدا ئاجىزلىشىپ «ئې» غا ئايلانسا، كەلپىن شېۋىسىدە «ئى» غا ئايلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
كېمە	كىمە
كېچە	كىچە
كېلىن	كىلىن
كېپىنەك	كىپىنەك

«ئە» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلۇپ، بىرىنچى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم هالىتىدە قالسا، شۇ بوغۇمدىكى «ئە» ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش «ئې» غا ئاجىزلاشماي، «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
جان - جېنى	جىنى
ئەپ - ئېپى	ئىپى
كەل - كېلىك	كىلىك
كەت - كېتەي	كىتەي
يەت - يېتەر	يىتەر
بەل - بېلى	بىلى

ئەدەبىي تىلدا «ز، ژ، ئا» تاۋۇشلىرىدىن كېيىن «پ» فونېمىسى كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە «پ» فونېمىسى كەلپىن شېۋىسىدە «ۋ» بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
كەرپە	كىرىۋە
تاپىلاش	تاۋىلاش
تورپاق	توۋاق
سوپۇن	سوۋۇن
كۆرپە	كۆرىۋە

بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بىرىنچى ياكى ئىككىنچى بوغۇمىدىكى تىل ئالدى سوزۇق «ئى» نىڭ ئالدىدا كەلگەن «ھ» تاۋۇشى كەلپىن شېۋىسىدە كۆپىنچە «ي» غا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە

شەھەت	شەيئەت
بەھەش	بەيەش
ھەساپ	ھەيسابى
گاھى	گايى
مېھمان	مېھمان
جاھىل	جاھىل

بىرىنچى بوغۇمى «ئا» فونېمىسى بىلەن باشلانغان كىشى ۋە نەرسە ئىسىملىرىدىكى «ئا» فونېمىسى ئالدىدا كەلپىن شېۋىسىدە بىرىدەك «ھ» فونېمىسى پەيدا بولىدۇ. ھەمدە بۇ خىل ئىسىملاردىكى ئۇزۇك تاۋۇش «ب» فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياساپ «ۋ» غا ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
ئاشىق	ھاشىق
ئابلىز	ھاۋلىز
ئاجايىپ	ھاجايىپ
ئەقىل	ھەقىل
ئەيىپ	ھەيىپ

شۇنداقلا يەنە «ئە» سوزۇقى بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن سۆزلەردە «ئە» فونېمىسى ئالدىغا بىر «ھ» فونېمىسى قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
ئەجەپ	ھەجەپ
ئەمەل	ھەمەل
ئەينەن	ھەينەن
ئەينولا	ھەينولا
ئەپەندى	ھەپەندى

بىر قىسىم بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇماۋۇق سۆزلەردىكى «ھ» فونېمىسى كەلپىن شېۋىسىدە چۈشۈپ قالمىدۇ. يەكى «ئە» فونېمىغا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
تۆھمەت	تۆمەت
ئىمتىھان	ئىمتان
جاراھەت	جارائەت
راھەت	رائەت
ماھارەت	مارەت

بىر قىسىم سۆزلەردىكى «ئا. ھ. ن. ئې» تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كەلگەن «ي» فونېمىسى كەلپىن شېۋىسىدە چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
سايرا —	سارا
قايرىش	قارىش
قايسى	قاسى
غەيۋەت	غەۋەت

× × ×

گرامماتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىك

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلار كەلپىن شېۋىسىدىكى فونېتىكىلىق ئەھۋاللار. گرامماتىكا جەھەتتىن كەلپىن تىلى ئەدەبىي تىل بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش. ئەمما يەنىلا ئايرىم پەرقلەر مەۋجۇت. بۇ پەرقلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىرەكى كۆرسىتىش ئالماش، پېئىل زامانى، ئۆملۈك سان ۋە سۆزىنىتلەردە ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
ماۋۇ	موگۇ، ماگۇ، مو، موۋۇ
ئاۋۇ	تەگۇ، ئىگۇ، ئاگۇ
ئەنە	ئىنا، تەينا، تىنا، تىنىكا
ئەشۇ	تەشۇ، تەشچۇ

گۇمان ۋە تەخمىنىنى بىلدۈرىدىغان تولۇقسىز پېئىل «دۇر» (قىسقارغان شەكلى «دۇ») كەلپىن شېۋىسىدە بىردەك «تۇ» بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
ئوقۇيدۇ	ئوقۇيتۇ
ماڭغاندۇ	ماڭغانتۇ
قالغاندۇ	قالغانتۇ
كۆزلەيدۇ	كۆزلەيتۇ
سۆزلەيدۇ	سۆزلەيتۇ
كۆرگەندۇ	كۆرگەنتۇ
كىرگەندۇ	كىرگەنتۇ

شەخس، سان، زامان كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۇرلىنىدىغان بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز پېئىللارنىڭ ئاخىرىدىكى بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەخس ئالدىغا كەلپىن

شېۋىسىدە «ت» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالمىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
كۆردىمەن	كۆرمىتەن
يازدىمەن	يازمىتەن
ئالدىمەن	ئالمىتەن
ياتىمەن	ياتمىتەن
بارىمەن	بارمىتەن
كىرمەيمەن	كىرمەيتمەن
ئىشلەيمىز	ئىشلەيتمىز

كەلپىن شېۋىسىدە سۆيەتىنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئەدەبىي تىلدىكى قوشۇمچىلار بىلەن ياسىلىشتىن تاشقىرى، يەنە «چىك، ئىك، يامان، بىلەن» دېگەندەك سۆزلەر بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

چىك ياخشى بالا بولاپتۇ (ناھايىتى ياخشى بالا بوپتۇ)

بۇ ئىك ياخشى ئىش بولدى (بۇ بەك ياخشى ئىش بولدى)

يامان ئىلغار تېخنىكا ئىكەن (بۇ بەك ئىلغار تېخنىكا ئىكەن).

سۆيەتلەرنىڭ ئەركىلەتمە دەرىجىسى كەلپىن تىلىدا «غىنا، قىنا، غىنە، قىنە، گىنە، كىنە» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسىلىشتىن تاشقىرى، يەنە «غىنەك، قىنەك، گىنەك، كىنەك، گىتەك، كىتەك» دېگەندەك قوشۇمچىلار بىلەنمۇ ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	كەلپىن شېۋىسىدە
ئېگىز غىنە	ئېگىزغىنەك
ئازغىنا	ئازغىناك
كىچىككىنە	كىچىككىنەك

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئۆملۈك سانلار «ەيلەن، يلەن» دېگەندەك قوشۇمچىلار بىلەن ياسالسا، كەلپىن تىلىدا «ۆيلە» دېگەن قوشۇمچە بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بەشۆيلە	ئونۆيلە	سەككىزۆيلە

دېگەندەك

كەلپىن شېۋىسىدە ئۇندەش سۆزلەرنىڭ تۈرى بىر قەدەر كۆپ. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇلاردىن ئالاھىدە بولغانلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

(1) يىلا — بۇ، ئەجەبلىنىش ۋە ھەيرانلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

يىلا ھەجەپى ماشىنىكەنا (قالتىس ماشىنىكەنغۇ بۇ)

(2) ئەنسىقەي — بۇ، يارا تماسلىق، كەمستىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئەنسىقەي، مومنىڭ قىلغان ئوسالىلىقىنى قالا (بۇنىڭ قىلغان ئەسكىلىكىنى قارا)

(3) ئۇنۇكۇي، ئانىكوي، ئۇكۇي، كۇي - بۇلار يەزىدە پۇشايمانىنى، يەزىدە ھەيران قالغانلىقىنى، يەزىدە نارازىلىقىنى، يەزىدە بولسا قورقىنانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئۇنۇكۇي، بۇ ئىشنى مەنلا قىلامىمە (ھەي، بۇ ئىشنى مەنلا قىلامتىم)

ئۇكۇي، ھەجەب بىلەن ھىمارەتكەنغۇ موۋۇ (ۋاي، ئەجەب كاتتا ئىمارەتكەنغۇ بۇ)

ئانىكوي، بۇ يەگە كەلمەسەم بولاپتىكەن (ۋاي ۋۇي، بۇ يەرگە، كەلمەسەم بوپتىكەن)

كۇي، يەن كەپسەنغۇ (ھەي يەنە كەپسەنغۇ).

لېكسىكا جەھەتتە

كەلپىن تىلىدا ئەدەبىي تىلدا ۋە باشقا دىئالېكت رايونلىرىدا قوللىنىلمايدىغان ئۇرغۇنلىغان يەرلىك سۆزلەر بار. بۇ سۆزلەر كەلپىن خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا پەكمۇ ئالماشتۇرۇش، ئالاقىلىشىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

ئەندو (قوپال)	جاغمل (ئالارەڭ)
زاكا (ئاتىكاچا)	كۆسى (ئورۇندۇق)
بەقەم (سارالىق)	زە (قىزغانچۇق)
ئالاڭلىق (پاراكەندىچىلىك)	چاكۇرۇن (ئالدىراش)
سوقمىچەك (سۈپا)	مەلتۈك (گاچا)
تاشمەت (ياسانچۇق)	چاۋا (سەت)
گۈندا (ئېغىر)	ساچان (قوۋۇش)

كەلپىن تىلىدىكى يۇقىرىقىدەك فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق ھادىسىلەر كەلپىن تىلىنى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ - تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداق قىلىش تىل تەتقىقاتىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ھەققىدە

شېرىن قۇربان

قىسقىچە مەزمۇنى: مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى — ئانتروپولوگىيە ئىلمىنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئومۇمىيۈزلۈك كۆزىتىش، نەق مەيدانىدا تەتقىق قىلىش، سېلىشتۇرۇش ۋە ئۇقۇملاشتۇرۇش — نەزەرىيىۋىلاشتۇرۇش، مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ تەتقىقات مېتودلىرىدۇر. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان پەنلەردىن مىللەتشۇناسلىق، جەمئىيەتشۇناسلىق، تارىخشۇناسلىق، بەدەن ئانتروپولوگىيىسى، ئېرىسىيەتشۇناسلىق، فىزىئولوگىيە، ئېكولوگىيە قاتارلىقلار بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ.

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ ھازىرقى زامان پەن - مەدەنىيىتىدىكى ئەڭ مۇھىم تۆھپىسى كىشىلەرگە يېقىن كەلگۈسىدە ئايان بولغۇسى.

— ب. ب. سېئارس

1. ئانتروپولوگىيە ئۇقۇمىنىڭ مەنىسى ۋە ھەجمى

ئانتروپولوگىيە ئىنسانلار توغرىسىدىكى تەلىمات بولۇپ، ئۇنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ تارىخى خېلى يىراق قەدىمكى زامانغا بارىدۇ. ئانتروپولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ سەل يىراقراق سۈرۈشتۈرگەنده، «قەدىمكى دەۋرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى» (ماركس)، «قەدىمكى زامانداكى ئەڭ بىلىملىك شەخس» (ئېنگېلس)، «ماتېرىيالىزمغا ئەڭ مايىل» (لېنىن)، قەدىمكى گىرېك كىلاسسىك مۇتەپەككۇرى ئارىستوتېل (مىلاددىن بۇرۇنقى 322 — 384 - يىللىرى ياشىغان) غا بېرىپ تاقىلىدۇ. ئۇنىڭ «ئادەم-سىياسىي مەخلۇق دېمەكتۇر» دېگەن سۆزى ئىككى مىڭ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان تەپەككۇر دۇردانىسى سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

ئىلىم-پەننىڭ تەرەققىياتى، زامان ۋە ماكانىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئانتروپولوگىيە ئۇقۇمىنىڭ مېغىزى (مەزمۇنى) ۋە ھەجمىي (دائىرىسى) مۇ مۇناسىپ ئۆزگىرىپ بارماقتا. ھەرخىل ئېقىملار ۋە ئالىملارنىڭ مەزكۇر ئۇقۇمنى توغرىسىدىكى قارىشى ۋە ئېنىقلىمىسىدا تاھازىرغا قەدەر بىرلىك يوق. بۇ يەردە بىز ئالدى بىلەن ھازىر دۇنيا ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان بىر قەدەر تېپىك كۆز قاراشلاردىن بىر قانچىسىنى كۆرسىتىمىز.

«خەلقئارا ئىجتىمائىي پەنلەر ئېنسىكلوپېدىيەسى» (1968-يىل نەشرى) دە: «ئانتروپولوگىيە، ئۇنىڭ نامىنىڭ ئېتىمولوگىيىسىدىن ئايانكى، ئۇ «ئىنسان توغرىسىدىكى تەتقىقات»، تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ ئىنسان تەتقىقاتچىلىقىدىكى ئەڭ ئەتراپلىق پەنلەر كۇللىياتىسىدۇر. بۇ خىل ئەتراپلىق ئانتروپولوگىيىنىڭ بۈتكۈل ئىنسانلار جەمئىيىتى جۈغراپىيىسى ۋە سالىناسىنىڭ دائىرىسى بىلەن باغلىنىشلىقىدا، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ تەتقىقات تېمىسىنىڭ يەنە تىل، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى، گۈزەللىكنىڭ ئىپادىلىنىشى ۋە ئېتىقاد سىستېمىسىدىن ئىبارەت مۇشۇ خىلدىكى ئوخشاش بولمىغان ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىدا مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئىنسان توغرىسىدىكى پەنلەر ئىچىدە، ئانتروپولوگىيە ئەمەلىيەتتە بەدەن ئانتروپولوگىيىسى بىلەن مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى چەھەتتىكى تارماق پەننى تەتقىق قىلىدىغان بىردىن-بىر پەندۇر.» دەپ شەرھىلەنگەن.

«ئۇلۇغ بىرىتانىيە ئېنسىكلوپېدىيەسى» (1984-يىل نەشرى) دە: «سۆز ئېتىمولوگىيىسىدىن قارىغاندا، «ئانتروپولوگىيە» ئادەم توغرىسىدىكى پەن. ئەمەلىي تەتقىقاتتىن قارىغاندا، ئانتروپولوگىيە پەقەت ئىنسانلار توغرىسىدىكى ھەرخىل پەنلەر ئىچىدىكى بىر پەن. ئۇ ئىنسانلار توغرىسىدىكى تۈرلۈك پەنلەرنى بىر يەرگە جەملەپ ئۇنىۋېرسالالاشتۇرىدۇ، بۇ خىل پەنلەرنىڭ ئورتاق نىشانى-مەقسىتى بولسا، ئاھالىلارنىڭ بىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئادەمنى تەسۋىرلەيدۇ ۋە شەرھىلەيدۇ ھەمدە زامانىنىڭ سىلجىشى بىلەن مەزكۇر ئاھالىلاردا كۆرۈلگەن ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتنى تەكىتلەيدۇ. ئانتروپولوگىيە ئىرق ئۇقۇمىنى ئانتروپولوگىيە ئىلمىنىڭ بىر تەرىپىگە، مەدەنىيەت ئۇقۇمىنى ئانتروپولوگىيىنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە ۋەكىل قىلىدۇ، گەرچە بۇ ئىككى ئۇقۇمنىڭ مېغىزىدا يەنىلا زىتلىق بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇقۇملا ئانتروپولوگىيە ساھەسىدىكى ئەڭ ئاسىمۇمىي ئۇقۇملار ھېسابلىنىدۇ، ئانتروپولوگىيە ئالىملىرى بۇ ئۇقۇملارغا ناھايىتى ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ» دەپ ئىزاھلانغان.

«ئامېرىكا ئېنسىكلوپېدىيەسى» (1980-يىل نەشرى) دە، ئانتروپولوگىيە ئىلمىي بىئولوگىيە ۋە مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئىككى خىل قاراش نۇقتىسىدىن

چەقمىچ تەتقىق قىلىنغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، «ئادەمنى ھايۋانىنىڭ بىر تەرىكىبلى قىسمى نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىدىغان ئانتروپولوگىيە بەدەن ئانتروپولوگىيىسى دەپ ئاتالسا، ئادەمنى ئىجتىمائىيەت ئىچىدە ھايات كەچۈرۈش جەريانىدا بەرپا قىلغان تۈرمۇش شەكلى نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىدىغان ئانتروپولوگىيە مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.»

«ياپونىيىنىڭ خەنزۇچە ئىنسىكلوپېدىيىلىك لۇغىتى» دە: «ئانتروپولوگىيە ئىنسانغا ئائىت بارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان بەن. ئۇنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكى مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) ئىنساننىڭ ئالاھىدىلىكى، (2) ئىنسانىنىڭ ئورنى، (3) ئىنسانىنىڭ پەيدا بولۇشى، (4) ئىنسان سىستېمىسى، (5) ئىنسانلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى، (6) ھەرخىل ئىرقلارنىڭ خاراكتېرلىك ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى ھەمدە ئۇلارنىڭ شەۋەبلىرى، (7) ئىنسانلار مەدەنىيىتى، (8) ئىنسانلارنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى. شۇنداق بولغاچقا، ئانتروپولوگىيە ئىلمى بىئولوگىيە، پسىخولوگىيە، جەمئىيەتشۇناسلىق، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىرسىيەتشۇناسلىق قاتارلىق پەنلەر بىلەن تەبىئىي ھالدا زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن.

«سوۋېت ئىتتىپاقى ئىنسىكلوپېدىيىسى» (1981 - يىل نەشرى) دە: «ئانتروپولوگىيە ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۆزگىرىشى، ئىنسان ئىرقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئىنسان بەدەن قۇرۇلمىسىنىڭ نورمال ئۆزگىرىشىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن» دەپ كۆرسىتىلگەن.

يۇقىرىدىكى تېمىنىڭ قاراشلارنى ئۆزئارا تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، ئانتروپولوگىيىنىڭ ئىنسانشۇناسلىق، تەتقىقات ئوبيېكتى ۋە دائىرىسى تۇغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل قاراشنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنىق كۆرەلەيمىز. بىرخىل قاراشتىكىلەرنىڭ قارىشىچە، ئانتروپولوگىيە ئىنسانلارنى ئەڭ ئەتراپلىق تەتقىق قىلىدىغان پەنلەر جەمئىسى، ئۇ بەدەن ئانتروپولوگىيىسى بىلەن مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنە بىرخىل قاراشتىكىلەرنىڭ قارىشىچە، ئانتروپولوگىيە ئىنسانىنىڭ بەدەن ئانتروپولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىدىغان بەن. شۇڭا، ئۇ تەبىئىي ئانتروپولوگىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق غەرب دۆلەتلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ مەدەنىيەتلىرى تەسىرىگە بەكرەك ئۇچرىغان ئاسىيا دۆلەتلىرى ياپونىيە بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەردىندۇر. سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق بىر قىسىم ياۋروپا دۆلەتلىرى ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەردۇر.

تۆۋەندە ماھىيەتتىن ئالغاندا، ئانتروپولوگىيە ئىنسان ھەققىدىكى پەن بولۇپ، ئۇ بەدەن ئانتروپولوگىيىسى بىلەن مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ جەھەتنى تەتقىق قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، فرانسىيە تەبىئەت تارىخى ھۆزۈرىدا «ئانتروپولوگىيىدىن لېكسىيە» ئۆتكۈزۈلگەنىدى. سۆزلىگۈچىلەر ئەمەلىيەتتە ئىنسان بەدەن قۇرۇلمىسى، ئىنسانلار جەمئىيىتى ۋە ئىنسان پىسخىكىسىدىن ئىبارەت مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

بەدەن ئانتروپولوگىيىسى بىلەن مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى گۆش بىلەن ئۇستىخان كەبى ئايرىلماس بىر گەۋدىدۇر. مەلۇمكى، ئىنسانلار ھايۋاناتتىن بۆلۈنۈپ ئايرىلىپ چىققان. شۇڭا، ئۇ تەبىئىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، ئىنسانلار ھايۋاناتتىن بۆلۈنۈپ «ئادەم» بولغاندا، ئۇ ھايۋاناتتىن خېلىلا ھالقىپ كەتكەن. شۇڭا، ئۇ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ھايۋاناتتىن بۆلۈنۈپ «ئادەم» بولۇش جەريانى ئەمەلىيەتتە ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي ماددىي مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇكەممەل تەرەققىيات تارىخى، ماھىيەتتە ئىنسانلارنىڭ ماددىي تەرەققىياتىنى ئاساس قىلغان دەپبەپبىلىك مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىدۇر. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ئىنسانسىز مەدەنىيەت بولماس، مەدەنىيەتسىز ئىنسان بولماس دېگەن يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى تەتقىق قىلىدىغان ئانتروپولوگىيە ئىلمى، مۇقەررەرکى، ئىنسان مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. شۇڭا، ئىنسان مەدەنىيىتى تەتقىقاتسىز ئانتروپولوگىيە ئىلمىي مەۋجۇت بولالمايدۇ دېگىلى بولىدۇ.

2. ئانتروپولوگىيە ئىلمىنىڭ شەكىللىنىش تارىخى

ئانتروپولوگىيە ئىلمىنىڭ رەسمىي پەن بولۇپ شەكىللىنىشىنى كىشىلەر XIX ئەسىردىن ھېسابلايدۇ. لېكىن چىڭراق سۆزۈشتۈرۈلسە، بۇ پەننىڭ شەكىللىنىش ئىلھىمىنىنى قەدىمكى گرېتسىيەگە ئاپىرىشقا بولىدۇ. ئەنگلىيىلىك مەشھۇر ئانتروپولوگىيە ئالىمى ھاددون ئۆزىنىڭ «ئانتروپولوگىيە تارىخى» (1934 - يىلى) دېگەن ئەسىرىدە، ئانتروپولوگىيىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈستىدە توختالغاندا، ئۇنى قەدىمكى گرېتسىيىنىڭ ئاتاقلىق تارىخچىسى ھېرودوت (مىلادىدىن بۇرۇنقى 420 - 484 - يىللار) بىلەن زەبەردەست ئالىم ئارىستوتېلدىن باشلىغان.

ھېرودوت «تارىخ پىرى» نامى بىلەن ئالەمگە مەشھۇر. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى كېسىپ ئۆتكەن تۇنجى تارىخىي شەخس ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئون يىللىق ئۆزۈن ساياھەت جەريانىدا، فېنىكىن، سۈرىيە، بابىلۇن، نىل دەريا ساھىلى ۋە پارس ھۆكۈمرانلىقى دائىرىسىگە كېلىپ، ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئۆزى بارغان رايونلارنىڭ جۇغراپىيىسى، تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى،

ئېتىقادى توغرىسىدا ناھايىتى قىممەتلىك ۋە مول ماتېرىياللارنى توپلىغان. ھالبۇكى، بۇ ئىشلار ماتېرىياللار ئۆز نۆۋىتىدە ئانتروپولوگىيىنىڭمۇ ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. ھېرودوتنىڭ «تارىخ» («گرېتسىيە - پېرسىيە ئۇرۇشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن يېرىدە ئەسىرى مۇشۇ خىلدىكى ماتېرىياللار جۇملىسىگە كىرىدۇ.

تارىستوتېل — قەدىمكى گرېتسىيەنىڭ ئالىمشۇمۇل ئېنىسكلوپېدىيىلىك ئالىمى. ئۇ «سىياسىي» دېگەن ئەسىرىدە «ئادەم» توغرىسىدا توختىلىپ، «ئادەم - سىياسىي مەخلۇقتۇر» دېگەن. تارىستوتېل بۇ يەردە «سىياسىي» ئۇقۇمىنى «ئىجتىمائىي» ئۇقۇم مەنىسىدە ئىشلەتكەن. ئۇ ئادەمنى «ئىجتىمائىي مەخلۇق» دېمەكچى. ھالبۇكى، «ئىجتىمائىيلىق» - ئادەمنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى.

يۇقىرىدىكى سەۋەبلەر تۈپەيلى، غەرب ئانتروپولوگىيە ئالىملىرى ئانتروپولوگىيە ئىلمىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىنى ھېرودوت ۋە ئارىستوتېلدىن باشلايدۇ. دەرۋەقە، بۇ خاتا ئەمەس.

ئەمما، ئانتروپولوگىيە ئىلمىنى ھەقىقىي، سىستېمىلىق ۋە مەخسۇس پەن سۈپىتىدە تەتقىق قىلغان ئالىم گېرمانىيىلىك باستيان (1826 - 1905) بىلەن رادزىل (1844 — 1904) لاردۇر. ئۇلار ئەنگلىيەلىك مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەشۇناسى تۈلور (1832 — 1917) بىلەن پىرلىكتە تەدرىجىي تەرەققىيات مەزھىپىنى شەكىللەندۈرۈپ، مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى تەتقىقاتىنى باشلىغان. شۇڭا، ئۇلار مۇشۇ پەنىنىڭ بەرپاچىلىرى سۈپىتىدە تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالغان. تەدرىجىي تەرەققىيات مەزھىپىنى ئامېرىكىدا گۇللەندۈرۈپ، ئۇ يەردە مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيەسىنى شەكىللەندۈرگەن شەخس ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر ئانتروپولوگىيەشۇناسى مورگان (1818 — 1881) دۇر.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، غەرب دۇنياسىدا تەدرىجىي تەرەققىيات مەزھىپىگە قارشى رەڭگا - رەڭ مەزھەپلەر بارلىققا كەلدى. گېرمانىيىدىكى «نېمىس مەدەنىيەت چەمبىرىكى مەزھىپى»، ئامېرىكىدىكى «تارىخىي مەزھەپ»، ئەنگلىيىدىكى «تارقاتقۇچىلار مەزھىپى» شۇ مەزھەپلەر جۇملىسىدىندۇر. «تەدرىجىي تەرەققىيات مەزھىپى» گە قارشى دولقۇن ئىچىدە پەقەت فرانسىيىدىكى «جەمئىيەتشۇناسلىق يىلنامىسى مەزھىپى» لا قارشى ئېقىمغا پەنت قىلمايى، تەدرىجىي تەرەققىيات مەزھىپىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئانتروپولوگىيە ئىلمىنى ئۆزلۈكسىز تولۇقلىدى ۋە راۋاجلاندۇردى.

ئەسىرىمىزنىڭ 20 - يىللىرىغا كەلگەندە، ئەنگلىيە ئانتروپولوگىيە ساھەسىدە «فۇنكسىيىچىلەر مەزھىپى» بارلىققا كەلدى. بۇ مەزھەپ ئەنگلىيىنىڭ ئانتروپولوگىيىسى ساھەسىدە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر قوزغاپ، تاكى 50 - يىللارغىچە داۋام قىلغان.

ئەنگلىيەدىكى پولشىلىق مالىنوۋسكى (1884 — 1942) بۇ مەزھەپنىڭ داھىسى ئىدى.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى ئامېرىكىدا «پسىخولوگىيە مەزھىپى» شەكىللەنگەن. بۇ مەزھەپ مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىسىنى «مەدەنىيەت ۋە شەخسىيەت» ئۇستىگە قويۇپ، زور تەتقىقات نەتىجىلىرى بىلەن ئامېرىكىنىڭ مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىھمىيەتلىك تەسىر كۆرسەتمىلا قالماي، بەلكى پۈتكۈل دۇنيا مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەنىدى.

60 - يىللارغا كەلگەندە، جەمئىيەت تەرەققىياتى، بولۇپمۇ تەبىئىي پەنلەر تەرەققىياتىنىڭ تۇرتكىلىك تەسىرى بىلەن يېڭى تەدرىجىي تەرەققىيات مەزھىپى بىلەن قۇرۇلمىچىلىق مەزھىپى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئامېرىكا ۋە فرانسىيىدە روناق تېپىپ، پۈتۈن دۇنياغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. بۇ زامانىمىز مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىدىكى ئىككى زور بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەش بولۇپ، مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ.

بۇگۈنكى كۈندە، ئانتروپولوگىيە ئىلمى بەدەن ئانتروپولوگىيىسى ۋە مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ غول يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىلماقتا. ماكرولۇقتىن ماكرولۇققا قاراپ تارماقلارغا بۆلۈنۈش بىلەن ماكرولۇقتىن ماكرولۇققا قاراپ ئۇنۇمۇرسالليشىش، ئانتروپولوگىيە ئىلمىنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى. مەزكۇر پەن مۇشۇ روشەن ئالاھىدىلىكى بىلەن پەنلەر گۈلزارىدا جۇلالىنىپ تۇرماقتا. ئۇنىڭ تەدبىق ئانتروپولوگىيىسى، سىياسىي ئانتروپولوگىيە، ئىقتىسادىي ئانتروپولوگىيە، شەھەر ئانتروپولوگىيىسى، قانۇن ئانتروپولوگىيىسى، ماۋارىپ ئانتروپولوگىيىسى قاتارلىق بەرگىلىرى تېخىمۇ گۈللەپ ئۆسمەكتە.

3. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ۋە ئۇنىڭ تەتقىقات ئۇسۇللىرى

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى بىلەن بەدەن ئانتروپولوگىيىسى ئانتروپولوگىيە ئىلمىنىڭ ئىككى چوڭ تارمىقى. بۇ يەردە بىز سەھىپە چەكلىمىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ئۇستىدىلا قىسقىچە توختىلىمىز.

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى، ئۇنىڭ نامىدىلا چىقىپ تۇرۇپتۇكى، ئۇ ئىنسان مەدەنىيىتى توغرىسىدىكى ئىلىم. «خەلقئارا ئىجتىمائىي پەنلەر ئېنسىكلوپېدىيىسى» دە «مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى» ئۇقۇمىغا بېرىلگەن تۆۋەندىكى ئېنىقلىمىنى

كىشىلەر بىر قەدەر توغرا ۋە ئىلمىي ئېنىقلىما دەپ قارايدۇ: «مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ئانتروپولوگىيىنىڭ يادروسى، ئىنسانلار مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئۇ ئىنسان بىئولوگىيىسى بىلەن ئەڭ بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئاساسلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، يەنە ئىنسانىنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان بارلىق پەنلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىدە ئەڭ مۇھىم ئۇقۇم ـ مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەت ئېنىقلىمىسىدۇر. چۈنكى مەدەنىيەت ئېنىقلىمىسى ئارقىلىقلا مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ كاتېگورىيىسى ۋە تەتقىقات ئۇسۇللىرىنى يەشكىلى بولىدۇ.»

يۇقىرىدىكى ئېنىقلىمىدىن مەلۇمكى، مەدەنىيەت ئۇقۇمىنىڭ ئېنىقلىمىسى «مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى» نىڭ ئېنىقلىمىسىنى شەكىللەندۈرۈشنىڭ تۈپ ئاساسى. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ئۇقۇمىغا مەدەنىيەت ئۇقۇمىمۇ تۇغرا ۋە ئىلمىي ئېنىقلىما (تەبىر) بەرگىلى بولمايدۇ.

«مەدەنىيەت» ئۇقۇمىنىڭ مېغىزى ۋە ھەجمىي تۇرىسىدا مۇكەممەل بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق، ئەمما، بىرقەدەر بىرلىككە كەلگەن قاراش بار. ئۇ بولسىمۇ، «مەدەنىيەت ـ ئىنسانلار ياكى ئىنسانلار ئىجتىمائىي كوللېكتىپ تۇرمۇشنىڭ پائالىيەت شەكىللىرى ھەمدە بۇ پائالىيەت شەكىللىرى ئاساسىدا يارىتىلغان ماددىي بايلىق ۋە مەنىۋى مەھسۇلاتلاردۇر. مەدەنىيەتنىڭ يۇقىرىدىكى ئۇچ جەھەتتىن (پائالىيەت شەكىللىرى، ماددىي بايلىق ۋە مەنىۋى مەھسۇلاتلار) ئىنسان تۇرمۇشى بىلەن ئىنسان تۇرمۇشى، ئىنسان بىلەن غەيرىي ئىنسانىنى بەرقەلەندۈرۈشنىڭ ئاساسى.»

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىنى ئۇنىڭ ئانتروپولوگىيە ئىلمىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىدا تۇتقان ئورنىدىن بىلگىلى بولىدۇ. ئانتروپولوگىيىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىنى، تۆۋەندىكى شەكىل ئارقىلىق كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلىغا كەلسەك، ئۇ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئۇسۇلى، نەق مەيداندا تەتقىق قىلىش ئۇسۇلى، سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ۋە ئۇقۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئۇسۇلى: كىشىلەر مەلۇم بىر ئانتروپولوگىيىلىك ھادىسىنى تاللاپ تەتقىق قىلماقچى بولغاندا، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، تەتقىق قىلىنغۇچى ھادىسە بىلەن باغلىنىشلىقى بار بولغان بارلىق مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈپ چىقىدۇ. مەسىلەن، تاشقورغان رايونىنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئىگىلىك تەرەققىياتى جەريانىنى تەتقىق قىلىدىغان ئالىم مەزكۇر رايونىنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتى جەريانىنى مۇكەممەل خۇلاسىلىمەكچى بولغاندا، مۇشۇ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن تۈرلۈك فائىدە ـ يوسۇنلار-نىڭ تەپسىلاتى بىلەن ئائىلىۋى مۇناسىۋەتنى چوقۇم تەكشۈرۈشى لازىم. شۇنداق

بولغاندىلا، ئۇ ئاندىن ئانتروپولوگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ.

نەق مەيداندا تەتقىق قىلىش ئۇسۇلى: بۇ ئۇسۇل ئانتروپولوگىيە تەتقىقاتچىلىرى ئەڭ كۆپ قوللىنىدىغان ئاساسلىق تەتقىقات ئۇسۇلى. ئۇ بىرخىل بۇيۇمنى كۆزىتىش ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ خام ماتېرىيالى بۇيۇمنى ئەمەلىيەتتىكى ئۆزىدىن كېلىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانغۇچى تەتقىقاتچى ھەم بۇيۇمنى فاتناشچى ھەم بۇيۇمنى تەكشۈرگۈچى سالاھىتى بىلەن مەدەنىيەتنىڭ ئىچىگە كىرىپ، ئاندىن بۇ مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى، قائىدە-قانۇنىيىتى، شەكلى، زامان جەھەتتىكى ئالگىرى-كېيىنلىك تەرتىپى ۋە ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەرنى توغرىدىن-توغرا ئېگىلىۋالىدۇ.

سىلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى: بۇ ئۇسۇلنى ئانتروپولوگىيە تەتقىقاتچىلىرى كۆپىنى كەلگەندە قوللىنىدۇ. مەسىلەن، بىر ئانتروپولوگىيە تەتقىقاتچىسى مەلۇم بىر يېزىغا تەكشۈرۈشكە بارغاندا، بۇ يېزىدىكى جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى تەتقىق قىلغاندا، مەزكۇر يېزىدىكى ئاھالىلارنىڭ ئەڭ دەسلەپتە قانداق شەكىللەنگەنلىكىگە قىزىقىدۇ. ئاندىن ئۇ مۇشۇ مەسىلىنى باش بېكەت قىلىپ، كەنتتىكى ئۇرۇق، جەمەت ۋە تۇرلۇك گۇرۇھلارنى سىلىشتۇرۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەرنى تېپىپ مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ. سىلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلى ئانتروپولوگىيىنىڭ ھەرقانداق ساھەسىدە قوللىنىلىدۇ.

ئۇقۇملاشتۇرۇش ئۇسۇلى: مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى تەتقىقاتچىلىرىنىڭ تەتقىقات يۈزلىنىشى، ئومۇمەن، ئەمەلىي سىناقلاردىن ئۆتكەن پاكىتلارنى ئاساس قىلىپ، نەزەرىيەۋىلەشتۇرۇش ئېلىپ بارىدۇ. ئۇلار ئۆزى كۆرگەن-ئاڭلىغان ۋە قېزىۋېلىنغان مەدەنىي يادىكارلىقلاردىن ئۆز پىنىنىڭ تۇرلۇك ئۇقۇملىرىنى تۈرغۇزۇپ چىقىدۇ ھەم نەزەرىيە جەھەتتىن بۇ ئۇقۇملارنىڭ مېغىزى بىلەن ھەجمىنى شەرھىلەيدۇ.

4. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ باشقا پەنلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ھازىرقى زامان مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ئۆزىنىڭ تەتقىقات دائىرىسىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقى بىلەن كىشىلەرنى تاڭ قالدۇرماقتا. ئۇنىۋېرسال پەن خاراكتېرىنى ئالغان مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى، بىر جەھەتتىن، ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ بىر قىسمى بىلەن جۈزئىي ماسلىشىپ، بىر قىسمى بىلەن بىر تەن-بىر جان بولۇپ بىرىكمەكتە، بىر جەھەتتىن، يەنە مۇستەقىل پەن خاراكتېرىنى ئالغان مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ئۆزىنىڭ خاسلىق خاراكتېرىنى ساقلاپ تۇرماقتا. ئامېرىكا ئوگايو ئۇنىۋېرسىتېتى ئانتروپولوگىيە فاكۇلتېتى پروفېسسورى فېرېدېلنىڭ «ئانتروپولوگىيە-ئادەم توغرىسىدىكى تەتقىقات» دېگەن ئەسىرى (1977-يىل نەشرى) دە، مەدەنىيەت

ئانتروپولوگىيىسى بىلەن باشقا ئىجتىمائىي پەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەھلىل قىلغاندا، «ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ روشەن پەرق شۇكى، ئانتروپولوگىيىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى باشقا ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ تەتقىقات دائىرىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن، ئالايلۇق، ئىقتىسادشۇناسلىق پەقەت ئىقتىسادىي ئەھۋاللارنىلا تەتقىق قىلسا، سىياسىي پەقەت سىياسىي ھادىسىلەرنىلا تەتقىق قىلىدۇ. لېكىن مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى بولسا، مەدەنىيەتكە مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ھادىسىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ، ئۇ يەنە ئىقتىسادشۇناسلىق، سىياسىي ... قاتارلىق ئىجتىمائىي پەن ساھەلىرى بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ ھەم ئۇلارنىي بەلگىلىك مۇھىتتا ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ قويىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن.

(1) مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ۋە مىللەتشۇناسلىق

مىللەتشۇناسلىق بىلەن مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ھەم ئۆزئارا زىچ باغلىنىشلىق ھەم ئۆزئارا پەرقلىق بولغان ئىككى خىل ئىجتىمائىي پەن، ئۇلارنىڭ باغلىنىشلىقى شۇ يەردىكى، «مىللەت» نى مىللەتشۇناسلىقمۇ تەتقىق قىلىدۇ. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىمۇ تەتقىق قىلىدۇ. مىللەتشۇناسلىق مىللەت تۇغرىسىدىكى ئىلىم. ئۇ مۇھىمى ھازىرقى ھايات مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى تەتقىق قىلىدۇ. مىللەتشۇناسلىقنىڭ تارىخى تەرەققىيات خاراكتېرىدىن قارىغاندا، ئۇ تېخى قالاق مىللەتلەرنى، باشقىچە ئېيتقاندا، «تەبىئىي مىللەت» لەرنى تەتقىق قىلىدۇ. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىمۇ مىللەتنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ مىللەتشۇناسلىق ئىلمىي ئاساسىدا ئەڭ ئومۇمىي، ئەڭ ئۇنۇملۇق نەزەرىيىۋى قائىدە - قانۇنىيەتلەرنى قوللىنىپ، مىللەت مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇ «تەبىئى مىللەت» لەرنى تەتقىق قىلىش بىلەنلا توختاپ قالمىدىغان مىللەتشۇناسلىق ئىلمىدىن پەرقلىق ھالدا، بارلىق مىللەتلەرنى، مىللەتنىڭ ھەممە جەھەتنى تەتقىق قىلىدۇ. ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى گەۋدىلىك پەرق شۇ يەردىكى، مىللەتشۇناسلىق مىللەتنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى تەتقىقات ئوبىيېكتى قىلىدۇ. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى بولسا، پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى تەتقىقات ئوبىيېكتى قىلىدۇ. تەتقىقات مەزمۇنىدىن قارىغاندا، مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ تەتقىقات دائىرىسى مىللەتشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات دائىرىسىدىن ناھايىتى كەڭ بولىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، مىللەتشۇناسلىق تەتقىقاتچىلىقى مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى تەتقىقاتچىلىقىنىڭ پەقەت بىر مۇھىم مەزمۇنى بولىدۇ، خالاس.

(2) مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق

جەمئىيەتشۇناسلىق رەسمىي پەن سۈپىتىدە ئانتروپولوگىيە بىلەن تەڭ دۇنياغا كەلگەن. 1836 - يىلى فرانسىيە ئالىمى كونت (1798 - 1857) جەمئىيەتشۇناسلىق ئىلمىنى بەرپا قىلغانىدى. جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ ئېنىقلىمىسى تۇغرىسىدا زىت

قاراشلار بولسمۇ، لېكىن ئۇنىڭ جەمئىيەت ۋە جەمئىيەت مەسىللىرى توغرىسىدىكى پەن ئىكەنلىكىدە ئىقتىلاپ يوق. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى بىلەن جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ پەرقىگە كەلسەك، مەزمۇن جەھەتتە، مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىدۇ، جەمئىيەتشۇناسلىق بولسا، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەرسىلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. مېتود جەھەتتە، جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىدىغان بىر يۇرۇش تەتقىقات ئۇسۇلى بار. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭمۇ خاس تەتقىقات مېتودى بار، يۇقىرىدىكى ئىككى خىل پەرقنىن باشقا، يەنە بىر ئىككى پەنىنىڭ «جەمئىيەت»، «مەدەنىيەت» دېگەن ئاساسلىق ئۇقۇملىرىمۇ ئوخشاش خاراكتېرلىك پەرقلىنىدۇ، بۇنداق دېگەنلىك، جەمئىيەتشۇناسلىق نۇقتىلىق قىلىپ ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم توپىسى بىلەن ئادەم توپى، شەخس بىلەن ئادەم توپىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەتقىق قىلىدۇ. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى بولسا، نۇقتىلىق قىلىپ شەخس بىلەن ئادەم توپىنىڭ ھەرىكىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. دەرۋەقە، ھازىرقى زامان جەمئىيەتشۇناسلىقى بىلەن مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى نۇرغۇن جەھەتلەردە بىر-بىرىنى شەرت ۋە تەقەززا قىلىدۇ. يەنى جەمئىيەتشۇناسلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە ئەھمىيەت بەرسە، مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى يەنە جەمئىيەت ھادىسىلىرىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئانتروپولوگىيىنىڭ جەمئىيەت ئانتروپولوگىيىسى دېگەن تارماق پېنى دەل بۇ ئىككى خىل پەنىنىڭ قىسمەن ماسلىق مۇناسىۋىتىدىن ھاسىل بولغان پەندۇر.

(3) مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى بىلەن تارىخشۇناسلىقنىڭ مۇناسىۋىتى

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسىنىڭ خاراكتېرىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ماھىيەتتە، ئىنسانلار مەدەنىيەت تارىخى تۇغرىسىدىكى تەتقىقاتتۇر. ئۇ ئىنسانلارنىڭ يارالمىشى ۋە تەرەققىياتىنىڭ پۈتكۈل تارىخى تۇغرىسىدا ئىزلىنىدۇ. بۇنىڭدىن مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى بىلەن تارىخشۇناسلىقنىڭ زەنجىرسىمان مۇناسىۋىتىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى بىلەن تارىخشۇناسلىقنىڭ پەرقى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچىدىن، تارىخشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى دائىم مەلۇم دۆلەت ياكى مەلۇم مىللەتنىڭ بېسىپ ئۆتكەن ئىجتىمائىي تۇرمۇش مۇساپىسىدۇر. شۇڭا، ئۇنىڭ تەتقىقاتى ئالاھىدىلىك خاراكتېرلىك ئىگە. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى بولسا، پۈتۈن ئىنسانىيەت تۇرمۇش شەكىللىرىنىڭ سېلىشتۇرما تەتقىقاتچىلىقى بولۇپ، ئۇ، ئومۇملىق خاراكتېرلىك ئىگە.

ئىككىنچىدىن، تارىخشۇناسلىق دىققەت-ئېتىبارىنى ۋەقەلىك ۋە شەخس تارىخىغا قارىتىدۇ، بەزىدە ئۇنىڭ تەتقىقاتى بەكمۇ تەپسىلىي ۋە كونكرېت بولىدۇ.

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەسى بولسا، دىققەت - ئېتىبارىنى ئىجتىمائىي جامائەسىنىڭ مەدەنىيىتىگە قارىتىدۇ. ئۇ نەزەر دائىرىسىنى مەلۇم ۋەقە ياكى شەخس كەچۈرمىشىگە قاراتمايدۇ ياكى قاراتقانىدەمۇ جۇزئى دائىرىدە چەكلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇ نىسبەتەن ئابستراكت بولىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، تارىخشۇناسلىقنىڭ چېتىلىدىغان دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولىدۇ. ئۇ تېخى بەزىدە تارىخىي شەخسنىڭ پۈتكۈل سەرگۈزەشتىسىنى تەپسىلىي قېزىپ چىقىرىدۇ. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەسى ئۇنداق ئەمەس. ئۇ تارىختىن بۇرۇنقى جەمئىيەت بىلەن ھازىرقى زامان جەمئىيەت مەدەنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەسى جەمئىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرقلەر بىلەن ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى بەكرەك تەتقىق قىلىدۇ.

دەرۋەقە، مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا، تارىخشۇناسلىق بىلەن مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەسىنىڭ پەرقلىرى ئۇلارنىڭ ئورتاقلىقىغا يەتمەيدۇ. تەرەققىيات يۈزلىنىشى جەھەتتىن ئالغاندا، تارىخشۇناسلىق جۇزئى ۋەقەلىكلەرنى تەتقىق قىلىشىدىن تەدرىجىي سىياسىي تارىخ، ئىقتىساد تارىخى، ئىدىيە تارىخى ۋە ھەتتا ئۇنىۋېرسالىلاشقان مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ئۆتىدۇ. تارىخشۇناسلىق مەدەنىيەت ئېڭى جەھەتتىن تەدرىجىي مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەسىگە قاراپ يېقىنلىشىدۇ. شۇڭا، يېقىنقى مەزگىلدىكى تەرەققىيات ھالىتىدىن ئېيتقاندا، تارىخشۇناسلىق بىلەن مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەسىنىڭ تۈپكى پەرقى ئۇلارنىڭ تەتقىقات مېتودىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىلا كۆرۈلمەكتە. تارىخچىلار مۇھىمى تارىخ، بولۇپمۇ تارىخىي يازمىلار بىلەن ئەسەرلەردىكى ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇلار ۋاقىتنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكى بىلەن يىللارغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيە تەتقىقاتچىلىرى بولسا ئالاھىدە ئۇسۇل قوللىنىدۇ. ئۇلار كۆپ ھاللاردا تەتقىق قىلىنىدىغان رايونىغا بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ، زىيارەت قىلىدۇ ياكى ھەر خىل مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىگە بىۋاستە قاتنىشىدۇ. ئۇلار ئىگىلىگەن ھازىرقى جانلىق پاكىت، ئەھۋال ۋە كۆرىنىشلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە خاتىرىلەپ ماڭىدۇ، ئاندىن ھەرخىل ئىلمىي ئۇسۇللار بىلەن تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ، تەھلىل قىلىش، سېلىشتۇرۇش ۋە تەتقىق قىلىش ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە يەكۈن چىقىرىدۇ. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، تارىخشۇناسلىق «مەدەنىيەتنىڭ تاشقا ئايلانىشى» نى تەتقىق قىلسا، مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەسى «تاشقا ئايلانۇسى مەدەنىيەت» نى تەتقىق قىلىدۇ.

مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەسى يۈقىرىدىكى پەنلەردىن باشقا، يەنە جانلىقلار ئىلمى ئىچىدىكى ئىرسىيەتشۇناسلىق، فىزىئولوگىيە، ئېكولوگىيە قاتارلىق پەنلەر بىلەنمۇ زىچ باغلانغان بولىدۇ. غەرب مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىلىرىدىكى «بىئولوگىيىلىك ئانتروپولوگىيە» دېگەن ئۇقۇمنى «بەدەن ئانتروپولوگىيەسى» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ئورنىدا قوللىنىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبىمۇ مانا مۇشۇ يەردە!

ئانتروپولوگىيە
مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى
بەدەن ئانتروپولوگىيىسى
ئارخېئولوگىيە
تىل ئانتروپولوگىيىسى
سىللە تەشۋىقاتى
مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيىسى
سىللەت تەزكىرەشۇناسلىقى
يېسخولوگىيىلىك ئانتروپولوگىيە
گىنسان بارلىمشۇناسلىقى
تاشقا ئايلانغان ئانتروپولوگىيە
گىنسان بەدەن قۇرۇلمىسى ئىلمى
گىرقىشۇناسلىق
بىئولوگىيىلىك ئانتروپولوگىيە
فىزىئولوگىيىلىك ئانتروپولوگىيە
بىئولوگىيىلىك ئانتروپولوگىيە
تارىختىن بۇرۇنقى ئارخېئولوگىيە
تارىختىن بۇيانقى ئارخېئولوگىيە
تەدبىق ئانتروپولوگىيىسى
تېبىي ئانتروپولوگىيە
قۇرۇلۇش ئانتروپولوگىيىسى
يېزا - كەنت ئانتروپولوگىيىسى
لىنگۋىستىكا ئانتروپولوگىيىسى
سىياسىي ئانتروپولوگىيە
قانۇن ئانتروپولوگىيىسى
ماگارىپ ئانتروپولوگىيىسى
شەھەر ئانتروپولوگىيىسى
ئۇرۇق-قېلىق ئانتروپولوگىيىسى
ياشانغانلار ئانتروپولوگىيىسى

ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تېپىلىش جەريانى توغرىسىدا

تۇرسۇن ھوشۇر

ئورخۇن - يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرى كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇر قاغانلىقلىرى دەۋرىدىن قالغان تارىخىي ھۆججەتلەر توپلىنى. مەڭگۈ تاشلارنىڭ تېپىلىشى، كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىدىكى كەڭ بوشلۇقنى تولۇقلاپ بەردى. مەڭگۈ تاشلار تېپىلمىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى مىلادى 840 - يىللىدىن نېرىغا ئۆتەلمەيتتى. (ئىلىم ساھەسىدە بىرەر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىگە ياتقىدىغان ماددىي پاكىت بولمىسا ئېتىراپ قىلىنمايتتى). مەڭگۈ تاشلارنىڭ تېپىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخىنى بىراقلا ئوچ ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئالدىغا سۈردى. بۈگۈنكى بىلىملىرىمىز بويىچە ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتى يېقىنلاشقان قەدەر بولغان ئۇزاق تارىخىي دەۋردىكى كۆكتۈرك، ئۇيغۇر، قىرغىز، تاتار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قەبىلىلەرنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى، تارىخى، سىياسىي - ئىقتىسادى،

پايدىلانغان ماتېرىياللار

«سەخەي»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1979 - يىل نەشرى.
«ئىجتىمائىي پەنلەر لۇغىتى» شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى.
«يېڭىدىن شەكىللەنگەن پەنلەر قوللانمىسى»، لىياۋنىڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.
«ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى بەرپا قىلىشى»، سىچۈەن خەلق نەشرىياتى 1987 - يىل نەشرى.
ئارىستوتېل: «قورالنامە»، گۇاڭدۇڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى.
ھېرودوت: «تارىخ» 1 -، 2 - قىسمى، شاڭخەي كىتاب باسمىسى 1985 - يىل نەشرى.
«مىللەت لۇغىتى»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى 1987 - يىل نەشرى.
ئاپتور ئۇزۇنىڭ: «ئىنسانشۇناسلىق ئىلمى»، «مىللەتشۇناسلىق»، «ئىتنوگرافىيە ئىلمى»، «مەنتىق ئىلمىنىڭ پەرى - ئارىستوتېل» قاتارلىق ماقالىلىرى.

دىنى، قاغانلىقلارنىڭ قۇرۇلۇشى، يىمىرىلىشى، ھەربىي يۇرۇشلىرى، تۆرەپ - ئادەتلىرى، قانۇن - ئىنتىزاملىرى، ئەسكەرلىك سەنئىتى، قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتى قاتارلىق مەسىلىلەر يورۇتۇلۇپ، باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردا بولمىغان ياكى بولسىمۇ تولۇق بولمىغان تەرەپلەرنى تولۇقلاپ بەردى.

مەڭگۈ تاشلار 1721- يىلى تۇنجى قېتىم تېپىلىپ، ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغاندىن كېيىن كىشىلەرنىڭ زور قىزىقىشىنى قوزغىدى، بەزى دۆلەتلەرنىڭ ئىلىمىي تەكشۈرۈش خادىملىرى ئارقا - ئارقىدىن بۇ يەرگە كېلىپ، يېگىدىن كۆپلەپ يېزىق - بەلگىلىرى بار تاشلارنى تاپتى. 1893 - يىلى مەڭگۈ تاشلاردىكى ھەرپ - بەلگىلەرنىڭ ئوقۇلۇش ئۇسۇلى تېپىلغانغا قەدەر بىرنەچچە قېتىم مەڭگۈ تاشلارنىڭ يېزىق - بەلگىلىرى ۋە رەسىملىرى بېسىپ تارقىتىلىپ، كىشىلەر جامائەتچىلىككە تونۇشتۇرۇلدى. ئەمما بۇ يېزىق بەلگىلەرنى كىشىلەر بىلمىگەچكە مەڭگۈ تاشلارنى كىم؟ قاچان؟ نىمە مەقسەتتە تىكلىگەنلىكىگە بىر نەرسە دېيەلمەيتتى، ھەمدە بىر نەرسە دېيىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا بۇ مەڭگۈ تاشلار «سىرلىق تاش»، مەڭگۈ تاشلاردىكى ھەرپ - بەلگىلەر «سىرلىق يېزىق» دېگەندەك نامىلار بىلەن ئاتالدى...«سىرلىق تاش»، «سىرلىق يېزىق» دەپ ئاتالغان مەڭگۈ تاشلار ۋە يېزىقلار قانداق قىلىپ بىز يوقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك 7 ئەسىردىن تارتىپ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى يېقىلغانغا قەدەر بولغان كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ھۆججەتلەر بولۇپ قالىدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابى پەقەت بىرلا. ئۇ بولسىمۇ شۇ مەڭگۈ تاشلار ۋە يېزىقلار ئۇستىدە جاپالىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ «سىرلىق» تەرەپنى ئېچىپ بەرگەن ئالىملارنىڭ ئەمگەكلىرىنەتىجىسى خالاس. مۇبادا شۇ ئالىملارنىڭ جاپالىق ئەمگىكى بولمىغان بولسا، كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ 7 ئەسىردىن 840 - يىللىرىغا قەدەر بولغان مەدەنىيەت تارىخى يورۇتۇلمىغان بولاتتى. «كۆكتۈرك يېزىقى» ۋە «تۈرك - رونىك يېزىقى» دېگەن ئاتالمىلارمۇ مەيدانغا كەلمىگەن بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن «سىرلىق تاش» ۋە «سىرلىق يېزىق» لار سىرلىق پەتىچە قېلىۋېرەتتى. شۇڭا مەڭگۈ تاشلارنىڭ تېپىلىشىدا ۋە يېزىق - بەلگىلىرىنىڭ سىرلىرىنى ئېچىشتا ئالاھىدە تۆھپىسى بولغان ئالىملارنىڭ جاپالىق ئەمگىكىنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن بۇ ئالىملارنىڭ ئىش پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈش ئارتۇقچە بولماس. ئەلۋەتتە.

ئورخۇن - يېنىسەي مەڭگۈ تاشلىرى قاچان؟ كىم تەرىپىدىن تېپىلدى؟ بۇنىڭغا تۆۋەندىكى ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى مەلۇماتلاردىن جاۋاب ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ:

1730- يىلى ستراھلېنبېرگ «بۇيۇك تاتارىستان، سىبىرىيە ۋە روسىيە ساياھەتنامىلىرىنىڭ تارىخى» ناملىق بىر ئەسەر يېزىپ نەشر قىلدۇردى. ئۇ بۇ ئەسىرىدە

ئۆزىنىڭ سىبىرىيىدە مېڭىپ شىمالغا يارىمچى بولۇپ ئىشلىگەنلىكى ھەققىدە مېڭىپ شىمالغا قارىغاندا ئىلمىي تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ۋاقتىنىڭ ئىنتايىن قىسقا بولغانلىقىنى، بۇ ماتېرىياللارنى ئەسلىدە مېڭىپ شىمالغا نەشر قىلدۇرۇشى لازىملىقىنى، ئەمما خېلى ۋاقىت كېچىكىپ بولسىمۇ ئۇنىڭدىن خەۋەر بولىناچقا ئۆزى نەشر قىلدۇرغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەن.

ستراھلېنبېرگ (Tabbert von strahlen berg) يەنە بىر ئىسمى (Johann philipp strahlenberg) ئەسلىدە شۋېتسىيەلىك ئوفىتسېر بولۇپ، 1707 - يىلى شۋېتسىيەلىك كارل XII. بىلەن چارپادىشاھ پېتر I. پولتاۋادا ئۇرۇشىدۇ. نەتىجىدە كارل XII. مەغلۇپ بولىدۇ. شۋېتسىيە ئارمىيىسى تەرەپتىن 9000 ئادەم ئۆلۈپ، 18000 ئادەم ئەسىر چۈشىدۇ. روسىيە تەرەپ بۇ ئەسىرلەرنى سىبىرىيىدىكى توبولسك شەھىرىگە سۈرگۈن قىلىدۇ. ستراھلېنبېرگمۇ شۇ قاتاردىكى ئەسىر بولۇپ، 1720 - يىلى مېڭىپ شىمالغا بىلەن توبولسك شەھىرىدە تونۇشقان ۋە سىبىرىيىنى ئىلمىي تەكشۈرۈشكە قاتناشقان. 1722 - يىلى ئەسىرلىك ۋاقتى توشقاندىن كېيىن مېڭىپ شىمالغا تايىرلاپ دۆلىتىگە قايتقان.

1782 - يىلى پ. س. پاللاس (Peter Simon Fallas) «شىمالدىن يېڭى مەلۇماتلار» ناملىق ئەسەر يازدى. ئۇ بۇ ئەسىرىدە مېڭىپ شىمالغا ئىسمىلىك بىر كىشىنى تىلغا ئالىدۇ ۋە ئۇ تۇغرۇلۇق مۇنداق دەيدۇ: «مېڭىپ شىمالغا مۇكەممەل بىلىمگە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شەرق تىللىرىنىمۇ بىلەتتى. ئىلمىي تەكشۈرۈش خىزمىتىگە ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا كىرىشكەن بولۇپ، كۈندۈزى تىنماستىن تۇرلۇك ئەۋرىشكىلەرنى تىپىلىسا، كېچىلىرى تاڭ ئاتقۇچە بۇلارنىڭ ماتېرىيالىنى يېزىپ چىقاتتى ۋە بىرنەچچە سائەتلا ئۇخلاپ يەنە خىزمەتكە كىرىشىپ كېتەتتى...» دەپ ئۇنىڭ ئەمگىكىگە يۇقىرى باھا بەرگەنىدى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى پ. س. پاللاسمۇ سىبىرىيىگە مېڭىپ شىمالغا بارغان ۋە ساياھەت داۋامىدا، پەقەت ئۆزىدىن تەخمىنەن يېرىم ئەسىر ئىلگىرى سىبىرىيىگە بارغان ۋە ئۇ يەرگە بېرىشنىڭ چىغىر يولىنى ئاچقان مېڭىپ شىمالغا نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەنگەن. پ. س. پاللاس قاتارلىق ئالىملار مېڭىپ شىمالغا خاتىرىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى نەشر قىلدۇرۇشنى ئويلىنىپ بولسىمۇ ئەمەلىيلەشتۈرەلمىگەن.

1962 - يىلى سوۋېت ئىتنوگىراپىقىدا ئې. ۋىنتېر (E. Winter) ۋە ن. ئا. فىگۇروۋسكىي (N. A. Figurovskiyl) لار كىرىش سۆز يازغان، گ. ژاروش (G. Jarosch) مۇندەرىجىسىنى تۈزگەن ئالتە جىلدلىق كىتاپ نەشىر قىلىندى. بۇ كىتابقا يەنە خەرىتە ۋە مەڭگۈ تاشلارنىڭ فوتو نۇسخىسى بېرىلگەن بولۇپ، كىرىش سۆزدە ئالتە جىلدلىق بۇ كىتابنىڭ ئەسلى ئورگىنالىنى مېڭىپ شىمالغا يازغانلىقىنى، خەرىتىنى مېڭىپ شىمالغا سىزغانلىقىنى، مەڭگۈ تاشلارنىڭ فوتو نۇسخىسىنى مېڭىپ شىمالغا ئالغان-

لمقدنى ۆه بۇ قېتىمقى ئىلمىي تەكشۈرۈشنىڭ قانداق ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى تەپسىلىي بايان قىلغانىدى.

بۇقېرىدا كۆرسىتىلگەن ئۇچ مەلۇماتتا مېسېرشىمىتنىڭ نامى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن ئالدى بىلەن مېسېرشىمىت توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

د. گ. مېسېر شىمىت (1735 - 1685 D. G. Messerschimdt) پولشانىڭ گىدانىسك شەھىرىدىن. دوختۇر. مېسېرشىمىتنىڭ يۇرتى گىدانىسك چارپادىشاھ پېتر I. تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغانلىقىدىن كېيىن، مېسېر شىمىت چارپادىشاھ پېتر I. گە ياخشى تەربىيە كۆرگەن ۆە قابىلىيەتلىك، ئىلمىي خادىم سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن 1718 - يىلى رۇسىيىدە خىزمەتكە كىرىشتى. ئۇ يېڭى قۇرۇلۇۋاتقان روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1920 - يىلى سىبىرىيىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش سەپىرىگە ئاتىلاندى. ئۇنىڭ بۇ سەپىرى چارپادىشاھىي پېتر I. نىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

مېسېر شىمىت ئالدى بىلەن سىبىرىيىنىڭ مەركىزى توبولسك شەھىرىگە كېلىپ، شۇ يەردىكى ئەسكەرلەر لاگېرىدا تۇرۇۋاتقان شۋېتسىيەلىك ئوفېتسىر ستراھلېنبېرگ بىلەن تونۇشىدۇ. ستراھلېنبېرگ ئالىي مەلۇماتقا ئىگە، ئىلمىي ئىشلارغا قىزىقىدىغان ياش بولغاچقا، مېسېرشىمىت ئۇنى ئۆزىگە يارىدەمچىلىككە تاللايدۇ. 1722 - يىلى ستراھلېنبېرگنىڭ ئەسكەرلىك ۋاقتى توشۇپ، مەملىكىتىگە قايتتى. مېسېرشىمىت باشقا يارىدەمچىلىرى بىلەن تەكشۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. ئۇنىڭ كەسپى گەرچە دوختۇرلۇق بولسىمۇ، ئۇ يەردىكى ئەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئۇچۇن يېگانە ئىدى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنى ئونتۇغان ھالدا خىزمەتكە كىرىشىپ بوتانىكا، زوئولوگىيە، مېنېرالوگىيە، تەبابەتچىلىك، تەشۋىناسلىق، تارىخ، ئارخېئولوگىيە ۆە ئېتنوگرافىيىگە ئائىت نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىدى. ئۇنىڭ بۇ ئەمگىكى دۇنيادىكى ھەرقايسى ساھە ئىلىم ئەھلىلىرىنى بىرىنچى قول ماتېرىيال ۆە ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىگەن بولسا، ئۇنىڭ يەنە بىر ئەڭ ئۇلۇغ ئەمگىكى تۈركىي تىللىرا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا ئائىت دەسلەپكى تاشلارنى تېپىپ، ئىلىم دۇنياسىغا تونۇتۇش بولدى. گەرچە ئۇ، بۇ مەڭگۈ تاشلاردىكى ھەرپ - بەلگىلەرنىڭ مەزمۇنىنى چۈشەنمىسىمۇ، ئورخۇن - يېنسەي دەريالىرى بويىدا يېزىق - بەلگىلىرى بولغان تاشلارنىڭ بار - ئىكەنلىكىنى ئىلىم دۇنياسىغا تونۇتۇشنىڭ ئۆزى زور كەشپىيات ئىدى. ئۇنىڭ بۇ كەشپىياتى مۇنداق بولدى. 1721 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 31 - كۈنى يەرلىك بىر كىشى مېسېرشىمىتلار تۇرغان جايغا كېلىپ، يېقىن ئەتراپتا قورغان ۆە مازار تاشلىرىنى كۆرگەنلىكىنى، بۇ تاشلارنىڭ ئۈستىدە رەسىم ۆە بەلگىلەرنىڭ بارلىقىنى خەۋەر قىلدى. ئەتىسى مېسېرشىمىت خىزمەتكارىنى بۇ كىشى بىلەن بىرگە بېرىپ

كۆرۈپ كېلىشكە ئەۋەتتى. خىزمەتكار قايتىپ كېلىپ ھەقىقەتەن ئاباقان، يېنسەي دەريالىرىدىن بىرقانچە كېلومېتر يىراقلىقتىكى يېنسەي يايلىقىدا ھۇشۇنداق تاشلارنىڭ بارلىقىنى، ئۇستىدە يېزىق ۋە بەلگىلەرنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان مېپېرشىمىت دەرھال ئۇ جايغا بېرىپ، تەكشۈرۈش ۋە يېزىقى بار تاشلارنى رەسىمگە ئېلىش خىزمىتىنى باشلۇۋەتتى.

1722 - يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى يەنە بىر كىشى كېلىپ ئاباقان دەريا - سىنىڭ باشقا بىر دەريالىرىدىن بىر كىشىنىڭ بىر ھەيكەلنى ساقلاپ كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە خەۋەر بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئارقا - ئارقىدىن يېزىقى بار تاشلار تېپىلىشقا باشلىدى. مېپېرشىمىت شۇ چاغقىچە تېپىلغان مەڭگۈ تاشلارنىڭ كوپىيىسىنى ئېلىۋالدى.

مېپېرشىمىت 1727 - يىلى ئىلمىي تەكشۈرۈشىنى ئايالاشتۇرۇدى. بىراق بۇ ئىلمىي تەكشۈرۈش جەريانىدا توپىلىغان قىممەتلىك ماتېرىيالىرىنى ئۆزى نەشىر قىلدۇرالمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ سىبېرىيىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئۇيۇشتۇرغان ۋە يېقىندىن قوللىغان چارپادىشاھسى پېتر I. 1725 - يىلى ئۆلگەنىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان كاتېرىنا I. مۇ 1727 - يىلى ئۆلدى. قوللىغۇچىلىرىدىن مەھرۇم قالغان مېپېرشىمىت سەكسەز يىللىق ئەمگىكىدىن ئايرىلىپ قالدى. ئۇنىڭ بۇ ئەمگىكىنى يېقىندىن بىلىدىغان كىشىلەرمۇ ئۇنىڭدىن يىراقلاشتۇرۇلدى. ئۇنىڭ قىممەتلىك ماتېرىيالىرىدىن بەزى كىشىلەر پايدىلانغان بولسىمۇ، ئەما بۇ ماتېرىيالىرى نەشىر قىلىنمىدى، ئۇنىڭ نامىمۇ تىلغا ئېلىنمىدى. ئۇزۇن ۋاقىت جاپالىق ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش جەريانى ئالىم مېپېرشىمىتنىڭ ناھايىتى زەئىپلەشتۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭ ئۆستىگە جاپالىق ئەمگەك بەدىلىگە توپىلىغان ماتېرىيالىرىدىن ئايرىلىپ قېلىش ئۇنىڭغا روھىي جەھەتتىن قاتتىق تەسىر قىلغاچقا، كىشىلەردىن قاچىدىغان ۋە قورقىدىغان بىر ھالغا چۈشۈپ قالدى. ئۇ 1735 - يىلى 50 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ھەر ھالدا مېپېرشىمىتنىڭ ئەمگىكى بىكار كەتمىدى. ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىكى ئالىملار ئۇ باشلاپ بەرگەن يولنى بويلاپ سىبېرىيىگە بېرىپ، ئۇ يەرنىڭ سىرىنى ئاچتى. ئۇ توپىلىغان ماتېرىيالالارمۇ ئۆز قىممىتىنى يوقاتمىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن تەخمىنەن ئىككى يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ماتېرىيالىرى ۋېنېر، فىگوروۋسكىي ۋە ژاروشلار تەرىپىدىن يورۇقلۇققا چىقىرىلدى.

مېپېرشىمىت بىلەن ستراھلېنبېرگ تۇنجى بولۇپ يېنسەي مەڭگۈ تاشلىرىنى بايقىغان ۋە كوپىيىسىنى ئېلىم دۇنياسىغا تونۇتقاندىن كېيىن، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتتۇلگىنىدەك، فىنلاندىيىلىكلەر 1889 - يىلى بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىپ شۇ چاغقىچە مەلۇم بولغان مەڭگۈ تاشلارنىڭ كوپىيىسىنى قولغا كەلتۈردى. شۇنىڭدىن

باشلاپ كىشىنى هاياجانغا سالىدىغان مۇهىم خەۋەرلەر ئارقا-ئارقىدىن كېلىشكە باشلىدى. روسىيىلىكلەر ئورخۇن دەريا سى بويىدىن يېنىسەي دەريا سى بويىدىكى مەڭگو تاشلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان خېلى كۆپ يادىكارلىقلارنى تاپتى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان فىنلاندىيىلىكلەر ئىككىنچى قېتىم يولغا چىقىپ، يەنە يېڭى ئەسەرلەرنىڭ كوپىيىلىرىنى قولغا كەلتۈردى. ئەمما هېچكىم، يېزىقلارنىڭ ئوقۇلۇشىغا ۋە ئۇنىڭ-دىكى مەزمۇنلارغا بىرنەرسە دېيەلمەيتتى.

1884 - يىلى فىنلاندىيىلىك ئاسپېلىن (J. R. Aspelin) مەڭگۈ تاشلاردىكى بارلىق هەرپ، بەلگىلەرنى سىلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىپ، بۇ يېزىقنىڭ 38 - 40 بەلگىدىن تەركىب تاپقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، بەلگىلەرنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى بىكىتەلمىگەن يەنىلا ئامالسىز قالدى.

بۇ مەسىلىنى دانىيەلىك تۈركولوگ ۋىلھېلم تومسېن (Vilhelm Ludvig peter THomsen) هەل قىلدى. ئۇ كلاسسىك تىللار بىلەن بىرگە نورداك تىللىرى فىلولوگىيەسىنى ۋە سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنى ئوقىغان بولۇپ، ئاساسەن سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساهەسىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغانىدى. ئۇنىڭ فىن، رومان ۋە گېرمان تىللىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتى ياۋروپالىق ئالىملار تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان بولۇپ، ئىلىم دۇنياسىغا تونۇلغانىدى. تومسېن قايسى تېمىغا قول تىقسا، شۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى يورۇتمىغىچە، تاشلاپ قويمايتتى، ئانا تولىدىكى قەدىمكى فرىگىيا① (Frigya) يېزىقلىرى بىلەن ئەترۇسك② (Etrüsk) يېزىقىنىڭ ئوقۇلۇشىنىمۇ ۋىلھېلم تومسېن تاپقانىدى. قەدىمكى يېزىقلارنى ئوقۇشنىڭمۇ بىر خىل يولى ۋە ئۆزگىچە مىتودى بار ئىدى. تومسېندا بولسا مېتود ۋە تەجرىبىلەر كۆپ، شۇنداقلا ئەڭ يېتەرلىك دەرىجىدە ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا تۈركىي تىللىرا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى يازما يادىكارلىقلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شوغۇللانغان ئالىملار ئىچىدە بۇنداق يېتىشكەن تىل ئالىمى يوق دېيەرلىك ئىدى. ۋىلھېلم تومسېن ئۆزىگە خاس ئىقتىدار هەم مېتود بىلەن تۈركىي تىللىرا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تەتقىقاتقا كىرىشتى.

كۆكتۈرك ئېلىپبەسىمۇ، تۈركىي تىللىرا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تىلىدىكى «تەڭرى» سۆزىنىڭ يارىمى بىلەن يورۇتۇلغانىدى. يېزىقلاردا بارلىق سۆزلەر ئىككى چېكىت قويۇلۇش يولى بىلەن بىر-بىرىدىن ئايرىلغانىدى. سوزۇق تاۋۇشلار، ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن خېلى ئاز ئىدى. شۇنداق قىلىپ مۇشۇ مەنتىق بويىچە ئىش ئېلىپ بارغان تومسېن، بەختىنىڭ نىشانى (تەتقىقاتنىڭ ئوكۇشلۇق

① فرىگىيا - مىلادىدىن بۇرۇنقى 1000- يىللىرى كىچىك ئاسىيانىڭ كۆپ قىسمى شۇنداق ئاتالغان ۋە شۇ يەردىكى خەلقلەرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان.

② ئەترۇسك - مىلادىدىن بۇرۇنقى IX ئەسىردە ئاپئاتۇلىيەدىن ئىتالىيەنىڭ كۆچكەن خەلقلەر.

كېتىۋاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى) سۆيىتىدە «ئى» ۋە «ئۇ» تاۋۇشلىرىنى تەڭمەن ئارقىلىق بولسىمۇ تاپتى. ئەمما ھەممىسى ئۇندىق ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىدە يوقىما چىقتى. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن قايتىدىن يەنە كەڭرىيىشتى. بۇ قېتىمقى بىر - بىرىنگە ئوخشاپ كېتىدىغان سۆزلەرنى سانىشقا باشلىدى. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن بىر سۆز بارلىق مەڭگۈ تاش يېزىقلىرىدا باشقا سۆزلەردىن كۆپ ئۇچرايتتى. تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەدىمكى خەلقلەر بۇ سۆزنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى ۋە دائىم دېگۈدەك بىرقانچە قۇردا بىر قېتىم قوللىناتتى. تومۇسىن ئۇيغۇرسىزلىك ئىچىدە، ئۇچرىغان بۇ سۆزنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تىلىدا «تەڭرى» دېگەن سۆز ئىكەنلىكىنى تېخىچىلا بىلەلمىگەنىدى. گەرچە بىر سۆزنىڭ ئاخىرى «ئى» بىلەن تۈگىگەن بولسىمۇ، بۇنىڭ «تەڭرى» دېگەن سۆز ئىكەنلىكىنى قانداق بىلەلىسۇن؟ بۇنىڭدىنمۇ نەتىجە چىقمىدى. باشقا بىر يولنى تېخىچە تاپالمىدى. 732 - يىلى تىكلەنگەن «كۈلتىگىن» مەڭگۈ تېشىنىڭ بىر تەرىپىدە خەنزۇچە خەتلەر بار بولۇپ، خەنزۇچە خەتتە «تېڭگىن» شەكلىدە بىر كىشى ئىسمىمۇ ئاندا - ساندا كۆرۈلۈپ قالاتتى. چۈنكى خەنزۇلار تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ سۆزلىرىنى، ئۆز تەلەپپۇزلىرىغا بويسۇندۇرۇپ بۇزۇپ قوللىناتتى ۋە شۇنداق يازاتتى. تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تىلىدىكى «تېڭگىن» سۆزىنى، خەنزۇلار «تېچىن - 勘特» شەكلىدە يازاتتى. ئەمما نېمە بولسا بولسۇن «ت، ئى، ن، ئې» تاۋۇشلىرى بىر سۆزدە ئۇچرايدۇ. تومۇسىن مەڭگۈ تاشتىكى سۆزلەرنى سانىغاچ «تېڭگىن» دېگەن سۆزنىمۇ تاپتى. شۇنداق قىلىپ ئىشلار ئاسانلاشتى. «تېڭگىن» ۋە «تەڭرى» سۆزلىرىنىڭ قۇرۇلۇش شەكلى بىر - بىرىگە ناھايىتى يېقىن ئىدى. «ت، ئې، گ، ن، ئى» تاۋۇشلىرى ھەر ئىككىسى سۆزدىلا بار ئىدى. بۇ بەش تاۋۇش تېپىلغاندىن كېيىن مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئوقۇلۇشى ئۇچۇن ئاخىرى تومۇسىننىڭ ئالدىدا ھېچقانداق توسالغۇ قالمىدى. تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئېلىپبەسىنىڭ 38 - 40 بەلگىسىنى تاپقان تومۇسىن، مەڭگۈ تاشلارنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچىنى 1893 - يىلى دانىيە يەنلەر ئاكادېمىيەسىگە سۇندى. بۇ ئاچقۇچ بىلەن تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى تىلىنى ياخشى بىلىدىغان ھەرقانداق ئادەم، مەڭگۈ تاشلارنىڭ يېزىقلىرىنى ئوقۇيالايدىغان بولدى.

كۆكتۈرك ئېلىپبەسىنى ئوقۇشنىڭ ئاچقۇچى تېپىلغاندىن كېيىن، غەربتە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات ئىشلىرى باشلاندى. بۇ «ئۇسابىقە» گە چۈشكەنلەرنىڭ بىرى ۋ. رادلوف بولۇپ، ئۇ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تىل دىئالېكتلىرىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۆتكەن ئاچقۇچنىڭ ياردىمى بىلەن شۇ چاغقىچە

مەلۇم بولغان مەگگۇ تاشلارنىڭ تېكىستلىرىنى ۋە تەرجىمىلىرىنى 1895 - يىلى نەشرگە تەييارلىدى. شۇنىدىن باشلاپ، باشقا تۈركولوگلارمۇ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە ئائىت، ھەربىر ساھە مەخسۇس تەتقىق قىلىنغان ئىنتايىن قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ، مەدەنىيىتىمىزنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ بەردى. ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتە ئېلىپ بارغان تەتقىقات نەتىجىلىرىنىلا ئۆز تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىپ ئۆگىنىش توغرا كەلسە قانچىلىك ۋاقىت كېتەر؟ بۇنىڭ قىممىتىنى پەقەت ئىلمىي ئادەملەرلا چۈشىنەلەيدۇ.

ھازىر بىزدىمۇ قەدىمكى كۆكتۈرك، ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى بىلمىدىغان ۋە مەگگۇ تاش يادىكارلىقلىرىنى ئوقۇيالايدىغان تەتقىقاتچىلىرىمىز يېتىشىپ چىقتى ھەمدە بۇ جەھەتتە زور ئىلمىي ئەمگەكلەر يارىتتى، بۇ ھەقتەتەن ئىپتىخارلىنىشقا ئەرزيدۇ. مۇبادا مېسىرشىمىت ۋە ستراھلېنبېرگلار بۇ مەگگۇ تاشلارنى تاپمىغان بولسا، ھەمدە دانىيىلنىڭ تىلشۇناس ۋىلھېلم توماسېن مەگگۇ تاشلاردىكى يېزىق - بەلگىلەرنىڭ ئوقۇلۇش ئاچقۇچىنى تاپمىغان بولسا، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ۷ ئەسىردىن تارتىپ تاكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى يېقىنلاشقا قەدەر بولغان ئۇزۇن مەزگىللىك مەدەنىيەت تارىخىنىڭ تەقدىرى قانداق بولۇپ كېتەر ئىدى؟

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «باھائىددىن ئۆگەل: تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى».
2. «مەيدان لارو ئوسمې» 12 - توم 132 - بەت ۋە 7 - توم 17- بەت.
3. «چەت ئەل كىشى ئىسىملىرى لۇغىتى» 185- بەت.
4. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما».
5. «ھەربىي ئىشلار ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغىتى» 97 - بەت.
6. «دۇنيا تارىخ لۇغىتى» 445 - بەت.
7. قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز».
8. «شىنجاڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1987- يىللىق 1 - سانى.
9. «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1980 - يىللىق 1- سانى.

سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە

ھاكىم جاپپار

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخقا، مول مەدەنىيەتكە ئىگە ئىدىمي بىر مىللەت. «...شەرق تارىخى بىلەن ئازراق بولسىمۇ تونۇش بولغان ھەر بىر كىشى قەدىمي زامانلاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق چوڭ رول ئويناغانلىقىنى بىلمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس، ئۇلارنىڭ نامى شىنجاڭدا پەيدا بولدى ھەم يوقالمىدى. ئۇلارنىڭ نامى جۇڭگونىڭ سىپىلىدە ۋە موڭغۇلىيىنىڭ چۆللىرىدە ياڭرىدى. ئالتايىنىڭ ۋە يەتتە سۇنىڭ تاغلىق دالالىرىدا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ياشىغان، بۇلا ئەمەس بالقان يېرىم ئارىلى خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا خۇسۇسەن بولغارلارنىڭ تارىخىدا ئىلمىي تەكشۈرگۈچىلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىلگىرىكى بوۋىلىرىنىڭ تەسىرىنى كۆردى».① «ئاسىيانىڭ شەرقىدە شىڭئەنلىك (ھونگان) تاغ تىزمىلىرىدىن تارتىپ، غەربتە ئارال دېڭىزىغىچە، جەنۇبتا گوبى چۆللىكىدىن تارتىپ، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان ئارىلىق گويا بىر تارىخ سەھنىسى بولۇپ، نۇرغۇن كۆچمەنچى قەبىلىلەر بۇ يەرلەردە ياشاپ تارىخ سەھىپىسىگە يېزىلدى... بۇلارنىڭ ئىچىدە سۈيى مول، ئوت چۆپلىرى ياخشى موڭغۇل دالاسى، جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بايلاقلىرى، قەدىمكى چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ مال بېقىشى، ئوۋچىلىق قىلىشى ئۈچۈن ناھايىتى باب جايلار بولغان، ھۇنلار، جوجانلار (ئاۋارلار) سىيانپىلار، تۈركلەر، قىدانلار، موڭغۇللار مۇشۇ رايونلاردا بارلىققا كەلدى، زوردىيىپ قۇدرەت تاپتى. ئۇيغۇرلارمۇ مۇشۇ رايونلاردا ئۆسۈپ يېتىلدى، زورايدى، قۇدرەت تاپتى»②.

تارىختا بىر مەزگىل دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن «يىپەك يولى» ئەنە شۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياشىغان ماكانلىرىنى مەركەز قىلىپ، كېيىنچە ئوتتۇرىغا چىققان، ئۇيغۇرلار قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا شەرق ۋە غەربتىكى ئەللەر، خەلقلەر بىلەن باردى ـ كەلدى مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈلدۈرمەي داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن.

بىز سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ھەققىدە توختالغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھازىرقى ئىگىلەپ تۇرغان تېررىتورىيىسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتە سۇ رايونلىرىدا ئەسلىدىنمۇ ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىلىرى، ئەجدادلىرى ياشىغان دېمەكچىمىز.

① ئا ن. بىر نەچچام : «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنىڭ قىسقىلىرى» 3 — بەت.

② لېۋىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» 1 ـ قىسىم. 6 ـ بەت.

هالبۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى، قەبىلىۋى گۇرۇھلىرى ياشىغان بۇ جايلاردا كېيىنكى ئۇزۇن زامانلار جەريانىدا ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىن باشقا جايلاردىكىلىرى تۇرلۇك تاردىغى ئۆزگىرىشلەر بىلەن باشقا مىللەت، خەلقلەرگە سىڭىشىپ، ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر ئەۋلادى دەپ ئاتايدىغانلار ئاز قالغان.

ھازىرقى سوۋېت ئۇيغۇرلىرى دېگەندە ئەزەلدىن شۇ يەردە بار بولغان ۋە تاردىختا شىنجاڭدىن تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن شۇ جايلارغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىلى رايونى، قەشقەر، يەركەن قاتارلىق جايلاردىن سودىگەرچىلىك قىلىش، تىرىكچىلىك قىلىش ۋە ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن ئەنجان، پەرغانە، تاشكەنت قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ بارغان، يەنە بىر قىسمى چىڭ سۇلالىسى دەۋردە، چارروسىيە ئىلى رايونىنى بېسۋېلىپ ئىلى، رايونىدىكى خەلقلەرنى تالان - تاراج قىلغان ۋە قورقۇتقان. نەتىجىدە 50 مىڭدىن ئوشۇق ئۇيغۇر ئاھالىسى چارروسىيە تەرەپكە كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بۇ ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ھازىرقى قازاقىستان يەنى يەتتە سۇنىڭ ئېچىكىرىسىگە ۋە چارروسىيە يېڭىدىن قوشۇپ ئالغان ھازىرقى ئۇيغۇر رايونى (چۇنجى)، ياركەت (پانفىلوۋ) رايونلىرىغا ئورۇنلاشقان. قۇرغاس چېگرىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن تاكى ئالمۇتا ۋە ئالمۇتا ئوبلاستى ئەتراپىغىچە، تەكرى تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدە، ئىلى دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىنى بويلاپ سوزۇلغان جايلاردا، ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، 400 كىلومېتر سوزۇلغان ئىلى ۋادىسىنىڭ غەربىي قىسمىدا ياركەت (پانفىلوۋ) رايونى، چۇنجى ئۇيغۇر رايونى، چىلەك رايونى ۋە بۇ رايونلارنىڭ ئەتراپىدا بىر - بىرىدىگە تۇتىشىپ كەتكەن پەنجىم، كىپەكيۇز، ئارا ئۆستەك، كۆكتال (بورخوجا) خونجاي، چولۇقاي، دادامتۇ. غالجات، كەتمەن قاتارلىق ئۇيغۇرلار زىچ ئولتۇراقلاشقان يېزىلار يېپىلىپ ياتىدۇ، سوۋېت ئۇيغۇرلىرى بۇ جايلارغا كېلىكەندىن كېيىن، ئۆستەك چېپىپ سۇ باشلاپ بوز يەر ئاچقان، يېزا ئىگىلىكىنى جانلاندۇرغان، زۇرغۇن شەھەر ۋە يېزىلارنى، ئورمان ۋە باغۇ - بوستانلارنى بەرپا قىلغان.

سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپلا قالماي، ئىجتىمائىي تۇرمۇشىمۇ زىچ ئارىلاشقان. ئۇز ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى قىزغىن قوللاپ، ئۇنىڭغا ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يەتتە سۇ تەۋەسىدە ئېنىن باشلىغان ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى غەلىبىگە ئېرىشتۇرۇش، سوۋېت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدا، سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىلغار پەرزەنتلىرى كۆرەشنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇپ كەلگەن. جۈملىدىن ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە يەتتە سۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن يۇزلەپ ئۇيغۇر كومۇنىستلىرى، مىڭلىغان ئۇيغۇر پىدائىيلىرى جان پىدالىق بىلەن

كۆرەش قاينىمىغا ئاتىلانغان. ئاتاقلىق پارتىيە، دۆلەت ئەربابى ئابدۇللا روزىباقىيۇۋنى شۇلارنىڭ ۋەكىلى قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ئابدۇللا روزىباقىيۇۋ 1897 - يىلى ئالمۇتا ئوبلاستى قورام بولوسى (بىر مىڭبىگدىلىك) كىيكباي يېزىسىدا خەلق ئوقۇتقۇچىسى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى مولا ئەھمەت خەلق ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ 1899 — 1900 - يىللىرى ئالمۇتىغا كۆچۈپ كېلىپ جەددىت (يېڭىچە) مەكتىپىنى تەشكىل قىلغان. ئابدۇللا روزىباقىيۇۋ باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئۇيغۇر تىلىدا ئالغاندىن كېيىن، بەش يىللىق رۇس مەكتىۋىدە ئوقۇپ، بۇ مەكتەپنى 1914 - يىلى تاماملىغان. ئاندىن كېيىن ئالمۇتادىكى ئىسھاقباي ئابدۇۋەلىيۇۋلارنىڭ سودا سارىيىدا ئىشلىگەن. 1917 - يىلدىكى فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن ئۇ جامائەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان. ئابدۇللا روزىباقىيۇۋ 1918 - يىلى 10 - مارتتا يەرلىك مۇسۇلمان مىللەتلەردىن بەرپىنچى بولۇپ سوۋېت كومپارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن ۋە 1918 - 1920 - يىللىرى ئالمۇتا شەھەرلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ بىيرو ئەزاسى بولغان. ئابدۇللا روزىباقىيۇۋ 1920 - يىلى ئۇيغۇلاردىن تەركىب تاپقان 15 - ئاتلىق پولكىنى تەشكىللەپ، ئۆزى بۇ ھەربىي پولكىنىڭ كومىسارى بولۇپ، ئاق باسمىچى بانديتلارنى تازىلاشقا قاتناشقان. ئا. روزىباقىيۇۋ 1922 - يىلى يەتتە سۇ ئوبلاستلىق سوۋېتلەر ئىجرائىيە كومىتېت رەئىسى، 1925 - يىلى قازاقستان ئۆلكىلىك پارتكوم مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېت ئەزاسى، 1923 — 1924 - يىللىرى تۈركىستان كومپارتىيىسى 7 - 8 - قۇرۇلتايلىرىغا قاتنىشىپ تۈركىستان مەركىزىي كومىتېت ئەزاسى بولغان.

ئا. روزىباقىيۇۋ 1922 - يىلى يەتتە سۇ كومئونىستلىرى ۋەكىلى بولۇپ رۇسىيە كومپارتىيىسى 11 - قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ھەم قۇرۇلتايدا لېنىننى كۆرگەن. 1924 - يىلى مايدا موسكۋادا پارتىيىنىڭ 13 - قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان. 1930 - يىلى پارتىيە 16 - قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان.

ئا. روزىباقىيۇۋ 1933 — 1936 - يىللىرى موسكۋادا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە مەكتەپتە ئاسپىرانتورىدا ئوقۇغان. 1936 — 1937 - يىللىرى موسكۋادا ماركسىزم - لېنىنىزم كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەرجىمە - تەھرىر قىلىش ھەيئەت باشلىقى، مەركىزىي كومىتېت يىنىدىكى مىللەتلەر ئىلمىي تەتقىقات ئىنىستىتوتىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ يەنە يەتتە سۇ ئوبلاستلىق پارتكوم سېكرېتارى، قىزىل ئوردا ئوكروگلوك پارتكومى، پاۋلۇدا ئوبلاستلىق پارتكوم نىڭ 1 - سېكرېتارى بولغان. ئابدۇللا روزىباقىيۇۋ ۋە ئۇنىڭ كۆپلىگەن سەپداشلىرى 1937 - يىلى ئاتالمىش «خەلق دۈشمەنلىرى» دېگەن بەدنام بىلەن قولغا ئېلىنىپ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. ئۇ پەقەت 4 يىللا ئۆمۈر كۆرگەن. 1937 - يىلدىن كېيىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان مىڭلىغان ئىنقىلابچىلار قاتارىدا ئا. روزىباقىيۇۋ تولۇق

ئاقلىنىپ، نامى ئەسلىگە كەلگەن.

1987 - يىلى سوۋېت خەلقى ئۇنىڭ تۇغۇلغانلىقىنىڭ 990 - يىللىقى، ۋاپات تىنىڭ 50 - يىللىقىنى خاتىرىلىدى. ۋە ئالىۋاتا، ياركەنتلەردىكى بەزى كوچىلارنىڭ مەكتەپلەرنىڭ نامىنى ئابروزىباقىيوۋ نامىغا ئۆزگەرتتى. ئابدۇللا روزىباقىيوۋنىڭ قىسقا ھاياتىنىڭ مۇھىم بىر تارىخىي خىزمىتى شۇكى، ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شەكىللەنگەن «قەشقەرلىك»، «تارانچى» دېگەندەك بۆلۈنۈش پەيدا قىلىدىغان، مەھەللىۋازلىق نامىلارنى ئۇ باش بولۇپ 1 - قېتىم تەنقىد قىلىپ، 1921 - يىلى ئىيۇندا تاشكەنتتە ئېچىلغان ئالتە شەھەر ۋە جۇڭغارىيە ئىشچى - كەمبەغەللىرىنىڭ 1 - قۇرۇلتىيىدا «ئۇيغۇر» دېگەن قەدىمكى ۋە ئەسلى نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى. بۇ ھەقتە ئا. روزىباقىيوۋ: «بەزى بۇرادەرلەر (قەشقەرلىك) ھەم (تارانچى) نىمىكى بىر بولۇپ، «ئۇيغۇر» سىكىيىسىگە (تەشكىلىي ئىزىرۇن) كىرىشىنى تۇغرا ئەمەس دېگەن يەكىرەنى يايان قىلىدۇ. بۇ يەكىرەنىڭ خاتالىقى ئوپ - ئوچۇق. چۈنكى تارانچىلار مۇنىدىن ئاز زامان ئىلگىرى ئالتە شەھەردىن چىققان ئۇيغۇر مىللىيدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەرلىق، تارانچىلارنىڭ مەدەنىيىتى، تارىخى، تىلى، تۇرمۇش ئادەتلىرى بىزنى خېلى ھەم بىزگە يېرىكە باغلانغان» دېگەن.①

ئابدۇللا روزىباقىيوۋ ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ساقلىنىۋاتقان «...لىق» «...لىك» دېگەن ئىبارەت بۇ سېستىما نامىلارنى ئىزاقنى كۆزەرلىك، يەلەن مۇنىدىن 70 يىل بۇرۇن تەنقىد قىلغان ۋە ھەل قىلغان. ھەقىقەتەن تارىخىدىن قارىغاندا، 1760 - يىلى جۇڭغارلار ئىلى رايونىغا كۆچۈرگەن ئۇيغۇرلارنى «تارا ئالجىن» يەنى (تېرىقچىلىق قىلغۇچىلار) دەپ ئاتىغان. «تارانچى» ئەنە شۇ نامدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئابدۇللا روزىباقىيوۋغا ئوخشاش ئىلغار ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن تاكى 1937 - يىللارغىچە سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى، تىل - ئەدەبىياتى، سەنئىتى ۋە مائارىپ ئىشلىرىمۇ گۈللەنگەنىدى. 30 - يىللاردا سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مائارىپ - مەدەنىيىتى خېلىلا جانلانغانىدى. بۇ دەۋرنى ئۆزبېكىستاندا خىزمەت كۆرسەتكەن مەدەنىيەت خادىمى خەلىم خودايبەردىيوۋ ئالەۋتىدا نەشىر قىلىنىدىغان ئۇيغۇر تىلىدىكى «يېڭى ھايات» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىلى 11 - ئىيولدىكى سانىدا ئۆزىنىڭ «سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارمىنى تەك ھوقۇقلۇق بولۇش» دېگەن ماقالىسىدا: «...ئوتتۇزىنچى يىللارنى سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ھەم ئەدەبىياتى گۈللەنگەن دەۋر دەپ تونۇيمىز. ئەپسۇسكى، بۇ گۈللىنىش دەۋرى بەك قىسقا بولدى. شۇ چاغلاردا تاشكەنتە سوۋېت ئۇيغۇر يازغۇچى، شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئانا تىلىمىزدا نەشىر قىلىنىۋاتاتتى، شۇلارنىڭ

① «كەمبەغەللەر ئاۋازى» گېزىتى 1922 - يىل 17 ئاۋغۇست.

قاتاردا مۇمىن ھەمرايىۋۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى رومانى، سوۋېت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرى بولغان ئۆمەرمۇھەممەدى، نۇر ئىسرايىلوۋ، (گۇلىستان) توردى ھەسەن، ھېزىم ئىسكەندەروۋ ۋە باشقىلارنىڭ پوۋېستلىرى، داستانلىرى، توپلاملىرى بولغان. دەرسلىكلەر نەشرىياتىدا باشلاغۇچ ھەم ئوتتۇرا سىنىپلار ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىدا دەرسلىكلەر چىقىرىلاتتى. بۇ دەرسلەردىن ھەتتا شىنجاڭمۇ بەھرىمان بولغان. ئەنجان بولسا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يەنە بىر مەركىزى بولۇپ قېلىۋىدى. ئوتتۇزىنچى يىللاردا بۇ شەھەردە ئۇيغۇر مۇزىكىلىق دراما تىياتىرى بىلەن ئۇيغۇر پىداگوگىكا تېخنىكومى ئېچىلغان.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىككىنچى بىر مەركىزى ئالمۇتا ئىدى. ئالمۇتادا 30-يىللارنىڭ بېشىدا تەشكىل تېپىپ، تا بۈگۈنكى كۈنگىچە قەدىمىي پۈكسىلىي رۇاجلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر مۇزىكىلىق دراما تىياتىرى، مىللىي سەھنە سەنئىتى ھەم دراماتۇرگىيىسىنىڭ دەرگاھى بەلۇپ قالدى. ئالمۇتادا گېزىت ۋە كىتابلارمۇ نەشر قىلىناتتى. ئۇيغۇر ياشلىرى بەئەينى قۇياشقا تەلپۈنگەن مايىسىلاردەك بىلىم ۋە مەرىپەت قۇچقىغا ئىنتىلدى. توپ-توپى بىلەن تاشكەنت، موسكۋا، لېنىنگرات، ئالمۇتالارغا بېرىپ ئوقۇشقا كىرىپ، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ سەپلىرىنى تولۇقلىدى. ئۆزبېكىستان، قازاقستان ۋە باشقا شەھەرلەرنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا، جامائەتچىلىك تەشكىلاتلىرىدا، مەدەنىيەت ئىدارىلىرىدا كۆپلىگەن ئۇيغۇر كومۇنىستلىرى ۋە پارتىيەسىز خادىملار ئىشلەيتتى. قىسقا مۇددەتتە، سوۋېت دەۋرىدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قولغا كەلتۈرگەن ئۆتۈقلارنى ئىتالىنىڭ تەقىبلەش ھەرىكەتلىرى يەكسەن قىلىپ تاشلىدى...» دەپ كۆرسەتمىدۇ.

(3 - يىللاردا سوۋېت ئۇيغۇر ماتارىپىمۇ تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن: شۇ چاغدا ئالمۇتا ئۇيىزدا (ناھىيىسىدە) ئۇيغۇر تىلىدا بىر مەكتەپ، يەركەت رايونىدا 15 مەكتەپ، پىشپەكتە (فرونزى) تۆت مەكتەپ، قارا قولدا (پرژېۋالسكى) بىر مەكتەپ ۋە باشقا جايلاردىمۇ كۆپلىگەن ئۇيغۇر تىلىدىكى مەكتەپلەر بولغان. ئابدۇللا روزىباقىيوۋنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەركىزىي كومىتېتى بىيۇروسىغا «ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىشلەش توغرۇلۇق»① ماۋزۇدا قىلغان دوكلاتى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بىلىم ئاشۇرۇش يۇرتلىرىغا ئۇيغۇر ياشلىرىنى ئەۋەتىش ۋە ئۇلارغا مەلۇم ساندا ئورۇن بېرىش مەسىلىسى تەلەپ قىلىنغان. شۇنىڭغا بىسىنائەن تاشكەنت، باكۇ، قازان، موسكۋا، لېنىنگرات، ئالمۇتا ۋە باشقا شەھەرلەردىكى بىلىم يۇرتلىرىغا 500 دىن ئوشۇق ئۇيغۇر ياشلىرى ئەۋەتىلگەن. ھەممە جايدا يېڭىلىققا ئىنتىلىش، جۇشقۇن، كۆتۈرەڭگۈ كەيپىيات بارلىققا كەلگەن. زور بىر تۈركۈم كومۇنىستلار، ئىلغار زىيالىيلار سەپنىڭ ئالدىدا نەمۇنىچى بولۇپ ماڭغان. 1924 - يىلى 11 - مايدا ئېچىلغان

① «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى ئا. روزىباقىيوۋ» ناملىق كىتاب 39 - 48 - بەتلەر.

ئۇيغۇر كومۇنىستلىرىنىڭ كۈيغۇرنىسىمىسىدە① ئا. روزىباقىيوۋ تۈركىستانىدىكى ئۇيغۇر كومۇنىستلىرىنىڭ سانىنى ئالغانلىقىنى، شۇ ھېساب بويىچە يەتتە سۆزدا 500 ئۇيغۇر كومۇنىست، سىر دەريا ئوبلاستىدا 200 دىن ئوشۇق ئۇيغۇر كومۇنىست بولغان. (يەرغانە، تۈركمەنىستان سانى ئېلىنمىغان) بۇ كومۇنىستلار يەتتە سۆدىن باشقا يەرغانە، ئەنجان، ئۆش، قوقان، مەرغۇلان، تاشكەنت، بۇخارا، بەيرەم ئەلى، مەرۋە قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياشىغۇچى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سانىمۇ شۇ دەۋرىنىڭ (20 - يىللاردا) ئۆزىدە ئاز بولمىغان.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى دەۋرىدە تۈركىستان ئۆلكىسىدە 600 مىڭغا يېقىن ئۇيغۇر ياشىغان. بۇ ھەقتە ئا. روزىباقىيوۋنىڭ «ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىشلەش» تىوغرۇلۇق تۈركىستان كومۇنىستلار پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەركىزىي بيۇروسىغا يازغان دوكلاتىدا② كۆرسىتىشىچە، تۈركىستان ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى 600 مىڭ ئۇيغۇرنىڭ ئوبلاستلار بويىچە بۆلۈنۈشى تۆۋەندىكىچە بولغان: «يەتتە سۆ ئوبلاستىدا 625 مىڭ ئۇيغۇر، سىر دەريا ئوبلاستىدا 30 مىڭ ئۇيغۇر، يەرغانە ئوبلاستىدا 300 مىڭ ئۇيغۇر، تۈركمەن ئوبلاستىدا 2500 ئۇيغۇر، سەمەر قەنت ئوبلاستىدا 2500 ئۇيغۇر بولغان».

ھازىر كىشىلەر ئىشلەپ ئويلىماي ۋە سوزىماي ئۆزالمايدۇكى، 20 - يىللارنىڭ بېشىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا 600 مىڭ ئۇيغۇر بولسا، ھازىر قانچىلىك ئۇيغۇر بارىدۇ؟ 50 — 60 - يىللاردا ۋە 1962 - يىلىدىكى ئىلى، تارباغاتاي چېگرا ۋەقەلىرىدە شىنجاڭدىن 100 مىڭلاپ ئۇيغۇر سوۋېتكە چىقىپ كەتتى. بۇلار قوشۇلسا قانچىلىك بولار؟ بۇ تەھلىل - تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك ئەھمىيەتلىك مەسىلە. ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئالغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى يېرىم ئەسىرلىك كوللېكتىپلاشتۇرۇش ۋاقتىدا «سول» سىياسىي ئېقىم ۋە شۇ ۋاقىتتىكى قەھەتچىلىك - ئاچارچىلىق دەرىجىدىن بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار (ئاساسەن يەتتە سۆ رايونىدىن) چەت ئەلگە چىقىپ كەتتى. شۇ جۈملىدىن بىر قىسمى شىنجاڭغا قايتىپ كەلدى. يەنە بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بولۇپمۇ كومۇنىستلار، زىيالىيلار، تەرەققىپەرۋەر زاتلار 30 - يىللاردا باشلانغان باستۇرۇشتا، ئاتالمىش «خەلق دۈشمەنلىرى» قىلىنىپ، زىيانكەشلىككە ئۇچراپ يوقىتىلدى. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆپەيمەستىن ئازىيىپ كېتىشىدىكى يەنە بىر ئاساسىي سەۋەب شۇكى، باشقىلارغا سېلىپ قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى، ئۆز مىللىتىنىڭ نامىنى ئۆزگەرتىپ، باشقا مىللەت نامىنى قوللىنىپ كەتكەنلىكىدىن بولىدى.

---

① «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى ئا. روزىباقىيوۋ» ناملىق كىتاب 39 - 48 - بەتلەر

② «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى ئا. روزىباقىيوۋ» 48 - بەت.

1980 - يىلى مۇسكۋا يەن نەشرىياتىدا بېسىلغان ئىسھاقبوۋ قاتارلىق ئۇچ كىشىنىڭ يازغان «سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھازىرقى مىللەت بولۇش جەريانى» ناملىق ماقالىسىدا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇلار سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنى يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە يەرغانە ئۇيغۇرلىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈركۈمگە بۆلگەن. يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن ئىلى، تۈرپان قاتارلىق رايونلاردىن بارغانلار بولسا، يەرغانە ئۇيغۇرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭ ئاساسەن قەشقەر رايونىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا ئىش ئىزدەپ ۋە ياشقا سەۋەبلەر بىلەن چېگىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلار. ماقالىدا: «بىز ئىككى جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىي تەرەققىيات دەرىجىسى ئوخشىماسلىقلار بار. يەرغانە ئۇيغۇرلىرى ماددىي ۋە مەنىۋى تەرەققىياتتا ئۇيغۇرلارغا تېنىل، ئۆرپ - ئادەتلىرى يېقىنراق بولغان ئۆزبېك مىللىتىگە قوشۇلۇپ سېڭىشىپ كەتتى. چۈنكى ئۇلار ئارمىسىدا ئۇزاقدىن بېرى مەدەنىي ئاساسلىرى ئوخشاشراق ئىدى. شۇڭا قازاقىستان (يەتتە سۇ) ئۇيغۇرلىرىدىلا چوڭ دەرىجىدە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالدى» دەپ كۆرسىتىدۇ. دېمەك، ھازىرقى سوۋېت ئۇيغۇرلىرىغا ئاساسەن يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرى ۋەكىللىك قىلىدۇ.

ھازىرقى سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى، ئەدەبىياتى يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەلەپپۇزى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كۆپچىلىك ئۇيغۇرلار مۇشۇ يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىنى قوللىنىدۇ. مۇشۇ تەلەپپۇزدا گېزىت - ژۇرناللار نەشىر قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار توپلاشقان جايلاردا ئۇيغۇر مەكتەپلىرى ئۆز تىلىدا دەرس ئۆتىدۇ، ئۇيغۇرچە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەر دەرسلىكلىرى نەشر قىلىنىدۇ. يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىلا ئۆز تىلى، يېزىقى، ئەدەبىياتى، مەدەنىيىتى، سەنئىتى، ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. يەرغانە ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى بولسا، تىل، ئۆرپ - ئادەت جەھەتتە ئۆزئارا يېقىن، تارىخىي كەچۈرمىشلىرى بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۆزبېك مىللىتىنىڭ تەۋەلىكىنى قوبۇل قىلدى. ئەلۋەتتە بۇ تەۋەلىكنى قوبۇل قىلىشنى تەبىئىي يۇسۇندا بولدى دېگەندىن كۆرە، ئۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈش، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش، پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇش ۋە يۇقىرى مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا كىرگۈزۈش قاتارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى مەنپەئەتلەردىن بەھرىمان بولۇشنى ئويلاپ، ئۆز مىللىتىنى تەرك ئېتىپ، ئۆزبېك مىللىتى تەۋەلىكنى قوبۇل قىلدى دېگەن تۇزۇك، بۇ ئەھمىيەتكە ئۇيغۇن پاكىتتۇر.

«2000 - يىللارنىڭ بېشىدا بۈگۈنكى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە 300 مىڭدىن ئوشۇق ئۇيغۇر ئاھالىسى ياشىغان. 1959 - يىلى ئاھالىنى رويخەتكە ئېلىش ۋاقتىدا 19 مىڭچە كىشى ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ يازدۇردى. 1979 - يىلى ئاھالىنى رويخەتكە ئېلىشتا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى (ئۆزبېكىستاندا) 25 مىڭغا يەتتى. بۇمۇ 50 - 60 -

يىللاردا شىنجاڭدىن كۆچۈپ چىققان مىڭلىغان ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە» ①
ئىسھاقوۋ قاتارلىقلار «ھازىرقى سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللەت بولۇش جەريانى» دېگەن ماقالىسىدا: سوۋېت ئىتتىپاقىدا 1970-يىلى 173 مىڭ 276 ئۇيغۇر بارلىقىنى، بۇنىڭ ئىچىدىن 1970 يىلى قازاقىستاندا 120 مىڭ 881 ئۇيغۇر، قىرغىزىستاندا 24 مىڭ 872 ئۇيغۇر، ئۆزبېكىستاندا 32 مىڭ 942 ئۇيغۇر تۈركمەنىستاندا 1200 ئۇيغۇر، تاجىكىستاندا 500 نەپەر ئۇيغۇر بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ ناملىنى قوللىنىشقا جۈرئەت قىلالمىغان بەزى ئۇيغۇرلار يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئۆزلىرىنى ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدا ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىماقتا. شۇنداقلا ئالىمۇتا، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرى تەسىس قىلىنىپ، ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتى، تىل - ئەدەبىيات سەنئىتىنىڭ راۋاج تېپىشى ئۈچۈن يول ئېچىلماقتا. تاشكەنت، تالغىر، ياركەنت قاتارلىق ئۇيغۇرلار توپلاشقان جايلاردا ئۇيغۇر سەيلىلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئىتى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى، تاماملىرى نامايىش قىلىنماقتا.

يېقىنقى سانلىق مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 280 مىڭدىن 300 مىڭغىچە ئىكەن. قارىغاندا يېقىن كەلگۈسىدە بۇ سانىنمۇ ئېشىپ كېتىش ئېھتىمالى بار. سوۋېت ئىتتىپاقىدا قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، ئۇرە نىستان قاتارلىق يەرلەرنىچە ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەرگە تارقىلىق ئورۇنلاشقان (قازاقىستاندا ئومۇمەن توپلىشىپ ئورۇنلاشقان) سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئۆز لىرىنىڭ تارقاقلىقىغا، باشقىلار بەھرىمان بولغان بەزى ھوقۇق، مەنپەئەتلەردىن بەھرىمان بولالماسلىقىغا، بەزى تەرەپلەردىن چەتكە قېقىلىشىغا، كەمسىتىلىشىگە قارىماستىن تىرىشىپ ئىشلەپ، سوۋېت سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا ئۆز ئۆلۈشىنى قوشۇپ كەلمەكتە.

تىرىشچان، ئەمگەكچان سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىنى، ئاسان — قىيىنىنى تالىلماستىن جاپا مۇشەققەتكە چىداپ ئىشلەپ، ئىقتىسادچانلىق بىلەن ئائىلە باشقۇرۇپ، ئائىلىسىنى بېقىش، ئۆز پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇپ، ھازىرقى زامان بىلىملىرى بىلەن قوراللاندۇرۇپ، زامانىۋى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلماقتا. گەرچە ئۇيغۇرلاردىن ھەرقايسى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ئىشلەۋاتقانلار يوق دېيەرلىك بولسىمۇ، لېكىن تۈرلۈك ئىلمىي تەتقىقات ئورۇنلىرىدا، كەسپىي تارماقلاردا ئىشلەۋاتقان خادىملار، تېخنىكلار، ئالىملار خېلى كۆپلەپ يېتىشىپ چىقماقتا. ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئۇيغۇرلاردىن ئونىدىن ئارتۇق تۈرلۈك پەنلەر دوكتورى، 200 دىن ئارتۇق پەن كاندىداتلىرى يېتىشىپ چىقتى. يەقەت تاشكەنت شەھىرىدىلا،

① خ . خۇدايبەردىيېۋ: «سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئازغىنى تەرەققىياتى يولۇش»

ئىككى نەپەر پەن دوكتورى، 100 دىن ئارتۇق پەن كاندىداتى، 200 دىن ئارتۇق تەببى خادىم، 150 ئىنجىنېر، 16 يازغۇچى، شائىر ۋە ئۇنلۇغان ئاتاقلىق ئارتىست، رەسسامىلار يېتىشىپ چىققان.

جۇملىدىن قەرغىزستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى، فىلوسوفىيە ۋە ھوقۇق ئىنستىتوتى فىلوسوفىيە كافىدراسىنىڭ مۇدىرى، فىلاسوفىيە پەنلەر دوكتورى پىرافېسور ئەزىز نارىنباېۋ، (ئەزىز نارىنباېۋ 1942 - يىلى ئۇلۇغ ۋەتەن ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ ياردار بولغان ۋە ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن جاسارىتى ئۈچۈن «قىزىلىيۇلتۇز» «1 - دەرىجىلىك ۋەتەن ئۇرۇشى» ئوردېنلىرى بىلەن مۇكاپاتلانغان.) قازاقىستان س س ر پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى، فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى غوجەھمەت سەيدىۋاقاسوۋلارنى ۋەكىل قىلىپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلاردىن بىرىنچى بولۇپ يېتىشىپ چىققان ئالىم، فىلولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى مۇرات ھەمرايوۋنى سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئېلىپ ئەسلىشىدۇ. گەرچە مۇرات ھەمرايوۋ 46 يىشىدىلا ۋاپات بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلىمى، تالانتى، ئۆتكۈرلىكى، ئۆز خەلقىگە بولغان كۈيۈمچانلىقى كەك سوۋېت جامائەتچىلىكىنى قايىل قىلغان.

ھازىر سوۋېت ئۇيغۇرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قايتا قۇرۇش خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتناشماقتا. ئۆزلىرىنىڭ كىملەچىكىگە زور دەرىجىدە ۋارلىق بىلەن قارىماقتا. سوۋېت ئۇيغۇرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى باشقا مىللەت خەلقلىرى بىلەن ئۇرتاق تىرىشىپ، ئۆز خەلقىنىڭ ماددىي مەنىۋى تۇرمۇشىنى يۇكسەلدۇرۇش، ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كۈرەشمەكتە.

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدىن خاتىرە★

5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، جاڭجۈڭ مالىيە نازارىتىگە 5 - ئايدىن ئېتىبارەن ساخاۋەتخانىدىكى 17 كىشىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىغا كىشى بېشىغا يېگى پۇل ھېسابىدا بىر مىڭ 200 يۈەندىن تاماق پۇلى، 200 يۈەندىن پارچە راسخوت — جەمئىيي بىر مىڭ 400 يۈەندىن پۇل بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

5 - ئاينىڭ كېيىنكى يېرىملىرى، تۇرمىدىكى پارتىيە تەشكىلاتى گاۋدېڭباڭ، لى يۇنياڭ، شۆخەندىك، جېخې قاتارلىق تۆت كىشىنى تۇرمىدىن چىقىش، يەنئەنگە قايتىشقا دائىر ئىشلار ئۈستىدە سۆزلىشىش ئۈچۈن جاڭجۈڭنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى. سۆھبەت داۋامىدا ۋەكىللەر مۇنداق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى: (1) گۇئاھسىز دەپ قويۇپ بېرىلگەنلىكىنى شىنجاڭ گېزىتىدە ئېلان قىلىش. (2) ھەرقايسى گۇندىخانىلارغا ۋە ساخاۋەتخانىغا بۆلۈۋېتىلگەنلەرنى بىر يەرگە جەم قىلىش. (3) ماۋزېدۇڭ، جۇئېنلەيگە ئايرىم - ئايرىم تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، يەنئەنگە قايتىشتا دىققەت قىلمىدىغان ئىشلار ئۈستىدە يولىيورۇق سوراش. (4) ئۇرۇمچىدە بىر - ئىككى ئاي دەم ئېلىپ، سالامەتلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئەچكى ۋەزىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىش. (5) بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس ئادەم ئاجرىتىپ يەنئەنگە يەتكۈزۈپ قويۇش. (6) يېتەرلىك ئاپتوموبىل بىلەن تەمىنلەش. (7) دورىلارنى تولۇق تەييارلاش. (8) كېسەللىكەرنىڭ ۋە ئانا - بالىلارنىڭ يېمەك - ئىچمىكىگە ئەھمىيەت بېرىش. (9) چېن تەنچيۇ قاتارلىق ئۈچ يولداشنىڭ ئەھۋالىنى دوكلات قىلىش. (10) ھەربىر كىشىگە مۇۋاپىق پول خىراجىتى بېرىش. جاڭجۈڭ يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلمىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، جاڭجۈڭ ياڭزىخۇا، جېخې، جۇدەنخۇا، شېن - گۇنەن، لى يۇنياڭ، دۇيى قاتارلىق 6 كىشىنى كەچلىك تاماققا تەكلىپ قىلدى.

★ بېشى 2 - بەتكەن داۋامى

جاك جۈجۈك تاماق ئارىلىقىدا مۇنداق دېدى: ھەرقايسىڭلارنى يەنىئەنگە قايتۇرۇش ماۋزىدۇك ئەپەندىنىڭ چۈڭچىڭدا ئوتتۇرىغا قويغان تەلىپى، شۇنداقلا جۇئېنلەي ئەپەندىنىڭ ماڭا بەرگەن تاپشۇرۇقى. جۇئېنلەي ئەپەندى چوڭ ئىنقىلاب دەۋرىدىلا مېنىڭ ياخشى دوستۇم ئىدى...كۆتۈلمىگەن ئەھۋاللاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن، سىلەرنى ھازىرلا قويۇۋەتمىگەن تۇرۇك، گېزىتكە ئېلان قىلىشمۇ ياخشى ئەمەس. ئۇرۇمچىدە ئۇزۇن ۋاقىت قېلىشقا بولمايدۇ، يەنىئەنگە بۇرۇنراق قايتىش كېرەك، قانچە تېز بولسا شۇنچە ياخشى، ھەممەيلەن تېزراق تەييارلىق قىلسۇن.

6 - ئاينىڭ باشلىرى، شېلياڭ قاتارلىق 17 كىشى ساخاۋەتخانىدىن ئۇرمىغا قايتۇرۇپ كېلىندى. ئۇرمىدىكى پارتىيە تەشكىلاتى كۆپچىلىكنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىنى ئىشلىشىگە يېتەكچىلىك قىلدى، ئالدى بىلەن ئىدىيە جەھەتتىكى تەييارلىقنى چىڭ تۇتتى، ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈشنى، بىخوتلۇق قىلماسلىقنى تەلەپ قىلدى. غەلىبە بىلەن يەنىئەنگە قايتىش ئۈچۈن يەنە بەزى ئىنتىزاملارنىمۇ بەلگىلىدى: (1) ئىشپىيونلاردىن ھوشيار بولۇش، ياۋچىكا ئەزالىرى ئىمكانقەدەر ئۆزىنى ئاشكارىلىماسلىق. (2) قارشى تەرەپتە ئۇقۇشماسلىق پەيدا قىلىپ قويۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن يول ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارماسلىق. (3) قارشى تەرەپ بىلەن تۇرمۇشتىكى مەسىلىلەر ئۈستىدىلا سۆزلىشىش، سىياسىي مەسىلىلەر ئۈستىدە سۆزلەشمەسلىك. پارتىيە تەشكىلاتى يەنە مەددىي ۋە تەشكىلىي تەييارلىقلارنىمۇ چىڭ تۇتتى. ئاپتومبىللارنى ياش قۇرامى، سالامەتلىك ئەھۋالىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇردى. كۆتۈلمىگەن ئەھۋاللارغا قارىتا كۆرەش ھازىرلىقى بولۇش جەھەتتىمۇ بەزى خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

6 - ئاينىڭ باشلىرى، جاك جۈجۈك كېسىلىپ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى گۇنجىڭاۋنىڭ شەنشى 1 - ئۇرۇش رايونىنىڭ قوماندانى خۇزۇكتەنگە، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جۇشاۋجوغا ئايرىم - ئايرىم تېلېگراممىلا ئەۋەتىپ، يەنىئەنگە قايتقان كومموتىستلارنى مۇۋاپىق كونترولغا ئېلىپ سېلىپ قويۇشنى تەلەپ قىلدى. جاك جۈجۈك يەنە جۇئېنلەيگە تېلېگراممىلا ئەۋەتىپ، ئەھۋالدىن ۋە يولغا چىقىشتىن ۋاقىتلىنىدۇردى.

6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، كومموتىستلار ئۇرۇمچىدىن ئايرىلىش ئالدىدا، جاك جۈجۈك چوڭ ئۈنۈسى ئەۋەتىپ، ھەربىر كىشىگە 30 مىڭ يۈەندىن تۇرمۇش يىغىندىم پۇلىنى تارقىتىپ بەردى.

6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، شىنجاڭ ئۇرۇمچىدىكى كومموتىستلاردىن 131 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە 23 ى كىچىك بالا) جاك جۈجۈك ئورۇنلاشتۇرغان 10 ئاپتومبىلغا

ئولتۇرۇپ، ئۆلكىلىك ھەربىي رايون قاتناش باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ئىۋياجې بېتەكچىلىكىدىكى بىر پەي ئەسكەر ۋە تىببىي خادىمنىڭ ھەمراللىقىدا، يەنئەنگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇلار يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى، جاڭ جۇڭك ليۇياجېغا ۋەزىپە تاپشۇردى، دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى تاپىلىدى ۋە ۋاقتى ۋاقتىدا ئەھۋالدىن دوكلات قىلىپ يولىورۇق سوراشنى جىكىدى.

6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، ئاپتومبىل ئەترىتى يەتتە قۇدۇققا كەلگەندە جاۋجەنخۇانىڭ قىزى ئۆلۈپ كەتتى. ئۇ شۇ يەرگە دەپنە قىلىندى.

6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ئاپتومبىل ئەترىتى لەنجۇغا يېتىپ باردى. ئەسلىدىكى پىلان بويىچە، ليۇياجې بۇ يەردە قېلىپ، باشقا كىشى ھەمرا بولۇشى كېرەك ئىدى. كۆپچىلىك ليۇياجېنى «مەسئۇلىيەتچان»، «بىزگە ھېسداشلىق قىلىدۇ»، «ئۇنىڭ ھەمرا بولۇشى بىخەتەرلىكىمىزگە پايدىلىق» دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، ياڭ زىخۇا ئۇنىڭ داۋاملىق ھەمرا بولۇشىنى تەلەپ قىلىپ جاڭ جۇڭغا تېلېگرامما ئەۋەتتى. جاڭ جۇڭك بۇنىڭغا قوشۇلدى.

6 - ئاينىڭ ئاخىرى، ئاپتومبىل ئەترىتى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ بىن شەن ناھىيىسىگە يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە ليۇياجې خۇزۇگۇننىڭ «شىمالىغا كىرىشكىنە بولمايدۇ، شەنياڭ مېمانخانىسىدا تۇرۇپ بۇيرۇق كۈتۈڭلا!» دېگەن جىددىي تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالدى. شەنياڭدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ يىغىۋېلىش ئورنى بولغاچقا، پارتىيە تەشكىلىنىڭ مەسئۇللىرىدىن جاڭ زېيى قاتارلىقلار شەنياڭغا بارماسلىقنى قارار قىلدى. ليۇياجېمۇ خۇزۇگۇننىڭ يامان غەرەز بارلىقىنى ھېس قىلىپ، جاڭ جۇڭدىن يولىورۇق سوراپ تېلېگراممىسىنى ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئۇچقۇچىلار ئەترىتىدىكى شې چىگۇاڭنىڭ قىزىتمىسى ئۆرلەپ كېسىلى ئېغىرلاشتى، (دەرۋەقە، كېيىن ئۇ ۋاپات بولدى، جەسىدى 8 - ئارمىيىنىڭ شىمالىغا تۇرۇشلۇق ئىش بىجىرىش ئورنىغا دەپنە قىلىندى.) شۇنىڭ بىلەن كېسەلنى جىددىي قۇتقۇزۇش ئۈچۈن شىمالىغا كىرىش تەلەپ قىلىندى. ليۇياجېنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئاپتومبىل ئەترىتى كېچىلەپ يۇرۇپ شەنياڭنى كېسىپ ئۆتۈپ شىمالىغا كىردى. 8 - ئارمىيىنىڭ شىمالىغا تۇرۇشلۇق ئىش بىجىرىش ئورنىنىڭ مەسئۇلى جۇزىجەن ئۇلارنى ئىش بىجىرىش ئورنىغا ئېلىپ كەتتى. كېيىن، خۇزۇگۇننەن «تەكشۈرۈش» نامى بىلەن بۇلارنى يەنە بىر قېتىم تۇتۇپ قېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، مەركەزنىڭ خۇزۇگۇننەن بىلەن، جۇڭنەلەينىڭ نەنجىن گومىنداڭ دائىرىلىرى بىلەن سۆزلىشىشى، جاڭجۇجۇڭنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، يول بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

7 - ئاينىك 8 - كۈنى، ئاپتومبىل ئەترىتى شەنشى - گەنسۇ - نىڭشا چېگرا رايونىنىڭ جى جاسۇن دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئەۋەتكەن كىشىلەر ئۇلارنى كۈتۈۋالدى. لىيۇ ياجې ئۆتكۈزۈپ بېرىش رەسمىيەتلىرىنى بىجىرىدى. بۇ يەردە ئۆتكۈزۈلگەن كۈتۈۋېلىش مۇراسىمى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئۇلار يەنئەنگە قاراپ يولغا چىقتى.

7 - ئاينىك 11 - كۈنى، كۆپچىلىك بىر ئايلىق سەپەرنى غەلىبىلىك ئاياقلاشتۇرۇپ يەنئەنگە يېتىپ كەلدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، غەربىي شىمال بىرۇسى ۋە شەنشى - گەنسۇ - نىڭشا چېگرا رايون ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرىدىن جۇدې، رېن بىشى، لىن بوچۈي، ياڭ شاڭكۇن، ئەن زىۋېن، زىڭ سەن، كاڭ كېچىك قاتارلىق كىشىلەر چې لىپۇغەچە ئالدىغا باردى. ئىدارە، زاۋۇت، مەكتەپلەردىكى كادىر، جەڭچى، ئىشچى ۋە ئاممىدىن 20 مىڭغا يېقىن كىشى كوچىنىڭ 2 تەرىپىدە تۇرۇپ قىزغىن قارشى ئالدى.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئۇلارنى مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىدە دەم ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. شۇ كۈنى كەچتە، پارتىيە مەكتىپى شىنجاڭدىن كەلگەن يولداشلارغا زىياپەت بەردى. باش قۇماندان جۇدې بۇ زىياپەتكە قاتناشتى ۋە يولداشلارنىڭ غەلىبىلىك قايتىپ كەلگەنلىكىنى تەبرىكلىدى. زىياپەتتىن كېيىن، كۆپچىلىك جۇدې بىلەن بىللە «لياڭشەنگە چىقىشقا مەجبۇر بولۇش» دېگەن تىياتىرنى كۆردى.

لىيۇياجې كۇمىونىستلارنى يەنئەنگە يەتكۈزۈپ قويۇشتەك جاپالىق ۋەزىپىنى غەلىبىلىك ئورۇنلاپ، ياخشى قارشى ئېلىندى. جۇدې ئۆزىنىڭ ناممىدىن ۋە جۇئېنلەينىڭ ناممىدىن جاڭ جۆجۇڭغا رەھمەت ئېيتىپ خەت يازدى، جاڭ جۆجۇڭغا ۋە لىيوياجېگە يەنئەنىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن يۈك ئەۋەتىلدى، بۇ يېڭ قاتارلىق نەرسىلەرنى سوغا قىلدى.

شىنجاڭ تۇرمىسىدىن گۇناھسىز دەپ كوللېكتىپ قويۇپ بېرىلگەنلەرنىڭ ئىسىملىكى

1. موسكۋادىن ۋەتەنگە قايتقانلار (14 كىشى)

ماممىنفاڭ، جاڭزىيى، فاڭجىزچۈن، ياڭزىخۇا، چىن خۇالوك، لى ۋۇرۇ، لىيۇخۇپىڭ، ياڭنەنگوي، شېن گۈنەن، لى جىڭچۈن، زىڭچۆەنفاڭ، لومەنزېن، رېن دېسەن، خەن يىڭ.

2. شىنجاڭدا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەنلەر (43 كىشى)

گاۋدېڭباك، جىخې، يۈسۈن، يەن يىجىن،
شۇك مېيىيىك، جاك لىيەنمۇ، ۋاك ۋې، جۇدەنخۇا،
ياك شىدگۇاك، چېن يىنسۇ، جېن يىشېك، لى يۈنيباك،
ۋۇنەيىين، ماشۇ، لىيۇمىيەن، شۇي مىنلې،
ۋاك شۇنجۇ، فېك جاشۇ، گۇچۇنزې، چىيەن پىك،
ۋاك يۈنشۇ، خاۋبىڭچىك، جاڭدۇگىيۇ، مارۇي،
شۇي لىياك، لى تاۋ، شىك لىك، لى خې،
ۋاك مۇ، لونەيتاك، خۇجىيەن، چېن گۇيىك،
چېك جۇكې، لىيۇزېپىك، گۇشىيەننەن، چېن گۇاڭجۇ،
شۇخەندىك، لى زۇگلىن، ساۋجەنپىي، بەي دافاك،
چېن چېگىيۇەن، تەن گۇيىياۋ، يەن جىڭگاك.

3. ئۇچۇش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلگەنلەر (31 كىشى)

لى مىك، چېن شى، جىك شېك، خۇزىكۇن،
لى كۇي، جۇلىغەن، ۋاك يۈنچىك، شابوشۇن،
فاك خۇەي، فاك زىيي، ۋۇپېك، جاك يى،
يۈن پۇ، لىيۇجۇكخۇي، لۇي لىپىك، دىك يۇەن،
جۇشاۋگۇاك، يۇەن بىن، لىيۇزىنىك، جاۋچۇن،
فاك خۇا، شې چىگۇاك، چېن يۈپىك، چېن شۇي،
جۇخوخۇا، ئەن جزمېن، يالجىيىدې، ۋاك دۇكخەن،
ساۋلىنخۇي، لىيۇزىلى، خۇاك سىشېن.

4. داۋالىنىش ۋە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلگەنلەر (8 كىشى)

شې لىياك، شې جيانگتىك، لويۈنجاك، خۇزىمىك،
لوزۇيۇەن، زىك مىگيو، شاۋيۈنخەن، شې لياكخۇك.

5. ئائىلە تاۋابىمالار (35 كىشى)

جاڭۇبۇچۇ، لیۇسۇگلىن، شیاۋخۇا، جاڭشاۋلىن،
جاۋجەنخۇا، خاۋلیوشیاڭ، ۋاڭئانا،
ۋاڭشۇجىن، چېن چۇسەن، جىشىگجۇن، جىشىگیۇ،
فاڭلىگجۇ، لیۇەنجۇڭ، رەن یو، جاڭخۇگشیاڭ،
سۇئانا، چیۇدۇیي، جۇجیەن، لیۇجزیۇن،
مایۇجېن، لیكۇكۇ، چېن شیاۋشى، ماشۇشۇ،
شې تىبرۇ، خۇیۇیەن، خۇمىنپىڭ، لىن ئاخۇن،
لىن ئامېن، چىن شېۋلیڭ، چىڭ یۇەنخۇا، چىڭ یۇەنمىن،
ماۋیۇەنشىڭ، شې ۋۇیى، جىن شىگخۇا.

7 - ئاینىڭ 12 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن، رەئىس ماۋزېدۇڭ پارتىيە مەكتىپىگە كېلىپ، شىنجاڭدىن قايتىپ كەلگەن يولداشلارنى يوقلىدى. ئۇ كۆپچىلىككە: ھەممە مىڭلار ياخشى يولداش، سىلەر سالامەتلىكىڭلارنى ياخشى ئېسىگە كەلتۈرۈڭلار، ھازىرقى ئەھۋال بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدۇ، ھازىر 1 مىليوندىن ئارتۇق ئارمىيىمىز، 100 مىليوندىن كۆپرەك ئاھالىنى ئېگە ئازات رايونىمىز بار. خىزمەت قىلىشقا ئالدىراپ كەتمەڭلار: سالامەتلىكىڭلار ئەسلىگە كەلسە، سىلەر قىلمىدىغان خىزمەت كۆپ، سىلەرنىڭ ھازىرقى ۋەزىپەڭلار سالامەتلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت، دېدى. چۈشتىن كېيىن، لیۇشاۋچى، پېڭ دېخۇەي، شۇي شاڭچېەن قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭدىن قايتىپ كەلگەن يولداشلارنى يوقلىدى. كەچتە ماۋزېدۇڭ كۆپچىلىكنى ياڭجالىڭدا كەچلىك تاماقتا تەكلىپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ غەلبىلىك قايتىپ كەلگەنلىكىنى تەبرىكلىدى. كەچلىك تاماقتىن كېيىن، كۆپچىلىك يەنىمۇ تىياتىر ئۆمىكى، مەركىزىي ئوركېستىر ئەترىتى بىلەن بىرلەشمە كۆكۈل ئېچىلىشكى كېچىلىكى ئۆتكۈزدى. شىنجاڭدىن قايتىپ كەلگەن يولداشلار «خەلىمۇسلار ناخشىسى»، «ئازاد بولۇپ يەنىمۇ گۈللەيلى» دېگەن ناخشىلارنى ئومۇمىي خور قىلىپ ئورۇنلىدى. چېن يىنسۇ «سېغىنىش كۈيى» نى، لیۇخۇپىڭ ئۇيغۇرچە ناھاڭغا سېلىنغان «تۇرما ناخشىسى» نى ئوقۇپ بەردى. «ئازاد بولۇپ يەنىگە قايتىش» نىڭ تېكىستى مۇنداق:

بىز قاقاس قۇملۇقىنى ئېچىش ئەترىتى،
دىيارەت چەكتۇق ھەقىقەت ئۈچۈن.
ياندۇرۇپ كۆرەشىنىڭ گۈلخانىلىرىنى،
بوراتمىز تەڭرىتاغ باغرىنى پۈتۈن.
ئاڭلا! كەلمەكتە كىشەن ئاۋازى،
قاراپباق ئۆزگەرمەس ۋەتەن ئۆتمۈشى.

غەلىبىگە ئېرىشەر، مۇقەددەس كۆرەش
خەلقنىڭ يابونىيا، فارس ئۇرۇشى
قوغلىنىپ جاھالەت، كېلىدۇ سەھەر،
يۇرتىمىز يەنىمۇ قايتىمىز جەزمەن.
مۇساپىر شەيياھنىڭ ئانا يۇرتىغا
قايتىپ كەلگىنىدەك سېغىنىش بىلەن.
تۆكمىز خۇشاللىق كۆز يېشىمىزنى،
مېھرىبان ئانىنىڭ قوينىغا كىرىپ،
يېگىمىز بار ئازاب - مۇشكۈلاتلارنى،
قاتمۇ قات جاھالەت باغرىنى يېرىپ.

مىڭلىغانچە جاراھەتلەر ئالسىمۇ،
مىڭلىغان بۆشۈكنى ئانا يۇرتىمىز
يېڭىشكە بارلىمىز تېزدىن ئاتلىنىپ،
ج ك پ يېڭى كېلىنىكى يېرىنلىرىدا، ج ك پ كەڭرىيى كومىتېتى ئىشخانىسىدا،
غەربىي شىمال بۆرۈسى، چېگرا رايون ھۆكۈمىتى ۋە پاك جالىمىدىكى ھەرخىلدىكى
ئىدارە - جەمئىيەتلەر شىنجاڭدىن قايتىپ كەلگەن يولداشلارنىڭ ھال سورىدى،
ج ك پ پاك جالمك رايونلۇق پارتىيە قۇرۇلتىيى قۇرۇلتاي نامىدىن ھال سوراش
خېتى ئەۋەتتى. خەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ «سىلەر شىنجاڭ تۇرلىرىدا جاز
مەيدانلىرىدا جاللاتلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشتىڭلار، قۇربان بولغانلارغۇ ئۆلۈم
ئالدىدا قەلبىڭە باش ئەگمىدى. مانا بۈگۈنكى تاغلارغا خاس ئېلىمسىل خەسلەتتىڭ
تېپىك ئۆلگىسى. سىلەر ماۋزېدۇڭ قوشۇنىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇشقا مۇناسىپ،
ماۋزېدۇڭنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولۇشقا مۇناسىپ. سىلەرنىڭ جاسارىتىڭلار ۋە
باتۇرلۇقلار ئاخىرى ئەھمىيەتلىك ئۇستىدىن غەلىبە قىلدى. «
قەدىرلىك يولداشلار، سىلەر ئالتە يىلدىن بۇيان يېزىدىن ئايرىلىپ شۇنچە
يىراق جايدا ئۇرغانلىقىڭلار ئۈچۈن، سىلەرنىڭ خەۋەرلىرىنى ئاڭلاش شۇنچە قىيىن
بولدى. لېكىن، بىز سىلەرنى بىر كۈنمۇ ئۇنتىمىدۇق. يولنىڭ يىراقلىقى سىلەر بىلەن
بولغان ئالاقىمىزنى ئۈزۈۋېتەلمىدى، كۆڭلىمىز ھامان سىلەردە بولدى، پۈتۈن مەملىكەت
خەلقىنىڭ ھامان بىر كۈنى ئەركىنلىككە ئېرىشىدىغانلىقىدەك سىلەرنىڭمۇ شۇنداق
ئەركىنلىككە ئېرىشىدىغانلىقىڭلارغا ئىشەنگەن ئىدۇق. بۈگۈن ئومىدىمىز ئەمەلگە
ئاشتى. بۈگۈن جاسارىتىڭلار، قەتئىيلىكىڭلارنىڭ غەلىبىسى، شۇنداقلا پۈتۈن پارتىيە،
پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ كۆزەش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىسى».

8 - ئاينىك 2 - كۈنى، «ئازادلىق گېزىتى» شىنجاڭدا قۇربان بولغان ئىنقىلابىي قۇربانلار ئۈچۈن ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزىدىغانلىق توغرىسىدا ئېلان چىقاردى. ئېلاندا مۇنداق دېيىلىدۇ: «مۇشۇ ئاينىڭ 5 - كۈنى، شىنجاڭدا قۇربان بولغان يولداشلار ئۈچۈن ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش بەلگىلەنىدى. ھەرقايسى ئورۇنلاردىن گۈلچەمبىرەك تەقدىم قىلىدىغانلار بولسا شۇ كۈندىن بۇرۇن مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىنىڭ كاتىبات باشقارمىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىسە بولىدۇ». بۇ ئېلانغا يەنە شىنجاڭدا قۇربان بولغان يولداشلارنىڭ ئىسىملىكىمۇ كىرگۈزۈلدى. ئۇلار: لىن جىلۇ، ۋۇ ماۋلىن، چاۋ گوچېن، كې يۇنشۇ، بېك رېنفا، چې يەنپېي، چېن جېنيا، ۋاڭ دېشياڭ، شې چىگۇاڭلاردىن ئىبارەت.

8 - ئاينىك 6 - كۈنى، مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىنىڭ زالىدا شىنجاڭدا قۇربان بولغان ئىنقىلابىي قۇربانلار ئۈچۈن داغدۇغۇلۇق ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىمغا ماۋنفاڭ، ئەن زىۋېن رىياسەتچىلىك قىلدى، چېن يىنسۇ (لىن جىلۇنىڭ ئايالى)، جاڭ يىپىڭ (چېن جېنيانىڭ ئايالى) هازىرلار بولۇپ تۇردى. فاڭ جۈچۈن، شې لياڭسەي، يەن جىنگاڭ ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ روھىغا ئاتاپ گۈل قويدى. بەي ئاگۇاڭ تەزىيە سۆزى سۆزلىدى، جاڭ دۇگيۇ توققۇز نەپەر ئىنقىلابىي قۇربانىنىڭ ئىسىش ئىزلىرىنى تونۇشتۇردى.

8 - ئاينىك 6 - كۈنى، «ئازادلىق گېزىتى» ماۋنفاڭ، جاڭ دېينىڭ شىنجاڭدا قۇربان بولغان ئىنقىلابىي قۇربانلار ئۈچۈن يازغان «شىنجاڭدا قازا تاپقان ئىنقىلابىي قۇربانلار مەڭگۈ ھايات، ئۇلارنىڭ ئىش ئىزلىرى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ، ئۇلارنىڭ روھى مەڭگۈ ئۆلمەيدۇ» دېگەن نەزمى لەۋھەسىنى باستى. يەنە لى زۇڭلىن چاۋگوجىنىڭ تۇرمىدا قىلغان كۆرەشلىرىنى ئەسلەپ يازغان «بىز كومۇنىستلار ئالاھىدە ماتېرىيالدىن ياسالغان» دېگەن ماقالىسىنى، لى يۇنيانىڭنىڭ «لىن ۋىلياڭنى ئەسلەيمەن»، فاڭ خۈەينىڭ «يولداش ۋاڭ دېشياڭ توغرىسىدا»، لى تاۋنىڭ «نو تاۋ» دېگەن تەخەللۇس بىلەن يازغان «يولداش چې يەنپېينگە تەزىيە» دېگەن ماقالىلارنى ئېلان قىلدى.

10 - ئاينىك 21 - كۈنى، فاڭ جۈچۈن ج ك پ مەركىزىي كومىتېت تەشكىلات بۆلۈمى تاپشۇرغان «شىنجاڭ تۇرمىلىرىدىكى فاشىزمغا قارشى كۈرەشنىڭ جەريانى توغرىسىدىكى دوكلات»نى يېزىپ پۈتتۈردى ۋە ئۇنى تەشكىلات بۆلۈمىگە تاپشۇرۇپ بەردى. 10 - ئاينىك ئاخىرلىرى، مەركىزىي كومىتېت شىنجاڭدىن قايتىپ كەلگەنلەرنىڭ قەتئىي تەلىپىگە ئاساسەن ئۇلارغا يېڭى ۋەزىپە تەقسىم قىلدى.

1 - ئايدا، ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىقلار نەنجىنىڭە بېرىپ قورچاق مىللىي تۈرۈلتايغا قاتناشتى. بۇ مەزگىلدە، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ پارتىيىنىڭ نەنجىڭدە تۇرۇشلۇق خادىملىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ئارقىلىق دۇك بېۋۇ بىلەن ئىككى قېتىم كۆرۈشتى. ئابباسوۋ دۇك بېۋۇغا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەھۋالىدىن دوكلات قىلدى. دۇك بېۋۇ مەركىزىي كومىتېت يولبورۇقلىرىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى مۇقىملاشتۇردى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىقىغا چوڭقۇر كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلدى، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرى ۋە ئاساسىي تەشەببۇسلىرىنى ھەمدە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئارمىيە قۇرۇش پرىنسىپلىرىنى تونۇشتۇردى. ئۇ: شىنجاڭ كۆپ مىللەت ئۇلۇغ ئاقلاشقان جاي، دېگىنى ئېستىقاد بىلەن قەدەر قوينۇق، شۇڭا، كومپارتىيىنىڭ بايرىقىنى بالدۇر كۆتۈرۈۋالمىغان تۇرۇك، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى خاراكتېرى يەنىلا دېموكراتىك ئىنقىلاب، دېدى. ئۇ يەنە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ پېك گونەن (يەنە بىر ئىسمى پېك چاڭگۇي، شىنجاڭدا قوللانغان ئىسمى ۋاڭ نېڭدى) نىڭ پارتىيە ئالاقىچىسى سۈپىتىدە شىنجاڭغا ئەۋەتىشىنى قارار قىلغانلىقىنى ئۇقتۇردى.

1947 - يىلى

1 - ئايىنىڭ 13 - كۈنى، پېك گونەن ئابباسوۋ بىلەن ئايرۇپىلاندا ئۈرۈمچىگە كەلدى، ئابباسوۋ ئۇنىڭ بىلخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۆيىگە ئورۇنلاشتۇردى. پېك گونەن ئېلىپ كەلگەن پارتىيە قۇرۇلتۇرۇلغان بولىمۇ ئۇنىڭ كۆچىسى يېتىشمىگەچكە يەنىلەن بىلەن ئالاقىلىشىشقا ئىمكان بولمىدى. ئۈرۈمچىدىكى «25 - فېۋرال» ۋەقەسىدىن كېيىن، پۈتۈن شەھەردە ھەربىي ھالەت يۈگۈرۈلۈپ ئاختۇرۇش كۈچىيىپ كەتكەچكە، پېك گونەننىڭ ئۈرۈمچىدە داۋاملىق خىزمەت قىلىشى مۇمكىن بولمىدى. شۇڭا، 3 - ئاينىڭ باشلىرى ئابباسوۋ ئۇنى غۇلجىغا ئېلىپ بېرىپ، گېزىتخانىغا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇنىڭ 7 - ئايدىن باشلاپ شىنخۇا ئاگېنتلىقىدىن قوبۇل قىلىپ «دېموكراتىيە گېزىتى» ۋە باشقا ژۇرناللارغا بەرگەن خەۋەرلىرى ياخشى قارشى ئېلىندى.

4 - ئايدا، ئابباسوۋ «شىنجاڭ كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» نىڭ رەھبەرلىرىدىن يۇجياڭجۇ، لوجۇ، چېن شىخۇا، لى ۋېشىن، يۇچەنلىڭ قاتارلىقلارغا دۇك بېۋۇنىڭ پىكىرىنى يەتكۈزدى ۋە «شىنجاڭ كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» بىلەن غۇلجىدىكى

«ئىنقىلابىي پارتىيە» نى «دېموكراتىيە ئىنقىلابى پارتىيىسى» قىلىپ بىرلەشتۈرۈشنى، ئۇرۇمچىدە «ئۇرۇمچى رايونلۇق كومىتېتى» تەسىس قىلىشنى كېڭىشىپ بەكىتتى. بىرلەشمە ھۆكۈمەت بۇزۇلغاندىن كېيىن، بۇ تەشكىلاتنىڭ كۆپ ساندىكى ئەزالىرى غۇلجىغا تارقىلىپ كەتتى. 1948 - يىلى 8 - ئايدا، «دېموكراتىيە ئىنقىلابىي پارتىيىسى» ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. «ئۇرۇمچى رايونلۇق كومىتېتى» بولسا داۋاملىق پائالىيەت ئېلىپ باردى.

11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ياڭ ژىنشيەن، ياڭ تىيەنيىون، لىيۇشۇمىڭ (ئايال) ئۇرۇمچىدە «جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ياچېيكىيسى» نى قۇرۇپ، «ئاۋانگارت» نى نەشىر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تەشكىلات «ئاۋانگارت تەشكىلاتى» دەپمۇ ئاتالدى. شىنجاڭ ئازاد بولغانغا قەدەر ئۇنىڭ ئەزالىرى ئاز كەم يۈز كىشىگە يەتتى. 1950 - يىلى 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، «ئاۋانگارت» نىڭ تارقىتىلغانلىقى جاكارلاندى.

1948 - يىلى

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، غۇلجىدا «شىنجاڭ تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

11 - ئايدا، «ئۇرۇمچى رايونلۇق كومىتېتى». «كۆرەش» نى قايتا نەشىر قىلدى. «كۆرەش» دە سىلەپتە، ئىنچىكە، ئۆگىنىش ماتېرىياللىرى ئوپتىتدە 24 سان چىقىرىلدى. كېيىن، ئامېنۇي خاراكتېرلىك تەشۋىقات ماتېرىياللىرىغا ئۆزگەرتىلىپ، جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ بەزى ھوججەتلىرىنى ۋە شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋەرلىرىنى باستى. ھەر سانىدا بىر پارچىدىن باشماقالە ئېلان قىلدى. ئۇ، كومپارتىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش، كومپارتىيىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىش جەھەتتە خېلى رول ئويناندى.

(داۋامى بار)

ن. ئەخمەدى تەرجىمىسى.

新疆大学学报

（哲学社会科学维文版）

1990年 第2期

（总第42期）

目　录

加强马列主义理论建设是全党的一项战略任务……张炳玉

克优木译

现实主义的美学原则是不可放弃的真理……艾孜木·卡斯木

试论我国实行《国营工业企业破产法》的理论基础

……阿不里克木·艾山，优里达西·吾守尔

谈我国行政法的演变……吐尔逊尼亚孜·沙吾尔

试论原始信仰与宗教的关系……阿不都克里木·热合曼

浅谈《福乐智慧》教育思想的历史意义……阿不都拉·吾买尔

浅议校对及其技巧……乌斯曼·吾买尔

柯坪方言初探……斯拉米·尤苏甫

文化人类学介绍……西仁·库尔班

鄂尔浑—叶尼赛碑文的发现……吐尔逊·吾守尔

浅谈苏联维吾尔人……阿克木·加帕尔

新民主主义革命时期中国共产党在新疆的斗争纪事(续)……《纪事》编写组

尼.阿合买地泽

جاۋاپكار مۇھەررىر: كۆرەش مەھمۇت

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

No 2. 1990 (Total: No. 42)

Contents

To Strengthen the Costruction of the Marx'st - Leninist Theory Is a Strategic Task of the whole Party..... *Zhang Bingyu*

The Aesthetic Principle of Realism is a Truth that Cannot be Abandoned ..... *Hizim Kasim*

A Preliminary Discussion on the Theoretical Basis of the Implementation of «the Insolvent Law for the State - owned Industr al Enterprises» in our Country .....Ablikem Hasan and yoldax Hushur

A Talk on the Evolution of the Administrative Law of our Coutry ..... *Tursunniyaz Sawur*

A Preliminary Discussion on the Relationship Between Primitive Beliefs and Religion ..... *Abdukerim Rehman*

A Talk on the Ristorical Significance of the Educat'onal Thingk ing ..... Qutadgu - b'lig ..... *Abdulla umar*

A Bierf Discussion on Proofreading and its Technique.....*usman umar*

A Preliminary Inquiry In to the kelpin Dialect ..... *Islam yusuf*

An Introducton to Cultural Anthropology ..... *xiren kurban*

The Discovery of the Eerhun - Yenisai Inscriptions .....*Tursun Hushur*

A Brief Talk about the the Uyghurs in the Soviet Union..... *Hakim jappaer*

The Records of the Struggles of the Chinese Communist Party in Xinjiang During the Peripd of the New democratic Revolution .....*The Editorial Group of The Records*

شىنجاڭ داشۇ تىلىمي ژۇرنىلى

新疆大学学报

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

(哲学社会科学维文版)

季 刊

发行范围：公开发行

国内统一刊号CN65 — 1035/C

تۈزگۈچى: «شىنجاڭ داشۇ تىلىمي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ داشۇ

باش مۇھەررىر: نىجات ئەھمەتجان

شىنجاڭ داشۇ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئۇرۇمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ

مەملىكەت ئىچىدىكى مەرقايىس پوچتىخانىلار مۇشتېرى قوبۇل قىلىدۇ

مەملىكەت ئىچىدىكى بىرتۇتاش نومۇرى: 13 — 58 - باھاسى: 1.00 يۈەن

بۇ ژۇرنال ئاشكارا تارقىتىلىدۇ. ۋاكالەت نومۇرى: 13 — 58 - باھاسى: 1.00 يۈەن